

HÖRMƏTLİ OXUCU

Elektron resurs kitabın orijinalında olduğu kimidir.

11/1/50
Kirzioğlu M. Fahrettin.

Dede-Koprut oğuznâmeleri

Istanbul 1952.

2010

KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN

DEDE - KORKUT OĞUZNÂMELERİ

I. KİTAP

Bu destanların KÜÇÜK-ARSAKLILAR = ARŞAKUNİK devletini
(m. 8. 149 — m. s. 429) kuran ESKİ-OGUZLAR'a ait olduğunu,
türlü delillerle isbat eder.

"Ermeni Tarih'i" nin iytiizünü, gerçek mahiyetini belirtir.

İçindekilerin özü:

(Küçük - Arşaklı = Arşakunî devletinin Oğuzlar'ın Salvar boyu hanedanına ait olduğu: Vairay oğlu Büyük - Hunrev = Olag oğlu Salvar - Kazan, Kamsarakan = Sarı Kal-Baq, Bagarat = Bayarak ailelerinin aynılığı — Dede-Korkut Oğuznâmeleri- nin 13 türlü eserdeki destan ve an'aneleri — 90 yıldanberi Arşaklı (Part)ların Türk- lüğünü gösteren 9 tarihîmizin yazıları — Arşaklılar=Arşakunîk hanedanının Türk- lüğünü belirlecek bağica hususlardan bir kaçı — İran, Arap, Gürcü, Ermeni rivayet ve an'anelerinde Türklerin Azerbaycan ile Doğu - Anadolu'da eski hâkimiyet ve yer- leşmeleri — İskenderden önceleri Cenanadan = Doğu-Türkistan'dan gelip "Gürcü- tan" a yerleşen Cn'iler = Orbelyan oymaklarının Türkliği = Sor - Samasoldu il- beğleri, Cn-Cavat adlı Türk boyu — Vakıd'ulu anlatıldığı hırlatılan Ahlat-Melikî kızı Taron - Melik'e'nin Oğuzlar hanı Boğdüz - Aman ile Turunc (ermenice: Taroneci) - Hatun'dan ibaret oluşu — Doğu-Türkistan'dan gelip Erciş - Ahlat - Bitlis'e yerleşen Kara-Kuyunlu = Baranlu (Koc/Koyunlu), Türkmenlerin, III. Aıarda "Cenanadan" dan gelip Duru-Baran eyaletine yerleşen Mamık (Mamıkonyan) ile Konak (Kara- Ko- nak) ilbeğleri boylarından ibaret olduğu — Ak-Koyunlu = Bayındurî Türkmen- lerinin Elegez - Gökçedeniz - Ahneak çevresindeki yurtlarından Diyarbakır bölge- sine yerleşen Bahlıtunî (Arşaklı = Bayındur) boyundan ibaret olduğu — Oğuzlar'da Miltitan önceleri Horasan'dan Anı-Kara, Tiflis, Demirkapu bölgelerine gelip yerleş- miş olduklarını ve 12 ilbeğleri düzenini gösteren müll Türk an'anesinin Arşakunîk tarih ve düzenine ait olduğu — Körtler'in eski ilbeğleri Boğdüz - Aman = Möğk - Arşadunî aileleri — Dağıstanlı (Kazgı) devletleriyle savaşan Kazan - Han Süla- lesinin dâimîleri Savkalı - Melik (Dağıstan Savkalı = Samkalı) ailesi — Dede - Korkut Oğuznâmeleri'nde geçen 60 den artık vecdalarının tarihçeleri ile tanıtılma- ları — Ayrıca bir OĞUZ-ELLERİ HARİTASI eklenmiştir).

Burhanettin Ermenler Matbaası
I S T A N B U L

1952

1953

М. Ф. Агузов ермен
Азәрбајҹан Республикасы
Китапханачысы

W5(2-A)

KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN

DEDE - KORKUT OĞUZNÂMELERİ

I KİTAP

Bu destanların KÜÇÜK-ARSAKLILAR = ARŞAKUNİK devletini
(m. ö. 149 — m. s. 428) kuran ESKİ-OĞUZLAR'a ait olduğunu,
türkî delillerle isbat eder.

"Ermeni Tarihî" nin içyüzünü, gerçek mahiyetini belirtir.

İçindekilerin özü:

(Küçük - Arşaklı) Arşakunî devletinin Oğuzlar'ın Salname boyu hanedanına ait olduğu; Vulaş'ın Bülük - Husey - Olas'ın Salname - Kazan, Kamsarakan - Suri - Kıl-İlag, Bagurut - Bayurak sülâhelerinde ayrıldığı - Dele-korkut Oğuznâmelerinin 11. Hirtin eserindeki destan ve an'aneleri — 80 yoldanberi Arşaklı (Part)ların Türk-İlginli gösteren 9 tarihçimizin yazıları — Arşaklılar - Arşakunîk hanedanının Türk-İlginli belirtecek başka hususlardan bir kaç — İran, Arap, Gürcü, Ermeni elçiyet ve an'anelerinde Türklerin Azerbaycan ile Doğu - Anadolu'da eski hükümiyet ve yerleşmeleri — İskenderden önceki Cansalan = Doğu-Türkistan'dan gelip "Gürcistan" a yerleşen Çuliler — Orbelian'ın yazdığı Türkçüğü - Sor - Samsaklı il-begleri, Çm-Çavut aklı Türk boyu — Akbulut'un anlattığı birisiyün Ahlat-Melikî kızı Taron - Melike'nin Oğuzlar'ın Bagdaz - Anan ile Turunc (Ermenice: Turunc) - Hatun'dan İbaretiliği — Doğu-Türkistan'dan gelip Erbis - Ahlat - Bitlis'e yerleşen Kara-Koyunlu = Baranlı (Koc/Koyunlu) Türkmenlerinin, 11. Asırda "Cansalan" dan gelip Durn-Baran eyaletine yerleşen Mamuk (Mamukyan) ile Konak (Kara - Konak) ilbegleri boylarından İbaretiliği — Ak - Koyunlu = Bayındırlı Türkmenlerinin Khegiz - Gikcedeniz - Ahuzak çevresindeki yurtlarından Diyarbakir bölgesine yerleşen Bahlayunî (Arşaklı = Bayındır) boyundan İbaretiliği — 11. Asır'ın Millîtan önceleri Horasan'dan Am-Kars, Tiflis, Deriçkapı bölgelerine gelip yerleşmiş olduklarını ve 12 ilbegleri düzenini gösteren millî Türk an'anesinin Arşakunîk tarih ve düzenine ait olduğu — Kürtler'in eski ilbegleri Bagdaz - Anan - Dogk - Anandul sülâlesi — Dağıstanlı (Lezgi) putatınınlarla kazanan Kuzan - Han Sülâlesinin Dağıstanlı Savkal - Melik (Dağıstanlı Savkal - Savkal) sülâlesi — Dele - Korkut Oğuznâmelerinde geçen 80 den fazla yeraltıların tarihçeleri ile tanıtılmaları — Ayrıca bir OĞUZ-ELLERİ HARİTASI eklenmiştir.

Burhanettin Ereuler Matbaası

İSTANBUL

1952

411 10

CM1856 - 53

Bizi bize tanıtan

"Dedem - Korkud" un kutlu ruhuna

Armağan olsun

Kırzıoğlu M. Fahrettin

Başlangıç

Kur'an-i-Kerim'den sonra en çok okuduğum ve her okuyuşunda heyecanlandığım "Kitab-ı Dede-Korkud" dur. Orlan Ş. Gökyay'ın değerli derleme ve incelemelerini de katarak 1938 de bastırıldığı **Dede Korkut** eseri ele geçtikten sonra, üzerinde durmadan çalıştığım **"Kars Tarihi"** bakımından bu kitaptan ve buna benzeyen Oğuznâmlerden de faydalanmış duygusu beni sardı. Bu husustaki ilk girişümü, çıkarmakta olduğum Kars Halkevi dergisi "**Doğuş**" ta (Kasım 1939, sayı 6/47) "**İçoğuz yuhut Kars eli**" adıyla neşrettim [1]. 1941 sonbaharında İstanbul'a gelip "**Tarih**" tahsiline başlayıncaya değin iki yazım daha çıktı [2]. 1943 yılı başlarında "**Türk Yurdu**" nda "**İçoğuz'dan olan Arapçuyu bayu**" [3] adlı yazımı neşrederken, "**Kitab-ı Dede-Korkud**" muamması henüz çözemedim. 1944 Kasımında 17 ay sürmüş olan ikinci askerliğimden dönüşünde resmi ajans, radyo ve gazetelerde Kars Vilâyetinin ilân ettirdiği "**Kars Tarihini yazma müسابakası**" benim için iyi bir fırsat oldu.

Bu vesile ile notlarımı düzenleyip kaynaklara yeniden müraعات edince, 1945 Ocak ayında, emrimin en tatlı duygularım, anlatılmaz sevinçlerini yaşadım: Muammayı çözebilmiştim!.. Dayanamadım; profesörlerimden bir ikisine meseleyi açtıktan başka, T. T. K. Başkanı M. Ş. Gönaltay'a da "**Orbelyanlar, Mamikonyalar, Bagaratlılar...**" üzerinde 15 sahife tutan uzun bir mektup yazdım. Mayıs ayına kadar 400 sahifelik "**Kars Tarihi**" nin daktilosunu bitirip Kars Valiliğine gönderdiğim ve

[1] "KARSAKLI" takma adı ile çıkan bu yazımda: Gökçe - Deniz, Başoçuk, Kırım - El, Alınca, Ağrı - Kulu, Sürmeli, Hırm - Sızı, Ağlagan, Çorak (o zaman: Şürük) gibi kolay bulunamayın 9 yerin günlükleri doğru olarak gösterilmiştir.

[2] FAHRETTİN ÇELİK (o zamanaki soyadı), "Arslan'da Hırm dağı esanesi", ÜLKÜ, Şubat 1941, sayı 96; ve "Dede Korkut Kitabındaki Coğrafi İsimler" ÜLKÜ, Temmuz 1941, sayı 101. Bu sanikinde: Derşan, Alınca Kalesi, Gökçedüz, Berde ve Gence'nin yerleri doğru anlatılmış, "Gökçedağ" ın yerini tayinde yanlış olmuştur.

[3] 1942 Eylülünden başlayıp İstanbul'da Dr. Hasan Ferid Cansuvar Bey tarafından eskisinin devamı olarak neşredilen "**TÜRK YURDU**" dergisi, 1 — 15 Sayıların 1943, cilt XXVII, s. 29 — 32 (Burada; Ağlagan, Çıgılar, Şürük, Sürmeli, Ağcakale'nin yerleri doğru olarak gösterilmiştir).

aranan şartlar da tam olduğu halde, bir muhasebe imhâli yüzünden eserim basılamadı. Fakat, "Dede-Korkut Oğuznâmeleri" nin vaktinde çözülmüş bulunması en büyük kazanım oldu. Bu görüş ve esaslar üzerine ilk yazım, cansükan bir vesile ile: Bolşevik Moskofların "Kars, Ardahan meselesi" çıkartmak istedikleri sıralarda "TANIN" gazetesinde çıktı [4]. Daha genişçelerini 1946 Ocak ayında "Gürcü Profesörlerine Cevab" adlı yazılarımla neşrettim [5]. Türlü güçlükler ve yaşama savaşı bu hususta derli toplu bir eser neşriye imkân vermedi.

[4] M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU, "Kars III Tarihinin en kısa bir özü", TANIN (30 Haziran 1946). Bunda başlıca günler yazılıdır: "İslâmîlikten önceki Karabağ ve Nahçıvan bölgelerindeki yerleri hükümet sülâlesinin adı olan Siuni, Oğuznâme ve Dede Korkut gibi büyük Türk destanlarında Afrasyab oğlu Han Avaraz'ın yurdu olarak gösterilmektedir". "Part denilen devleti kuran Daeler'in Parn oymağından Arsaklılar sülâlesi hakimiyeti çağı başladı. Oğuznâme parçalarında Bayındur boyundan ve Oğuz olarak gösterilen bu Arsaklılar, altı asır kadar Yukarı Aras-Murat ve Fırat boylarına, Kür ve Çoruk bölgelerine hâkim olmuşlardır." Bahr-ül-Ensâb kaydının naklinden sonra, "Dede Korkut Kitabındaki destanlara göre, İçoğuz'da oturup 90 tümen genç Oğuz hâkim olan Kazan Han'ın yaylak başşehri (Elegez dağı eteğindeki) Ağaca-Kala (eski eserlerdeki 'Ervanta-gerd'in tam tercümesi' ve 'Ak-Şehir' demektir), kışlak başşehri de Aras'ın sağ kıyısında ve bugün Kars'ın Tuzluca ile Iğdır kazaları arasında bulunan Sürmeli (şimdi 'Iğdır Kara-Kalası') şehridir". Küçük Arsaklılar = Arşagunik çağında, Kars bölgesi hep Vanand diye anılmış, bunun doğusu yani Arpaçayı (boyu) Sırac adıyla ve Büyük Arsaklı Hanları sülâlesinden olan Kam-sarakan âilesi (Dede Korkut Kitabı ve Oğuznâmelerdeki saray-nâzırı veya "Kullar-Ağası" diye geçen Sarı Kal-Baş) elinde kalmıştır."

"Arşagunik vakayî-nâmelerinde gösterildiği gibi, Oğuznâme parçalarında da, buralardaki Oğuzlar'ın en büyük düşmanı, Kafkaslar ötesindeki akıncı Türklerdir. Ermenice metinlerde "Hun, Barak, Hazir (Hazar), Şimal-Milhet" olarak gösterilen bu akıncılar, Dede Korkut Kitabı Oğuznâmelerinde: Alacaath, Şavkalı Malik (Samhal) ve Kara Takavur, Boğaçuk Melik, Kıpçak Melik, diye kışkırtılarak anlatılmaktadır."

"Mamık ve Konak adı iki şehzade... Merzban ve ordubabı unvanıyla, Aras ve Murat boylarını koruyan bu Hun Yabğuları sülâlesinden gelme âile, ilk başbuğlarından Mamık'ın adıyla Ermenice metinlerde Mamikonyan satrap âilesi diye, Oğuznâmelerde de Konak'ın adıyla Kara-Konak veya Kara-Kona Beğ olarak anılmaktadır. İşte bu âile, Arpaçayı ve Yukarı-Aras boyuna da hâkim olmuş ve sonraları Karakoyunlu Türkmenleri olarak ortaya çıkmıştır". Eski-Oğuzlar zamanında yaşayan Koroğlu V. Asır şahsiyetidir.

"TANIN" in 3 Temmuz 1946 tarihli sayısında da aynı yazımın "İslâmîlikten Selçuklulara kadar" ki bölümünde günlerle işaret edilmiştir: "Bu çağlarda, malikâneleri Bayburt yanındaki İspir deresi'nde bulunan ve eskiden Arsaklı hanlarına "takatır"lık (tâcdarlık = vezirlik) eden Bagradlı âilesinden Ağıt adlı bir beyin torunu olup... Şüregel'e 783 te yerleşen... Not: Bu yüzdendir ki, Küçük Arsaklılar çağının destanı olan Dede Korkut Kitabı'nda Bay Bura Beğ oğlu Bamsı Bayarak diye geçen Bagarat âilesi, Kazan Han'ın "inağı" olarak gösterilmiştir."

Ayrıca "Savsat Öğretmenlerinden bir heyet eliyle yazılmış" bulunan ve 1945 yazında İstanbul'da basılan "CORUH - SAVSAT" adlı kitabın (s. 7-10, 29-35) içerisinde de: "Şor-Samsoldin, Uzun Koca oğlu Akarak ve Sakarak, Orbelyanlar, Bagarat = Beğböğrek, Ban - Hisari" gibi adları izah eden yazıları çıkmıştır.

[5] İstanbul'da çıkan "HURSES" gazetesinde 17 - 21 Ocak 1946 tarihlerinde neşrolunan "Gürcü Profesörlerine cevap" başlıklı 6 yazımın ilk üç kısmında (17 - 19 Ocak 1946, I, II, III. makaleler) Dede - Korkut Kitabından bahsiye günler belirtil-

1950 yaz tâtilinde İstanbul'a gelince duyduğum bir haber, bu hususta biraz daha beklememi gerektirdi. Bu haber, İtalyan âlimi ETOIRRE ROSSI nin Romada bulduğu harekeli bir "Dede Korkut" kitabı yazmasında 6 destanın yazılı oluşu ve bunların yakında çıkacağı idi. Değerli türkologun uzun çalışmalar sonunda hazırladığı tetkik ve izahlarla birlikte bası-

miştir:

Orbelyanlar/Sam - Suldin = İç - Oklu hanedanının kabileleriyle Türkistan'dan gelişine âil haberlerin kulâsından sonra: "Mîlâtları önce 150 yıllarından Mîlâtları sonraki 128 yılında Sasanlılar tarafından hükümlerine son verilmişleridir. 6 asır Diyarbekir'den Tiflis'e ve Tebriz'den Erzincan'a kadar uzanan yerlerde hâkim olan Partların Arşagunik sülâlesi, Türk destanlarında Oğuzların Salvar boyundan ve Kazan Han hanedanı olarak gösterilmektedir. İslâmîyetten önceki bu ülkede geçen Türk Oğuz hayatını ve tarihî hâdiseleri destanî bir şekilde anlatan Oğuznâmeler ve başta Dede - Korkut Kitabında, yukarıda görülen Gürcistan'a hâkim Orbelyanlar = Şamsoldin hanedanı, İç-Oğuz ilbeglerinden ve aynı adlarla gösterilmektedir."

"Arşagunikler çağında İç-Oğuz hanlarının takatır (tâcdar) olan imtiyazlı Bagaratlılar veya Bagrat hanedanı, Tayk eyaletinde şimdiki Bayburt ve İspir bölgesini malikâne edinmişti... Dede - Korkut Kitabında hanedanın menşei, hususiyeti ve imtiyazı çok güzel anlatılmış bulunuyor... İç - Oğuz ülkesinde 6 ilbeglik hanedanından birisi ve Kazan Han'ın inagi (takatır) olarak gösterilen Bayarak Beğleri... Dede Korkut Kitabında USUN'ların Akarak ve Sakarak adlı iki kardeş oynadığı burularda (Avaraz'ın eski adı: Eker, Eger de zikredilerek) gösteriliyor." Bir de, Ahnen Kalası adının yolu ve isikamelî burada anlatılmıştır.

"Kars Lisesinden Yetişenler Cemiyeti Yayınlarından Sayı: 1" sırasındaki 1946 Subatında İstanbul'da basılan "KARS YAYLACI" adlı resimli ve haritalı broşüründeki "Tarih" bölümünde (s. 7 - 11), bilhassa günlerle işaret edilmiştir:

"Eskânın - Arsacidea = Arsakides ve Ermenice metinlerdeki Bahlavay/Pehlevi sülâlesini çıkaran Parn oymağı, bütün Oğuznâmelerde 24 Oğuz boyundan birisi olan Bayındur'ulardan diye anılıyor. Herhalde bu Parn ile Bayın kökü aynı olsa gerektir. Sanadruk (36 - 58) ve halefi Ervant (58 - 78) ile kurulan II. Arsaklı sülâlesi, Oğuznâmelerde Salvar boyundan ve Büyük - Arsaklıları ifade eden Bayındur I'ın Beğlerbeğisi yeni batıda İç beği olarak gösterilmekte ve hanedanın en şöhretli padişahı Valarş oğlu Büyük Khosrov (198 - 232) hana göre, Dlas oğlu Kazan Han diye anılmaktadır... Merkez şehri Ervanta - Gerd'in adı da yaylak şehri ve aynı münaya Ağca-Kala adıyla geçmektedir."

"Ervant çağındaki Pıralı oğlu Sembal adı takatır vazifesini gören âile, Dede Korkut Kitabında, Salvar Kazan Han sülâlesinin inagi Bay - Barak(ı) Han oğlu Bamsı Bayarak olarak gösterilmektedir... Hristiyanlığı Yukarı - Ellere yayan Anak oğlu Aziz Gorgor, Çen ülkesi = Türkistan'dan gelme ve Arsaklıların Suren Bahlav âilesinden olarak tanınmıştır. Oğuznâmelerde ise Bayal boyundan Dede Korkut veya Korkul Ala adıyla ve bir İslâm evliyası gibi anlatarak bunun sülâlesinin 300 yıl yaşadığı bildiriliyor. Dede Korkut, Karakus'u da vâfız ederek Oğuz kilesinin arması yapmıştır. Bu kileselerde görülen karıl ve koç kabartmaları, sonradan müşîman Oğuzlar'ın câmi ve medreselerinde de muhafaza edilmiştir... Şüregel'e hâkim ve Partların Karen Bahlav âilesinden olan Kam-sarakan oğulları (ki Brossel'in de kabul ettiği gibi Kam - Sar adı eski İran dilinde Kars-ser = Eksik-Baş mânasına gelir), Oğuznâmelerde, İç-Oğuz hanları saray nâzırı âilesi Hak - Koca oğlu Sarı Kal - Baş künyesiyle gösteriliyor."

İlan bu kitap 1952 başlarında "Vatikan" da çıkmıştır [6]. Hepsi 364 sahife ve 4 bölümden ibaret olup İtalyanca yazılan bu eserde: **I. Bölüm**, "Giris" te tetkik ve mukayeseler (s. 1 - 95); **II. Bölüm**, 12 boy destanın İtalyancaya tercemesi (s. 95 - 228); **III. Bölüm**, yazma aslındaki yerinden 58 b - 106 a yaprakları içerisindeki "Vatikan Küp. Türkçe yazmalar"ın 102 Nu. da" kayıtlı mukaddimeli ve 6 boy Dede Korkut destanının "faksimile" si (s. 230 - 325 ve yazmadaki yanlışlar ile düşen 2 sihifenin Dresden nüshasına göre arap harfleriyle tamamlanması s. 326 - 329); **IV. Bölüm**, alfabe sırasıyla sözlük (s. 331 - 354), ilâve not (s. 355), şahıs ve kavim adları (s. 357 - 360), yeradları (s. 361 - 362) ve fihrist (s. 363 - 364) bulunuyor.

Profesör Ettore Rouss'inin **II. "KİTAB-I DEDE KORKUT"** adını taşıyan bu değerli ve birçok bakımlardan mükemmel olan eserinin **I. Bölümü**nde, destanların içinde geçen coğrafi adlar iyi tesbit edilememiş (s. 35 - 41) ve anlattıkları Oğuzların zamanı da **Akkoyunlular**'ın tarihte gözüktüğü **XIV - XV. Asırlara** izafe edilip işin içinden çıkarılmış! Eserin en mühim eksikliği ve tutunamıyacak tarafı bunlardır. E. Rossi, yazılarımından yalnız Temmuz 1941 de "**ÜLKÜ**" de çıkan görmüş (s. 35 - 37) ve hülâsa etmiştir. Muhterem Profesörü, neşriyatımızın hepsini takip edemeyişinden dolayı, mazur görmek gerekir.

★

Orhan Ş. Gökayayın ilk gayret ve himmetinden sonra İtalyan Profesörünün bütün türkolojiyle uğraşanları sevindiren son neşriyatı üzerine, artık "**Oğuznâme**" adı altındaki bütün destani-millî eserlerimizin inceden inceye işlenmesine sıra gelmiştir. Bu işle, "**Şark**" dillerini iyi bilen tarihçilerle bilhassa eski bir yazılı edebiyatı olan Ermenice ile Gürcüceye vâkıf ilim adamlarına ihtiyaç vardır. Ben, tarih vesikası olarak "**Dede - Korkut Oğuznâmesileri**"nin değer ve mâhiyetini belirtmek, ve ilim âlemine bu hususları açmak için şu küçük eserin neşriyle işe başlamış bulunuyorum. "**Dede - Korkut Oğuznâmeleri**" derken, "**Kitab-ı Dede - Korkud**" da geçen Eski - Oğuz Atları'ndan birkaçının yahut birisinin destanını veya Türk millî an'anesindeki yerini anlatan ve eskiden yazıya geçirilmiş bulunan eserleri kasdediyoruz. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1) "**KİTAB-I DEDE-KORKUD**, 'alâ Llsân-ı Tâife-i Oğuzân". Biri-cik asıl yazması, Almanyanın Dresden şehrinde "Kral Kütüphanesi" nde

[6] Aradan 8 aya yakın bir zaman geçtiği halde bu eser satış için yurdumuza getirilememiştir. İstanbul ve Ankara'da yabancı dildeki eserleri satan kitapçılarda henüz bulunmuyor. Müellifinin Türkçe elyazısıyla 9 şubat 1952 de ithaf yazarak kendisine gönderdiği **II. "KİTAB-I DEDE KORKUT"** a faydalanmam için emneten bana veren Muhterem Hocam A. Zeki V. Toğan Beğ'e bunda açık teşekkürlerimi sunarım.

"Fleischer Külliyyatı Nr. 86" da kayıtlı bulunmaktadır. Geçen asırda bundan istinsah edilip Berlin'de "Pertsch, türkçe yazmalar kataloğu, Nr. 6203" de muhafaza olunan nüshadan alınan fotoğraflara göre, **Kilisi MUALLİM RİFAT BEĞ**'in yeniden yazıp düzeltmesiyle 1332 (1916) yılında "**Âsâr-ı İslâmiyye ve Millîyye Tedkik Encümeni**" Neşriyatı arasında İstanbul'da 172 sahife halinde basılmıştır. Edebiyat Muallimi **Orhan Şaik Gökyay**, Dresden'deki asıl nüshanın fotoğrafisinden de istifade ederek bu eserin transkripsiyonunu 1938 de İstanbul'da basımı biten "**DEDE KORKUT**" kitabına (s. 1 - 119) koymuştur. Fakat bazı atlama ve yanlış okuyuşları vardır. Yeni yazı ile çıkan **Orhan Ş. Gökyay**'ın metin neşrine, o zamana kadarki tetkik ve neşriyatın çoğunu görüp hülâsa eden ve başka mühim kaynaklardaki benzer ve alakalı metinler de konularak değerli bir "**Başkucuk**" (s. I—LXXVII) yazılmıştır. Sonuna da "**Topkapı sarayındaki Oğuznâmelerin metni**" (s. 121 - 124), "**Lügatçe**" (s. 125 - 160), "**İsimler Cetveli**" (s. 161 - 171) ve "**Doğru - Yanlış Cetveli**" (s. 172) eklenmiş. Bu baştaki parlak yapıtın bir yüzüne "İnsan Arkeoloji Cemiyeti Şark şubesi memurlarının XXIII üncü cildinden alınmıştır" kaydıyle "**Dede Korkudun mezarı**" na ait iki resim konmuştur. İiz, Dresden'deki asıl nüshanın Türkiyalı Enstitüsü'nde bulunan fotoğraflarını da görerek en doğru bir metni elde ettik. Metin, hareketsiz ve XV. Asırdan kalmadır.

"**KİTAB-I DEDE - KORKUD**" da, Korkut-Ata'nın künyesi ile Kayı boyu hakkındaki kehaneti ve "**Dede - Korkut soylasmış**" diye öğüt ve hekimce 4 takım sözü, "**Ozan ayılır**" kaydıyle de "**dört türlü**" karılar hakkındaki telâkkiler "**Besmele**" ile başlayan mukaddimeyi teşkil ediyor. Bundan sonra sıra ile şu 12 destan anlatılıyor:

- I. Boy: "**Dırsa-Han Oğlu Boğaç-Han Boyı**(nı) beyân eder".
 - II. Boy: "**Salvar Kazan'unğ Kıvi Yağmalanlığı Boyı** beyân eder".
 - III. Boy: "**Kam-Bura'unğ Oğlu Bamsı-Bayarak Boyı**(nı) beyân eder".
 - IV. Boy: "**Kazan-Bey Oğlu Oravaz Beg'unğ Tutsak Olduğı Boyı** beyân eder".
 - V. Boy: "**Dukha-Koca Oğlu Deli-Domrul Boyı**(nı) beyân eder".
 - VI. Boy: "**Kanğı-Koca Oğlu Kan-Turalı Boyı**(nı) beyân eder".
 - VII. Boy: "**Kazılık - Koca Oğlu Yağnak Boyı**(nı) beyân eder".
 - VIII. Boy: "**Basat Depe-Güz'i Öldürülüğü Boyı** beyân eder".
 - IX. Boy: "**Buğl Oğlu Amran'unğ Boyı**(nı) beyân eder".
 - X. Boy: "**Uşun-Koca Oğlu Sulurak Boyı**(nı) beyân eder".
 - XI. Boy: "**Salvar Kazan Tutsak Olup Oğlu Aravaz Çıkarılığı Boyı** beyân eder".
 - XII. Boy: "**İç-Oğuz'a Taş-Oğuz Ası Olup Bayarak Öldüğü Boyı** beyân eder".
- 2) "**HİKÂYET-I OĞUZNÂME-I KAZAN BEĞ VE GAYRI**", Vati-

kan Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 102" sayısında harekeli nesihle yazılı bulunan bu nüsha, 2 b — 58 a yapraklarında "Hikâyet-i Lâfîfe-i Ucûbe ve Mahbûbe-i Zarîfe" adlı bir eserden sonra 58 b — 106 a yaprakları arasında yazılıdır. Fakat, 105 — 106 ncı yapraklar arasından son boya âit bir yaprak kopuktur. **ETTORRE ROSSI**'nin faksimilesini bu yıl **İL "KİTAB-I DEDE QORQUT"** arasında (s. 230-325) nesrettiği bu nüshaya eserimizde kısaca "**VATIKAN OĞUZNÂMESİ**" diyeceğiz. Başındaki (yaprak 2 b — 58 a) hikâyeye "Seyyid Ahmed bin Hasan Balı" adlı birisi tarafından H. 918 (1512/1513) yılında yazılmış. 107 b yaprağında H. sene 956 (1549/1550) kaydıyla "Sun'ullâh" ın ölüm tarihine işaret edilmiş. Eserin XV. — XVI. asır aralısındaki yıllarda yazıldığı anlaşıyor. "Kıtab-ı Dede - Korkut" yazmasına esas olan bir ana eserden, o zamanki okuyuşa veya benzetişlere göre isimler de hareketlenerek yazılmıştır. Biz, farsçada "ka" harfi olmamasından İran imlâsına uyularak eskiden yazılan eserlerdeki "Kâşgar, Kâğızman, Kârs" gibi adların "ke" le yazılmalarına karşılık "ka" la okunması gerektiğini, Anadolu şehirleri adlarındaki "ge" ve "ke" lerin eskiden hep "ga" ve "ka" sesleriyle söylendiğini ve bilhassa Arsaklılar çağından kalma adların ermenice ve gürcüce metinlerdeki imlâlarını gözönünde tutarak, hemen bütün ince sesli harfleri kalın sesliye çevirerek Oğuznâmelerdeki adları böylece okumayı tercih ettik, doğrusu da budur [7].

"**VATIKAN OĞUZNÂMESİ**" nde mukaddimeden başka şu 6 boy destan vardır ve birinci kitabımıza göre bazı yerlerde ve tariflerde atlamalar olmuştur:

- I. "Hikâyet-i Han Oğlu Bogac-Han".
- II. "Hikâyet-i Bamsı-Baryak Boz-Atlı".
- III. "Hikâyet-i Salur Kazan'ın Evi Yağınalandığıdır".
- IV. "Hikâyet-i Kazan-Beg'ün Oğlu Oroz Han Dutsak Olduğudur".
- V. "Hikâyet-i Kazılık-Koca Oğlu Yaganak-Beg".
- VI. "Hikâyet-i Taş-Oğuz İç-Oğuz'a Asi Olup Baryak Verdiği".

3) **BAHR ÜL-ENSÂB**. III. Sultan Murat (1574—1595) çağında bu eserden **BAYBURTLU OSMAN EFENDİ** adlı bir tarihçi istifade ederek, Milattan önce Gök-Han oğlu Bayındur-Han'ın Horasan'dan Anı ile Kars'a geldikten sonra Tiflis ile Demirkapu'da savaştıklarını anlatan çok mühim bahsi bize nakletmiştir. Eserin aslı bugün bulunamamıştır. Eldeki bu bahse âit metin, Orhan Ş. Gökyay'ın "**Dede Korkut**" eserine ("Baş-

[7] Anadolu'da göçebe yaşayan Yörük ve Türkmenler'in bugün bile: "Kurt, Gürcü, kurun, gozel, guğum, guvağı, goğdaki, guğul, bağlar, yeğan..." diye "Kürt, Gürcü, kürün, güzel, güğüm, güveği, gökteki, gönül, beğler, yeğen..." gibi kelimeleri hep kalın seslilerle söyleyip hiç ke ve ge ile ü ve ü seslerini kullanmamaları, çok dikkate değer. Biz bu emul Oğuz - Türkmen konusuna ile, Eski - Oğuzca adların ve sözlerin nasıl okunup yazılabileceğini kavramlıyız.

langıç", s. XXXIII XXXIV) alınmıştır. Aşağıda (II. 9 bahiste) ayrıca illedildi.

4) "**TOPKAPU SARAYI OĞUZNÂMESİ**". II. Sultan Murat (1421 - 1451) çağında Yazmaçlı Ali'nin İbn Bîbî'den tercüme ve katmalarıyla yazdığı "**Tarih-i Al-Selçuk**" veya kısaca "Selçuknâme" kitabının Topkapı sarayı: Revanköşkü Küt. sinde 1306 sayılı kayıtlı yazmasının başındaki, fihrist için boş bırakılan yapraklardan, 3 sahife sonradan eklenmiş bir yazı ile yazılmıştır. Bunu ilk defa, "Oğuz Destanından Bir Parça" adıyla ve (*) müstecrisıyla rahmetli **KIDVAN NAZZ BEĞ**, Temmuz 1934 te çıkan "**Türk Tarih, Arkeolojisi ve Etnografisi Dergisi**" ile (II. 243 — 249) fotografisiyle ve okuyabildiği kadarcına transkripsiyonuyla nesretmiştir. Orhan Ş. Gökyay da "**Dede Korkut**" ın sonuna (s. 121 — 124) transkripsiyonunu eklemiştir. Biz, yazmanın aslını gözeterek doğru bir metin edindik. Hepsini 65 satır tutan bu Oğuznâme'nin 49. sayfada biten 1 b sahifesiyle 50. sayfada başlayan 2 a arasında en az bir yaprak kopuktur. Bunu, sağ sahifede: "Kargı - Koca Oğlu Kan - Turanlı" diye künyeden sonra tamamlandı biten tarifi müteakip sağ sahifede "Selim oğlu Karaman" diye tarifsiz kalan bir addan ve bu yeni sahifeye birdenbire daha ufak yazıyla başlanmasından anlıyoruz. [8]. Baştan "Selçuknâme" nin bu cildinin başındaki yaprakları tutturarak ilki kopmuştur. Kopan yaprağın karşı tarafındaki sahifeler de yazılmamış olduğundan kopuğun ne kadar olduğu kestirilemiyor.

5) **BOĞDUZ-AMAN DESTANININ ENVERİ RİVAYETİ**. Fatih Sultan Mehmed'in veziri Mahmud Paşa adlı H. 869 (1464) yılında yazılan "**Düstür/Düstür-Nâme-i Enveri**" kitabının "Al - Osman" bahsinin başına "Semerkand - Kâş" diye bahsedilen bir eski eserden alınmıştır. [9]. 4 bahsinde a. ya bakınız. Parçacıklı tek yazmasından istenebilir. Bu eseri **MEHRİMİN HALAL BEĞ** 1928 de İstanbul'da meram olarak bastırmıştır. Meşhur Arap tarihçisi Vâkufî'nin (748 — 823) "**Yâsar**" kitabının H. 17—18 yıllarında "El-Cezire ve Ermeniyeye" telif ettiği, İran bölümünde uzun uzadıya anlatılan Ahlat'ın Hristiyan - Meliki ın sonun çok yiğit kızı Taron - Melike, Enveri'nin Türkçe yazdığı marzame'ine kaynak olan kitapta: "Oğuzlar Han Boğduz - Aman ın kızı Uç - Oğuz termenicede Taroneçi = Taron-ı'dan bozularak) - Hafet" diye de anılır olup, tarihî hadiselerle uymaktadır.

[8] O. Ş. Gökyay ("Dede Korkut", s. 123) metinde 49. satırdan sonra gelen 50. satır yanlış ve atlanmış olarak şöyle başlamış: "Selim oğlu Karaman sevdi Tanrı yaradan." Halbuki aslı böyledir: "Selim oğlu Karaman. (Kopuk yapraktan sonra) Seviş Tanrı yaradan." yine bunun gibi, 42. satırın sonu ile 43. satırın başı: "Gök kâfir Ellerin basan" diye yanlış okunmuştur. Doğrusu: "Güre - Kâfir Ellerin basan" dır. Bu Oğuznâmenin kopuk yapraklarında: Şur - Samsuddin, Yaganak, Kara Budak, Karanuk - Çuban, Sarı - Kallış gibi İç - Oğuz ve Alp - Aran, Avsar, Dıkar gibi Taş - Oğuz ilbegleri ve hanedanlarının künyesi yazılı olduğunu sanıyoruz.

6) "**BOĞDUZ - AMAN HANEDANI ÜZERİNE KÜRTLERİN AN-ANESİ**". Milli Kürt an'anelerini çok iyi bilen ve Kürtlerin tarihini yazan biricik müellif Bitlisli sancakbeği **ŞEREF HAN**'ın h. 1005 sonunda (1597) farsça yazıp bitirdiği "**Şeref - Nâme**" nin Kürtlerin tarihine âit I. cildinin "**Mukaddime**" sinde bulunmaktadır. Kürtlerin, Oğuzların **Boğdüz/Boğdüz** boyundan ve Sakaların **Kayan - Uzun** kolundan indiğini tesbite yarayan [9] bu an'anede, Oğuzlar çağında Kürt ilbeği "**Boğdüz - Aman**" hanedanının Hazreti Peygamberimiz'e elçi gitmiş olduğu anlatılmaktadır (bak II. 10 bahis).

7) "**ARAS OĞLU BASAT DESTANI**". Eserini h. 709 (1309) yılında bitiren Mısırlı Türklerden tarihçi **ERÜBİKR bin Abdullah bin AY-BEK ÜD-DEVÂDAR**'nin "**Dürr üt-Ticân**" kitabının Çingiz'den bahseden bölümünün mukaddimesine "Oğuznâme" den naklen alınmıştır. **Aras oğlu Basat**'ın Türklere belâ kesilen **Tepegöz**'ü nasıl öldürdüğünü anlatır. Arapça yazılmış olan "**Dürr üt-Ticân**" dan alınan buna ait metin ile tercümesini O. Ş. Gökyay ("**Başlangıç**", s. XLI — XLII) neşretmiştir.

8) "**OZAN/KOPUZ AN'ANESİ VE OKÇU - KOZAN DESTANI**". Bu adı biz uygun bularak yazdık. Azerbaycan ve Irak padişahı olan musikişinas ve san'at âşığı **Calayırılı Şeyh Üveys Bahadır Han**'ın (1356 — 1375) "islâh ettiği **Ozan** çalgısı" na âit yazılı eserlerden, **Buharalı HAFİZ Derviş Ali Çengi** adlı bir müellifin XVII. Asırda yazdığı farsça "**Tuhfet üs-Sürûr**" kitabında dercedilmiştir. Buradan alınan metin, **Abdurrauf Fıtrat**'ın 1927 de Taşkent'te basılan "**Özbek Musikisi Tarihi**" (s. 43 — 49) kitabında neşredilmiştir [10]. "97 Oğuz kabilelerinden en meşhur: **Ak - Han, Kara - Han ve Bayındur - Han** adlı üç padişah ve: **Bök-diz - Aman, Salvur - Kazan, Şâh - Bakı (Can/Han - Bakur?) ve Yetim-Gozan** diye dört alp varmış. Ağabegisinin öcünü almak üzere **Bök-diz - Aman**'ı okla öldüren **Gozan**, onun **Ozan (kopuz)** çalgısını yine **Bök-diz - Aman**'ın oğluna bırakıyor. Çünkü çocuk da **Gozan**'dan babasının öcünü alıp öldürüyor". Kısaca özüne işaret edilen bu destan, öteki Oğuznâmelerde: "**Anğsa - Koca oğlu Oken - Kozan**" künyesiyle anılan ve Van gö-

[9] Bak. M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU, "Kürmanç Kürtlerinin Ash", TAVSİR gazetesi 1 ve 22 Mayıs, 14 Haziran 1946 tarihli üç sayıda, bilhassa sonki makale. Khoreni Moyses'in İlk Büyük - Arsaklı hanı I. Arsak (m. ö. 255 — 253) tarafından "Ahmadan" (Hemedan) çevrelerine sevk edilen Musevî âlelelerinden olup Ardases (78 — 120) çağında Arsakuniler ülkesine gelen (A)Mañue hanedanının çok kuvvetli ve dev-yapılı oğullarından töreyen Amaduni hanedanı, hakkındaki kayıtları nakledilmiş. Ahmadan'a göre "Amad-uni" diye ermenice metinlerde anılan bu sülâlenin Oğuznâmelerinde, ilk meşhur beglerine göre "**Aman, Bög-düz - Aman**" diye anıldığı belirtilmiştir. Diyarbekir'de çıkan "**İÇ - OĞUZ**" adlı dergide (Ocak 1952, Yıl 1, sayı 1, s. 6-8) çıkan "**Kürtlerin Ash Oğuzların Bög-düz Boyundandır**" başlıklı yazının da bakınız.

[10] Türkiye'de bulunmayan bu eserin kemâlî kütüphanesindeki nüshasından beni faydalandıran Muhterem Hocam A. Zeki V. Togan Beğ'e tekrar teşekkür ederim.

lünün kuzeydoğusunda ermenice metinlerle "**Angev, Angevçik (Angev-liler)**" diye anılan ilbeğleri sülâlesine âittir.

9) "**ŞECERE-I TERAKİME**". İhyva Hanlarından XVII. Asırda yaşamış olan âlim ve yiğit **ERÜ-L-CAZİ BAHADUR HAN** tarafından Horasanlı Türkmenler arasında yaşayan an'aneleri ve göçebe beglerindeki yazılı tomarlarda bulunan haberlere göre bu adlı Türkmenlerin seçerisi kaleme alınmıştır. Birbirinden farklı veya zaman zaman yeni eklemeye ve katmalar yapılan yazmaları vardır. Bunlardan en mühimlerinde görülen **Dede - Korkut Oğuznâmeleri** benzerindeki yerleri, O. Ş. Gökyay Çağatay Türkçesiyle metin olarak ("**Başlangıç**", s. XXIV - XXVI, XLIII) toplanmıştır. Hicretin 1070 (1659 — 1660) yılında yazılan "**Şecere-i Terakime**" nin "**Nûr-ı İşân nüshası**" nın, başla 2 yapraklık destanı manameler ile 55 yapraklık metninin, fotografisi Türk Dil Kurumunca 1933 de İstanbul'da neşredilmiştir.

10) **HÂZİMRİ-RİSALET-I MİN KELİMÂT-I OĞUZNÂME EL-MEŞ-HÜR BI-ATALAR-SÖZİ**. Berlin Kral kütüphanesinde bulunan ve "Tatar karakteri taşıyan bir nesihle" yazılan bu eserden alınan Oğuznâmelerine benzer kısmı O. Ş. Gökyay ("**Başlangıç**", s. XXX - XXXIII) neşretmiştir. Bu eserde, "**Düstur-Nâme-i Enveri**" de bahsedilen "**Kan olan Emir Süleymân Sultan**" dan, "**Oğuz üç yüz altmış altı alp Koplu, yigirmi dört hâs boy, otuz iki salenk. Sultan(ı) Salvur Kazan, Okeisi Kozan, yeglis Karıms oğlu Drde - Korkut**" tan, "**Bay-Balaçan (Bicân?) begliği**", "**Ok-çı - Kozan erliği**" den bahsediliyor.

11) "**TARİH-I OĞUZ O TURKAN VE HİKAYET-I CHANGIRI O**". İlhanlı Gazan Han'ın veziri tabib **Reşidüddin**'in başında bulunduğu Tebriz'deki bir dünya tarihi yazma hey'etinin meydana getirip bu vezirin kalemi ve imzasıyla arapça ve farsça yazılan "**Câmi' üt-Tevârih**" içerisinde bulunmaktadır. 1305 yıllarında yazılan bu eserdeki Oğuz ve Türkler tarihini, eski bir yazma'dan buraya geçirildiği ve şifahi rivayetlerin de katıldığı anlaşıyor. Paris ve İstanbul kütüphanelerindeki "**Câmi' üt-Tevârih**" nüshalarından bu bölümleri karşılaştırarak doğru bir yazma elde eden Profesör A. Zeki V. Togan Beğ, tetkik ve izahlarıyla birlikte neşre hazırladığı bu eseri henüz bastıramamıştır. Berezin tarafından Petersburg'da (1855, 1864) neşredilen "**Câmi' üt-Tevârih**" nüshasında çok yanlış ve allamalar varmış. Topkuzusunu: III. Sultan Ahmed Küt.indeki nüshadan alınan bu Oğuznâmenin bazı parçalarını farsça metin ve tercümeleriyle O. Ş. Gökyay ("**Başlangıç**", s. XVIII — XXI) neşretmiştir. (II. 5. bahis bak.)

12) "**DEMİRKAPU-DERBEND'DE KAZAN VE DEDE-KORKUT AN'ANESİ**". 1638 de Alman elçisi hey'etinden Profesör **ADAM OLEARIUS** tarafından Derbent şehri yerlilerinden ve kuzeybatıdaki Kaytaklardan duyulan an'anelerdir (bak. II. 11. bahis).

Muhterem Hocam Zeki Velidi Togan ve İsmail Hami Danişmend Beğlere, rusçadan tercümeler yapan Bakulu arkadaşım Mirza Bala ile eski Oltu mebusu Yasin Akdağ beğlere ve Gürcücenin hususiyetlerini anlatan askerlik arkadaşım Batumlu Ahmet Sevük'e Beyoğlu: Bomontideki Katolik Gürcü Kilisesi Kütüphanesinden istifademi sağlayan ve Gürcüceden tercümeler yapan Ahıskalı ("Akhalçkheli") dostum Pol'e burada teşekkür ederim.

Eserdeki yanlış ve eksikleri gösterecek, ilmi tenkidlerle doğrunun daha iyi bulunabilmesine yardım edeceklere de şimdiden teşekkür ederim.

9 Ağustos 1952 Üsküdar: Selimlye

Kırzioğlu M. Fahrettin

(Diyarbakır Lisesi Tarih Muallimi)

I. BÖLÜM

G İ R İ Ş

Büyük "Part" İmparatorluğunu kuran Arsaklıların Türklüğü

I. TAKIM,

90 yıllık türkçe neşriyatın hulâsası

Arsaklıların tarihinden ilk defa Türkiyede esaslı olarak bahseden, büyük osmanlı tarihçisi MÜNECCİM-BAŞI A. DEDE EFENDİ'dir [1]. Bundan sonra da, h. 1085 (1675) te lâtinceden tercümesi bitirilen "Coğraya-ı Kehr" e EBÜ-BEKR b. Behrâm-üd-Dımskî tarafından bu kısım eklenmiştir [2]. XVII. Asırdaki bu ilmi faaliyete işaretten sonra, son 90 yıllık zaman içerisinde Arsaklıların Türklüğü hakkında türkçede yazılanlara geçelim.

Tarihle uğraşan âlimlerimiz, Avrupa dillerine vâkıf ve tarih metodunu kavramış olarak, 90 yıl öncesindenberi bu meseleyi tetkik etmeye başlamışlardır. Sasanlılar'dan önce (m. ö. 250-m. s. 226 yılları arasında) beş asır İran yaylasına hâkim olan "PART" devletinin kurucu ve hüküdarlar sülâlesini teşkil eden ARSAKLİ (İranlılarca "Eşkâniyân/Aşkâniyân", Avrupahlıarca "Arsacides", Yunanlılarca "Arsakidas", eski ermenicede "Bahlavig", "Bahlavuni" ve batı-kolu "Arşaguni") hanedanının "Turanlı" ve "Türk" soyundan geldiğini yazıp bu yolda esassız birçok deliller göstermişlerdir. Bu zâtlardan en meşhur dokuzunun yazdıklarını burada kısaca görmek, faydalı olacaktır:

1 — Tanzimat ricalimizden "Meclis-i Valâ âzâsı" ndan, Peşte ve Bav-

[1] "Cami'ü'd-Düvel" diye de tanınan Müneccim-başı'nın h. 1083 (1672) de bitirilen eserinin "Sahâyif-ül-Ahbâr" adıyla türkçeye çevrilip h. 1285 (1868) de İstanbul'da basılan hülâsasında (I. 423 İrândaki "Eşkâniyân", I. 664 Erminiyyedeki "Arşakuniyye") bu sülâle anlatılmıştır. Müellifin me hazleri arasında (I. 7) gösterdiği "Hovhannu Tarihi Tercemesi"nin aslı, Bagrathlıların tarihçisi "Katolikos VI. Hovhannes" (885 — 925) e ait ve meşhurdur. "Sahâyif-ül-Ahbâr" dı (I. 664) Büyük Arşak'ın Belh ve Horasan mülûkkünden" olduğu belirtilmiştir.

[2] "Coğrafyây-ı Kehr Tercemesi", Nuri Osmanlıyê KÜL, 2990 Sayı, 180 yaprak. Burada "Arşakuniyan pâdişâhları" nın "Belh" ten gelip "Erminiyye" de 567 sene hüküm sürdüklerine işaret edilmiştir.

A. Zeki V. Togan, "Giriş" : "Umumi Türk Tarihine Giriş I.", İstanbul 1946.

E. Rossi : II "Kitab-ı Dede Qorqut", Vatikan 1952.

O. Ş. Göknyay, "Başlangıç" : 1938 de İstanbul'da basılan "Dede Korkut" un başındaki tetkikler izahları.

O. Ş. Göknyay, "Dede Korkut"; 1938 de İstanbul'da transkripsiyonla çıkan kitap.

R. Grousset: René Grousset, "Histoire de l'Arménie des Origines à 1071", Paris 1947.

Saint-Martin, "Mémoires": M. J. Saint-Martin, "Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie", Paris I. 1818; II. 1819.

A. Kırımî haritası: İstanbul'da h. 1145 te basılan Kâtip Çelebi'nin "Cihan-Nümâ" sını s. 431 — 432 de eklenen "Dağıstan" Şirvan, Gücistan, Çıldır, Kars, Erzurum, Tırbuzon" haritası.

Lynch'in haritası: İngiliz müelliflerinden H. F. B. Lynch'in 1901 de Londra'da basılan "Armenia" adlı iki ciltlik kitabına eklenen 1 : 1.000.000 ölçüsündeki "Armenia" haritası.

İs. Ans. : İstanbul'da basılmakta olan "İslâm Ansiklopedisi" nin çıkmış olan kısmı. Ayrıca, bizim "Başlangıç" ta işaret edilen "Oğuznâmeler" in adları da, orada gösterildiği gibi yazıldı.

yera Akademileriyle Leipzig ve Amerika "Şarkiyat Encümen" lerinin âzası bulunan **ABDULLÂTİF SUSHİ** Paşa h. 1278 (1862) de İstanbul'da basılan "**TEKMİLET-ÜL-İBER**" inin "Eşkâniyân" dan bahseden II. Kitâbında (s. 3, 5 - 6) şu mühim haberleri veriyor:

Eşkâniyân devleti m. ö. 256 tarihinde "zuhur edip, evâil-i hâllerinde ekser devlet-i Selefkiyye ile uğraşıp; ağılep evkaatta muzaffer olup, ba'zan dahi mağlûp olduklarında, akrabaları olan İskit yani Turan kabâilinden istimdâd ederlerdi." Bu sülâleyi kuran "Arşak"ın nesebinde ihtilâf olunur. Bir müverrihleri, Fırek bin Dârâ [İskenderin yendiği III. Duryus, Dr. D. Miller. Ve kimisi, devlet-i Keyâniyân [Akameniş] pâdisahlarından Zeykubad'ın sülâlesinden olduğunu söyledi. Ve ba'zı müverrihler dahi, Turan pâdisahlarından İsfendiyar'ın sülâlesinden olduğunu beyan etmişler. Ve bu kavi, sâir akvâle müreccâ bulunmuşdur. Zira, Arşak ilân-ı istiklâl ettikde Turan kabâili ile istizhâr ettiği ve, âtide görüleceği üzere, bu sülâle pâdisahlarının mühim bir muharebeleri zuhur ettikçe Turan kabâilinden istinsar ve ziyade bağları sıkıldıkça ol semte firar ederek; ba'zan dahi Turan'dan dönüp İran tahtını istirdâd ederlerdi".

2 — Mektepler için ilk defa millî bir görüşle umumî tarih yazan "Askerî Mektepler Nâzırı" **SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA**, h. 1293 (1876) da İstanbul'da basılan "**TARİH-i ÂLEM**" inde (I. 154 — 155), Arsaklılar'ın mercei için şöyle diyor:

"Tabaka-i Eşkâniyân'ın müessisi olan Arşak, İran'ın cihet-i şarkî-i şimalinde, Yezanîlerin Partî tabîr ettikleri Taberistan'da ve Rey kasa-basında Selefkiyân aleyhine ilân-ı isyân ile halkı ihtilâle teşvik etti... Kendüsünün de zâten Turanlı bulunuşundan... Belh'te zuhuru hizmet ettiği Asâr-ı isyanın İran'a da ta'mîmi kasdiyle (kardeşiyle birlikte) geldikleri anlaşılıyor. Ve saltanat-i Fûrsi iktisabdan sonra Turanlular tarafından devletlerinin tahkimi için arasına vuku'bulan muavenet-i askeriyye de bu zanna kuvvet veriyor."

3 — Daha 1919 da Kahirede neşrettiği "Gurbet Dağarcığı" nda ayrı bir "Ermeni Tarihi" yazıp neşre hazırladığını bildiren **SİNOPLU DE. RIZA NUR BEĞ**, Maarif Vekillîği sırasında bastırıldığı "**RESİMLİ TÜRK TARİHİ**" nde (1925 İstanbul, V. 90—91), İrandaki "Büyük" ve Armenia'daki "Küçük-Arsaklı" devleti için kısaca şunları yazmıştır:

"Partlar'dan Eşk (Arsak), m. ö. 256 tarihinde bunlara [Selefkoslulara] isyan edip Part İmparatorluğunu yahut Arsacidler devletini de kurdu. Partlar, Scyth'elerdendir. Yani Turanlı'dırlar... Selevkidler'den sonra İran Partların hükmü altında kalmıştır. Bunlar Türktür. Bunlardan Birinci Mîhrîdâd Hindistanı dahi zaptetmiştir. Ermenistan hükümleri altında idi. [Sasanlılardan sonra da] Partlardan bir şube Mîrâdî Altıncı Asrın ortalarına kadar Ermenistan'da hüküm sürmüşlerdir. Tarihi tahrif ile

meşgul olan Ermeni tarihçileri bu Arsakidleri, bir Ermeni millî hanedanı diye saymaktadırlar" [3].

4 — Eski ermeniceyi (gırabar'ı) de çok iyi bilen ve bizde 1908 denberi "Ermeni Meselesi" nde mutahassıs mügavirlik yapmış olan **AMASYALI ESAD URAS BEĞ**, bilhassa Arsaklılar'ın "Azerbaycan, Gürcistan ve Doğu-Anadolu bölgeleri" nde batı "uç-beğliği" ni kuran ve ermenice metinlerde "**Arşak-uni, Arşag-uni**" adıyla tanınan "**Küçük-Arsaklılar**" tarihiyle de çok esassı olarak uğraşmıştır. "Amasya Meb'usu Esat" ın 1932 de yapılan ilk "Türk Tarihi Kongresi" ne sunulan "tebliğler" arasındaki "**ERMENİLER**" adıyla basılan eserinde ("Türk Tarihinin Anahatları" Eserinin Müsveddeleri Nu. 6, s. 4—5, 10—12) şu tarihi gerçekler türkçede ilk defa ortaya konmuştur:

a) "Armenya, Arménle coğrafi bir isimdir ve milliyetle, Ermenilikle alâkası yoktur." Ermeniler kendilerine, millî isimleriyle "**Hay**" derler. Vivien de St. - Martin 1879 da Paris'te neşrettiği **Yeni Umumi Coğrafya Lûgati**" nde de yazdığı gibi, "Arménie ismi, hiç şüphe götürür yeri olmamak üzere, Samî aslından **ARAM**=Yüksek kelimesindendir; ve Mezopotamya ovalarına nisbetle irtifai, yüksekliği gösterir."

b) Asıl hristiyanlık ilk defa Armenia'da "Partî bir âileye mensup olan **Kirkor Lusavoric** tarafından negredilmiştir. Kirkor'a Ermenistan'a soktuğu İlahî-Nur dolayısıyla **Nurlandırıcı=Lusavoric** unvanı verilmiştir." Bu zâten "**Pahlâv** âilesinden yani **Partlar'a** mensubiyeti şâyani dikkattir."

c) Selefkoslular'a karşı "Part isyanının başına geçen Partlar'a hükim olan **Arsak** adında bir Türk başbuğu idi (M. E. 255). **Arsak, Mazkut** [Masaget] ve **Guşan** [Kuşan] muhariplerinin başına geçerek **Arsacites** (Eşkâniyân) krallığını tesis etti. Halefleri Medya'yı aldılar ve muzafferiyetlerini Dicle'ye Suriyeye kadar tevsi ettiler... Şu halde, Ermenistan'da yegâne Ermeni Devri olarak gösterilen **Arsakuniler devri**'nin de **Türklerden** gelme bir sülâleye inhisar ettiği ve bunun millî bir Ermeni sülâlesiyle münasebetli olmadığı tezahür eder."

Rumî 1332 (1916) yılında basılan "**Ermeni Komitelerinin Amûl ve Harekât-i İhtilâliyyesi**" adlı vesikalar kitabının da müellifi bulunan **Esad Uras Beğ**, 1950 de Ankara'da neşrettiği "**TARİHTE ERMENİLER**" adlı çok mühim eserinde; Horasan'dan gelip Armenia'da 6 asır kadar hâkim olan "**ARŞAKUNİ SÜLALESİ**" nin tarihi kısaca (s. 22—23, 43—66) nakledilmiştir. Bu sülâlemin "**Türklerle aynı ırka mensup**" ve "**Dah-Scyth**" veya "**Scythian**" [yani "İskit=Saklar'dan] olduğu, Avrupalı tarihçilerin

[3] 1942 yılında İstanbul'da çıkardığı "**TANRIDAG**" dergisinin (1., 2. sayı) kapaklarında neşre hazır eserleri arasında da gösterilen "İki Cild Resmî ve Haritah Ermeni Tarihi" yazması o yıl ölen rahmetli Rıza Nur Beğ'in terekesi arasında sonradan bulunmuş ve manevî çocuğu Atsız Beğ'e intikal etmiştir.

eserlerinden alınan cümlelerle (s. 91) anlatılmış; Armenia'da hristiyanlığı kuran meşhur evliyadan "Kirkor Lusavoric" in Partlı (s. 92) gregoryen mezhebinin atesperest Sasanlılar'a karşı koruyan kahraman "Mami-kanyan hanedanı" nın Cenastan (Türkistan)'dan gelme bir Türk asilzadesi kolundan indiğine dair tarihi gerçekler (s. 92—95), zikredilmiştir.

5 — Türk Tarih Kurumunun kurucularından (şimdi Türiş Kulübü Başkanı) Kara Şemsi (oğlu) REŞİT SAFFET (ATABİNE) Beğ, 1934 te İstanbul'da basılan "HAZAR TÜRKLERİ" adlı broşüründe (s. 11—13, 22) Arsaklılar ve gregoryen mezhebinin kurucusu için şunları belirtmiştir:

"Scyth'lerden Anadolu'ya hakim olan bir kol "Arsaklar" dır. Ermenistan'a hakim olan Türk Arsaklar, ... Moise de Khorène, "Ermenistan Tarihi"nin İkinci Kitabında, Ermenistan'da hükümlen olan Turani Arsak hanedanından Tigran'ın Kafkasya cenubuna, Mısır ve Suriye'den sürülen Musevileri yerleştirdiğinden ve Valarsag'ın da bulara tahsis ettiği şehri Vağarsabad tesmiye ettiğini", yazar. "Yine Türklerdir ki Grégorienliği Orta ve Şarkı Asya'ya kadar götürmüşlerdir. Dinî Ermeniliğin müessesileri: St. Grégoire l'Illuminateur ve St. Nersès, lakaplarının da işaret ettiği veçhile Parthe, yani Türkdüler."

6 — Türk Tarih Kurumu Başkanı M. ŞENSETTİN GÜNALTAI Beğ, 1939 da "Liseler için" yazılan "TARİH I." adlı kitabında (s. 17, 319), Türklerin "Anayurtta En Eski Devletler" inden bahsedip, Partları anlatırken şöyle diyor:

"Tarihi devir başlarında Maverâinehir ve Baktıryan havalisinden Horasan ve Hazar denizi sahillerine kadar imtidat eden sahaların Dahi veya Dae denilen boylar tarafından işgal edilmiş olduğunu görüyoruz.... Daeler'den Hazar denizinin alt sahillerinde oturanlara, türkçe "dışarıya atılmış" mânasına Partlar denilmiş olduğunu biliyoruz. Herodot, M. B. VI. Asır ortalarında İranın şark tarafının Dae (Dahi) lerin işgali altında bulunduğunu haber vermektedir. Partlar bir ihtilâl çıkarak Selösitler'i İran'dan çıkardılar. Burada, Eşkaniyân adı verilen bir devlet kurdular. Mezopotamya'yı da bu devlete ilhak ettiler.... Şarkı Anadolu muntakasında da Part prensleri'nin idaresinde bir Ermeni hükümeti kuruldu."

Yine "M. Ş. Günlaltay Beğ'in, T. T. Kurumunca 1951 de Ankarada neşrolunan "YAKIN ŞARK IV, I. BÖLÜM: Perslerden Romalılara kadar" adlı Anadolu tarihinde (s. 99 — 100, 138), Arsaklı imparatorluğu sülâlesi için şunlar tekrarlanmıştır:

"İranda Partya ve Hirkanya bugünkü Horasan ve Cürcan bölgesi, ötedenberi Yunanlıların Skyth (İskit) adını verdikleri Ortaasyalı bir halk ile meskün kılınıyordu. Partlar ve Aparırlar gibi bir takım boylardan mürekkep olan bu boylar, Ahamenişler'in sükutundan sonra yabancı [Makedonyalı İskender ve halefleri] istilâına karşı Asyalığın müdafii

olarak ortaya çıkmışlardı.... Partların başbuğu olan ERŞEK de bütün İranı kurtarmak üzere silâha sarılmıştı." Part kralı I. Mitridat (m. ö. 170 — 136), Doğuda Baktıryan'ı itaat altına almış, batıda ise nüfuzunu Kafkaslar'dan Fırat boylarına kadar yaymıştı". Selekoslu imparatoru Demetrius Nikator, 140 — 139 yılında Part kralı I. Mitridatla savaşırken, "mağlûp ve esir oldu. Partlar, Mezopotamya'yı istilâ ettiler".

7 — Edebiyat Fakültesi "Eskiçağ Tarihi" profesörlerinden M. E. BOSCH'un "Helenizm Tarihinin Anahatları, II. Kısım: HELENİZM DEVLETLERİ" adıyla 1943 te Fakültece bastırılan kitabında, eski Yunan kaynaklarına dayanılarak "Part devleti" için şunlar naklediliyor (s. 55, 701:

Turan Bozkırlarındaki kavimler, Selekoslu II. Antiyohos (m. ö. 261 — 246) çağında sınırları geçerek Merv şehrini bozmışlardı. "Baktırya satrapı Diyodotos bunlarla savaştı, istilâcıları batıya sürdü." Sonra da 250 yıllarında müstkil kral oldu. "Baktırya kralı Diyodotos'u Selevkoslar devletinden ayırmağa teşvik eden sebepler, Partiya satrapı Andragoras'ın da istiklâlini hazırlamıştı. Diyodotos'un batıya çevirmeye muvaffak olduğu Turani istep kavimleri'nin hücumları, III. Antiyohos'tan hiçbir yardım alamıyan Andragoras'ı eyaletini kendi kuvvetleriyle müdafaaya mecbur etti. Bu da kendi ismiyle sikke darbettirmeye başladı."

"Andragoras, Diyodotos'tan daha az mesuttu. Çünkü bir Turan kavmi olan Da'lar'ın bir kısmı bulunan Parırlar'ın Arsakes ve Tiridates kardeşlerin idaresi altında [m. ö.] 218 senesinde Partiya eyaletinin kuzey hududu" nun zaptına engel olamadı... "Hanedan müessesisinin ismi olan Arsakes bir unvan olmuş ve Part kralları'nın hepsi bu unvanı taşımışlardır. Bu sebepten bu hükümdar sülâlesine Arsakitler ve Part devletine de Arsakitler Devleti ismi verilir. "Arsakitler [İran'da] 450 sene hükümdarlık etmişlerdir ve kurdıkları devlet de her hususta mühim bir rol oynamıştır.... Sonraları bütün Akdeniz dünyası Roma imparatorluğuna itah edildiği zamanlarda da Part devleti, Roma'nın kuvvetini kıran bir kale olmuştur. Bu devlet, Roma imparatorluğunun kendisiyle mülavi kuvvette olan yegâne düşmanı idi."

Galatlar m. ö. 234 te Ankara çevresinde Selevkosluları yenmişlerdi. "Bir Turan kavmi olan Parırlar'ın başında bulunan Prens Tiridates I., Selevkos'un Ankara'daki müthiş hezimetini haber alınca Partiya'yı zaptetmiş ve buradan Partiya devleti'ni kurmuştu."

8 — İSMAIL HAMİ DANIŞMEND BEĞ'in, XII. Asır Bizans tarihçilerinden Nikitas'in "Danışmendiler" sülâlesini kuran Emir Ahmed Danışmed'in oğlu Melik - Gazi'nin "en eski atalarının Arsaklılar", hanedanından geldiğini gösteren kaydının yanlış anlaşılması yüzünden çıkan ilmi ve millî bir münakaşa dolayısıyla, 1945 te İstanbul'da neşredilen broşürü bu bakımdan çok önemlidir. "Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle: TARİH KURUMUNA AÇIK MEKTUP" adını taşı

yan bu broşürde (s. 53 — 56), Arsaklıların Türklüğü hususunda şunlar yazılıdır:

Makendonyalılar hâkimiyetine ısyân ederek m. ö. 250 - m. s. 226 yılları arasında "476 sene sürmüş muazzam bir imparatorluk kuran bu sülâle ile o imparatorluğun müessisi olan **Arsak - Arsak**'ın ırk itibarıyla İranî unsurlara mensup olmadığında ilim âlemi mütefiktir. **VICTOR LANGLOIS**'ın 1867 de çıkan "Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie", **E. DULAURIER** ile **FRÉDÉRIC MACLÉ**'in 1883 ve 1917 de çıkan "Açogh'ig de Darou-Asolik de Tarôn" tercümesiyle tahşiyasını ihtiva eden "Histoire Universelle", **LOUIS DUBEUX**'nın 1841 de çıkan "La Perse", **CLÉMENT HUART**'ın 1925 te intişar eden "La Perse antique" vesaire gibi gerek Ermeni vesikalarına, gerek umumî İran tarihine ait eserlerinde izah edildiği gibi, Hindistandaki İndus=Sind neh-rinden Fırat boylarına ve Hind okyanusundan Oxus = Cihun sahillerine kadar yayılan bu muazzam imparatorluk eski müelliflerin umumî bir surette İskit=Saka câmiasından ve muahhar müelliflerin de Tûrânî ve Türk câmialarından göterdikleri Parthes'lar tarafından kurulmuştur. **Arsacides**=Eşkâniyân sülâlesi ve bu sülâlenin oymakları eskiden Parthia ve saire gibi isimlerle anılan Horasan'dan çıkmıştır."

"Bunlar hakkındaki tetkikat bilhassa geçen asırdanberi ilerlemiş ve nihayet varılan neticeyi **GÉRARD DE RIALLE** 1875 de çıkan "Mémoire sur l'Asie centrale" isimindeki eserinin 19 uncu sahifesinde ve kat'î bir netice şeklinde şöyle tesbit etmiştir: "Bunların Âri-İrani medeniyetine tâbi olmakla beraber Türklerle aynı âileden bir ırka mensup oldukları en kat'î surette isbat edilmiştir".

"Partlar'ın hangi Türk boyuna mensup oldukları hakkında ihtilâf vardır: Orhon ve Yenisey yazılarının menşei meselesini en esaslî surette tetkik etmiş olmakla meşhur olan Finlandiyalı **DONNER**, Part sikkelerindeki yazılarla Orhon yazıları arasında bir karabet tesbit etmişse de boy ve soy tâ-yininde bunun bir miyâr olamayacağı muhakkaktır. **Edouard Dulaurier** yukarıda bahsi geçen "Açogh'ig de Darou" tercümesinin birinci cildinin 66 ncı sahifesindeki 34 numaralı notunda, Parthe merkezinin Ermeni müel-lifleri tarafından Kouschans'lar memleketinde gösterilmesini izah ederken Kouschan'ları Çinliler'in Kuei-San dedikleri Ak-Hunlarla birleştirmiş ve bazı müelliflerin mütalealarını da gözden geçirerek bunların Dokuz-Oğuz=Uygur Türkleri ve hattâ Mongollar'la karıştırıldığından bahsetmiştir."

"Eşkâniyân=Arsakides sülâlesinin milliyet bakımından İranîlik ve Ermenilikle hiçbir alâka ve münasebeti olmamasına mukabil, hükûmet ve hâkimiyet bakımından İran gibi Ermenistanla da asırlarca devam etmiş tarihî bir alâkası vardır. İranda M. E. takriben 250 tarihinden M. S. 226 tarihine kadar 476 sene süren Eşkâniyân saltanatı umumiyetle bir eenebi hâkimiyeti sayıldığı ve hattâ bu hâkimiyet beş asra yakın bir zaman sür-

dükten sonra bir Pers millî hareketi [yani Sasanî ihtilâli] üzerine yıkıldığı gibi, o zaman Ermenistan denilen Şarkî Anadolu da M. E. 150—149 tarihlerinden Milâdın 428 tarihine kadar 578 sene aynı eenebi hâkimiyeti altında kalmıştır. Eşkâniyân saltanatının İran ve Ermenistan kol-larına ayrılması, hanedan müessisi olan **Birinel Arsak**'ın torunu **Büyük Arsak** devrindedir: Bu meşhur hükümdar Ermenistan krallığına, kendî hâkimiyeti altında olmak üzere, Ermenilerin **Vagh-Arschag** dedikleri küçük kardeşi **Valarsace**'i tâyin etmiş ve işte bu suretle Ermenistan tarihinde **Arsaklı**'lar devri başlamıştır. İşte bundan dolayı Türk unsurlarının Şarkî-Anadolu ile alâkalı Garbî-Anadolu'dan çok evvel başlamış demektir."

9 — Edebiyat Fakültesi "Umumî Türk Tarihi Profesörü" olan **DR. A. ZEKİ VELİDİ TOĞAN BEĞ** 1946 da İstanbul'da basılan "UMUMİ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ, I" kitabında (s. 46—47) Arsaklıların menşei ile imparatorluklarına şöyle işaret etmiştir:

Türkistanda Budda dini yayılırken, "Bu aralık Önasya'da ve İran'da hâkimiyet menşei itibarıyla bir "Skit" sülâlesi olan **Arsaklar**'ın eline geçti (m. ö. 250 - m. s. 226). Sülâlenin müessisi **Arsak**, 13 üncü asırda olduğu gibi, Milâddan önce de Ogurca yanında Hazar denizine dökülen Amuderya [Oksus = Ceyhun] nehrinin Sarıkamış hufresinden aşağı kısmında aynı şimdiki **Aday** (Adağı) kabilesi oturan yerlerde yaşamış olan göçebe ve hayvan besler **Dahae** (yahut **Dae**) kavminin **Aparn**, yahut **Parn** (ihtimal **Baran**) kabilesinden neşet etmiştir." Türk soyundan (Sakalar'dan) **Çu** (Chou) sülâlesi (m. ö. 1116 — 256) gibi boylarla Çin'e götürülen "yer" e (toprağa) ve "güneş" e tapınma gibi "tabiat dini", Herodot ve Strabon'un kayıtlarına göre **Dahalar** ile onların yakın komşusu **Derbik** ve **Masaget**'lerde de yaşamakta idi. "Daha"ların dini de aynı olduğu Strabon'un: "Bunların âdâtları diğer barbar Skitlerinki ile birdir" demesinden (XI, 11, : 2) anlaşılmaktadır. **Parn** (yahut **Aparn**) ismi gibi bu Daha'ların Strabon'da zikredilen diğer iki kabilesi **Ksanti** ve **Bissur**'ların isimleri de bize tarihen malûm Türk kabile isimleri ile birleştirilebiliyor. Bunlar **Part**, **Aria**, **Herkan** vesaire [gibi birer eyalete adlarını veren] İran kavimlerini basıyorlardı. Strabon bunların göçebe çoban [yani yaylakçı ve kışlakçı atlı-göçebe] hayat tarzlarının ve âdâtlarının **Skit** âdâtı, komşuları üzerinde muzaffer olmalarını temin ediyor demıştır."

"**Arsak** müşkül [halde] olanda mütefrikleri olan **Aspasiak**, **As-Paslak** (yani **As** ve **Pegenek**) lara yani kendilerinden şimalde bulunan step kavimlerine sığınıyordu (Strabon, XI, 8, : 8). Yani **Arsak**'ın kuvvet menbaı **Skit** kavimleri, taarruz hedefleri medenî [yerleşik] İran kavimleri idi. İranlı Partları itaatleri altına alarak isimlerini de kavmi isim olarak kabul

eden **Arsaklılar** [4] az bir zamanda Amuderya'dan ve İndus'tan Önasya'daki Fırat nehrine kadar uzanan ülkeleri fethettiler ve m. ö. 53 te Karha'da Romalıları mağlûp edip meşhur kumandanları [Birinci Triyumvirayı kuranlardan] Crassus'ın ölümüne müncer olan zaferleri kazandılar. Bu hâdisce Ortaasya'da Hun ve Küşanlar hâkimiyeti devrinde, bu iki devletin teşekkülü ve doğudan gelen göçler dolayısıyla Batı-Türkistan'da toplanan nüfus artıklığının, bilhassa göçebe alanlarındaki nüfusun — mualliharen Selçuklular zamanında olduğu gibi — İran'a kayması demektir."

Profesör A. Zeki Velidi Togan Beğ, bu eserinin "Hâşiye ve İzahlar" kısmında (s. 411, 165. not) "**Arsaklılar**" ın menşei meselesine şunları eklemiştir:

"**Arsak**'ın Dae (Dahae) lerden ve Skit olduğunu söyleyen Strabon onun Baktralı olduğuna dair bir rivayeti de naklettiğinden ve Dae'leri de zamanımızda ismi [kuzey İranda Mezenderan bölgesinde] Dehistan mevki isminde saklanan bir "göçebe İran kavmi" telâkki etmek (bak. meselâ BAILEY, Bulletin of the School of Oriental Studies, VIII, 399) âdet olduğundan Arsaklıları menşei itibarıyla Türk saymak nimumun itirafını kazanmış değildir. Ben de bu hususta kat'i bir şey söyleyemiyorum. Dahaların Türklüğü hususu ise üzerinde durulmaya değer bir keyfiyettir. Strabon (VII, 3, : 12 [Eskiden Romanya'da oturan] Dak'ların ismini Dae diye yazdığı Dahae'ların ismiyle birleştirdiği gibi, bu ülkenin bugünkü sakinleri olan Adaylar da kendilerini bu ülkenin otokthonu sayıp, gerek kendileri ve gerek komşuları onların ecdadının efsanevi devirlerde kurduğu Adağı devletinden, bunun inkırazından bahsederlerdi (bak. A. NESTROV, "Aral stepleri hakkında Kırgız-Kazak rivayetleri" Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russkago Arheologičeskago Obščestva, XII, 095-0105). Yoksa eski Dahae'ları Türkmenlerin Teke kabilesinin ismi ile birleştiren VIVIEN DE SAINT MARTIN (Études de géographie ancienne asiatique, II, Paris 1850, p. 267) ve S.P. TOLSTOV (Osnovnye voprosy drevney istorii Sredney Azii, d. Vestnik drevney istorii, I, Moskova 1938, s. 196) daha ma'kuldür. Çünkü, Teke ismi Azerbaycan Köroğlu rivayetlerinde Taka şeklinde de zikredilmiştir."

★

Yukardaki dokuz zâtın eserlerinde toplanan haber ve delillerden Arsaklıların Türklüğü meselesi apaçık belirmekte ve isbat edilmiş bulunmaktadır. Destan ve millî Türk an'aneleri dışında, **Arsaklıların Türklüğünü** belirterek hususlardan yukarıki bilgilere şunları da ekleyebiliriz:

[4] **Arsaklı** sülâlesinin "Part, Parthar" adıyla da tanınması; Sokmannoğullarının Ahlat'ın "Şâh-ı Ermen, Ermen-Şâh", Selçukluların Anadolu'da Sultan-ı Rüm", Safevîler-Afşarlar-Kaçarlar'ın "Şâh-ı Acem, Acem, İran-Şâh", Atsızoğullarının "Harezmi-Şâh, Hârezmi" ve nihayet Osmanlıların "Rümî, Rûmîyan" adlarını almaları, bu adımla adlarını bu adlarla terâh edilmeleri henüz.

a) Eski Sakalar ve sonraki Hun, Kıpçak ve Selçuklularda olduğu gibi, **Arsaklılar** da atlı savaşlarda fevkalâde çevik davranıyor, bozulup ve çekilir gibi hareketler yaparak kendilerini takibe koyulup yayılan düşmanları fixerine ansızın ve olanca güçleriyle atılıp zafer kazanma taktiğini iyi kullanıyorlardı. Bu hal, bütün kaynaklarda işaret edildiği gibi, Türk kavimlerine mahsustur.

b) Türklere mahsus olan "**çadır üslûbu**" yani tepesi sivri (mahruti) çadır biçiminde kubbeli yapılar, Küçük-Arsaklı (Arsakuni) devleti hudutları içerisindeki Selçuklulardan önce yapılan Ermeni (gregoryen) ve Gürcü (ortodoks) kiliselerinde de görülmektedir.

c) San'at tarihçilerinden **HEINRICH GLÜCK**, Van gölü yanında Nemrut dağında bulunan bir Arsaklı (Türk) üslûplu mezarı çok mühim görmüştür. "Mik'abî - matematik tertibin Türk san'ati için kat'i bir mahiyet teşkil ettiği" ni meydana koyan bu âlim Nemrut'taki mezar için (m. ö. I. Asır) şu mutaleada bulunuyor:

"Türk cinslerinden **Yürçiler**'in delâletıyla tarihi hayata dâhil ve binici [atlı] bir millet olan **Partlar**'ın da, kuvvetle helenleşmesine rağmen, **Türk aslından** geldiği hakkında, fikrimce, birçok alâmetler gösterilebilir. Bunlar helenizmden pek çok şey aldıkları gibi helenizme de vermişlerdir. Nemrut dağındaki Antiokhos Kommajene'nin şâyını dikkat mezarı Ortasya eski Türk âdetlerini yalnız umumi plânı itibarıyla değil, belki herşeyden evvel kendisinde helenizmin mağlûp olduğu oturur vaziyetteki heykellerin mikabiyeti itibarıyla hatırlatmaktadır" ("**Türk San'atının Dünyadaki Mevkii**", Türkiye Mecmuası, 1935, III, 125).

ç) Hunların asıl adının "**Kım**" olduğu ve bunun da eski türkçede "**koymun-koç**" mânasına geldiği, Çin kaynaklarında görülen "**Hiyung-mi**" isminin "**Koyun-lu**" dan bozina olduğu; "**Ak-Koyunlu**" larla "**Kara-Koyunlu**" Türkmenlerinin bayraklarında koçbaşı bulundurarak eski ongunlarının hâtirasını yaşattıkları, herkesçe bilinmektedir. Sovyet âlimlerinden S. V. KISELEV, 1951 de Moskova'da II. defa basılan "**Güney-Sibir'in Eski Tarihi**" adlı rusça kitabında (s. 184, 442 — 443, 566, 580 — 581) **koç-koyun heykelleri**'ni anlatırken şu mühim haberleri veriyor:

"**Tagar** adlı yerdeki "**koç heykelli mezarlar**" ın m.ö. 700 — 100 yılları arasında yaşayan **İskitler**'e âit olduğu anlaşılıyor. Sibir'deki en eski koç heykelleri bunlardır. Tagar ve Kızılyar semtlerinde VII — VIII. Asırlardan kalma mezarlarda da koç heykelleri bulunanlar vardır. Tagar mezarlığındaki heykellerin İskitlerden kaldığı muhakkaktır. Kırgızlar'ın **Mihuse** (Minusinski) deki mezarlıkları ile Yenisey boyunda **Uyhat** adlı yerdeki mezarlıklarda da koç heykelleri vardır. Bunların hepsi **Kırgızlar'a** âittir. Birtakım koç heykelleri de ağaçtan yapılmış olup bir altın kuşakla çemberli vaziyette mezarın içinden, toprak altından çıkmaktadır.

Bütün bunlar, "koyuna tapıncılığı kuvvetli olan" bir kavmin yâdigârlarıdır."

Küçük-Arsaklılar'ın hâkim olduğu yerlerde: **Ahıska, Çıldır, Arpaçayı, Pasınlar, Diyarbekir**'deki eyerli-dizginli ve üzerine kılıç-kalkan, yay-ok ve hançer ile hususî damga (arma) kabartmaları bulunan mezar taşı koç heykellerini gördüm. Türk-Gürcü sınırı üzerindeki Karsak=Kenarbel gölünün batı kıyısında bulunan "**Dikmetaş**" mezarlığındaki çok büyük ve at takımlı koç heykelleri yanında, bu heykellerdeki kabartmaların aynısı bulunan adam boynundaki ayrı baş-taşlarında Ermeni (Gregoryen) haçı şekilleri bulunanlar da vardır ve koç heykeli taşlarına göre sonradan dikilmişlerdir. Bilhassa Çıldır-Karasuyu'nun sağdan Kür'e karıştığı yerdeki **Çat-khev** köyü harabesi yanındaki eski mezarlıkta koç heykelleri çoktur. Gerek bunlar, gerekse Çıldır'ın Kakaç köyü önündeki tepede bulunan "**Koç-taşı**", ki iki adettir, köylülere eski bir âdete uyularak ziyaret edilip üzerinde mumlar yakılarak dilek dilenmektedir.

San'at tarihçilerinden **JOSEF STRZYGOVSKI** de dikkatini çeken "**eyerli at**" biçimindeki koç heykellerinden birinin resmini neşretmiş ve şu izahatı vermiştir: Ermenistan'da "gördüğüm muahhar (İslâm mezarları üzerine konulmuş) hayvan şekilleri"nden "bir mezar hayvanı nümunesi tamamiyle bir çocuk oyuncağı biçiminde ve vücudu tamamiyle boe'ke (üzerine oturtulacak yuva yerine) sokulu eyerli bir beygir. Böyle hayvanlar Asya'nın bir başından diğer başına kadar her yerinde ekseriyetle mevcuttur. Çin'in eski idare merkezi olan Sin-Gan-Fu'da Huo-Kiu-Ping'in M.E. 117 senesine ait mezarı, hayvan resimlerinin eskiden Türk sahasından ne kadar uzak yerlere kadar yayıldığını göstermektedir." ("**Türkler ve Orta-Asya San'atı Mes'alesi**", *Türkiyat Mecmuası*, 1935, III. 32, 26 ncı resim).

Van-Başkalası, Muradiye, Erciş, Tunçeli (Dersim) bölgelerindeki eski ve yeni koç ve at heykelli mezar taşları da (**NAZMI SEVGİN**, "**Anadoluda Koyun ve At Motifli Mezartaşları**", *Tarih Dünyası* dergisi, yıl 1, sayı 8, 1 Ağustos 1950, s. 333-336 ve resimler), benim Kür ve Aras boyunda gördüklerimin küçük örnekleridir. Diyarbekir Müzesinde **Varto**'dan getirilme, Ankara Etnografya Müzesinde **Erzincan**'dan alınmış koç heykelleri vardır. Iğdır'ın "**Karakoyun**" köyündekilerin yenilerinde İslâmî kitâbeler de vardır. Bilhassa bugün, çok eski dinî ve millî gelenekleri yaşatan Tunçeli bakanlığındaki Alevî Zazalar, "mezarlarına koçbaşı, koyun resmi ve heykelleri yaparlar". Bu koç heykelinin "iki tarafına her şahsın berhayat iken yaşayışını canlandıran kabartma şekiller yaparlar. Ölen cengâver ise mezarına kılıç, at, tüfek; misafirperver ise ibrik, tepsi kabartmaları yapılır" (**ÖMER KEMAL AĞAR**, "**Tunceli-Dersim Coğrafyası**", İstanbul 1940, s. 45).

Arsaklılar'ın koç-koyun heykel ve kabartmaları sonraları kiliselerde

de devam ettirildi. Tiflis'le Ahıska arasında ve Kür boyundaki "**Kumurdo**" köyünde X. Asırdan kalma bir kilisenin giriş kapısı üzerinde "**altıkollu-yıldız** (Süleyman-mührü) resmi altında yatan iri bir koç kabartması" görülmektedir (M. BROSSET, "**Atlas du Voyage Archéologique dans la Transcaucasie**", Petersburg, XIV Planch). Bugün **Ahıska** ve **Tomanis** bölgelerinin yerli kilise armaları "ak kumaşlı zeminde iki sarı yıldız ve bayrakdireği altında bir **ak-koç**"tur (Beyoğlu-Bomonti semtindeki "Katolik-Gürcü Kilisesi"nde bulunan tarihî kilise armaları levhası). Kars'ın 10 Km. batısında Erzurum yolu yanındaki "**Uçuk** (Yıkık - Kilise"de de (Bagrath X. Asır) koçbaşları heykelleri duvarın içyüzünde ve kubbe altında çıkıntı teşkil etmektedir.

d) Helenistik tarzındaki paralarında yay-ok resmi kullanan **Arsaklılar** (**A. SUBHİ PAŞA**, "**Tekmillet ül-İber**", II. sondaki 9 levha), bugün İran bayrağında Safavî ve Kaçarlardan kalmış olarak görülen ve Anadolu Selçuklularının sikkelerinde de kullanılan "**Türk timsali güneş, Tatar timsali Arslan**"dan ibaret ve "Sasanîler devrinde" bile İran hükûmetinin "hâlis Türk efsanesi"nden gelme saydığı "**Şîr ü Hurşîd**" remzini de paralarında ilk defa kullanmışlardır (**A. ZEKİ VELİDİ**, "**Türk Efsanelerinde Millî Alâmetler**", Türk Yurdu, Ankara 1925, III. 134-140).

II. Takım

Oğuznâmeler ile başkaca yazılı hâtıralarda Oğuzlar'ın Doğu-Anadolu ile Azerbaycan ve Gürcistan'da eskiliği

Türklerin İslâmlıktan önceleri Küçük-Arsaklılar (Armeni) ülkesinde yaşamış olduklarına dair: İran, Arap, Ermeni, Gürcü ve çeşitli Türk an'ane ve destanı rivayetlerinden yazıya geçenler arasında gördüklerimiz: aşağıda kısaltıp karşılaştırıyoruz:

1 — Abbâsî ihtilâlinin 150 de başbuğu ve baş kahramanı olan Horasanlı Ebû-Müslim'in "hazinesinden bulunup, o na da, kendisini nisbet ettiği [Sasanî I. Husrev Anuşervan'ın (531-579) hekimi ve sözde veziri olan Mervî] Büzür-Mihr ül-Bakhtegân ül-Fârsî'den irsen kalmış" bulunan ve Büzür-Mihr çağında türkçe ashından farsçaya çevrilen "**ULI-HAN ATA BİTİĞİ**" adlı bir Türk millî destan kitabı vardır. VI. Asırdan kalma ve Ebû-Müslim'e ait bulunan bu eser, Hârun Reşid'in hekimbaşı Süryani Cebrâil ibn Bakht-Yaşû tarafından h. 211 (826) yılında Bağdat'ta farsçadan arapçaya çevriliyor. İpekten Bağdat-kâğıdına meşhur bir hattatın yazdığı ve altın bir kapakla kapanan bu biricik arapça "**Ulu-Han Ata Bitiği**"ni gören Mısırlı Türklerden ve Selçuklu kolundan tarihçi Ebû-bekr b. Abdullâh, h. 709 (1309) da bitirdiği tarihine bundan iktibaslar yapmış; ve Oğuz Han'ın, bebekliğinde arslan sütüyle beslenip büyüyen "**Alp-Arslan Balacın**" soyundan gelen Tatar neslinden indiğini nakletmiştir (HÜSEYİN NÂMIK, "Oğuznâme", Yeni Mecma, 1923, IV. 460-461; A. ZEKİ VELİDİ, "Türk Etsânelerinde Millî Alâmetler", Türk Yurdu, III. 135-139).

EBÜBEKR B. ABDULLÂH "Dürr üt-Ticân" adlı arapça tarihinin h. 628 (1230) yılı bahsinde, "Oğuz Türkleri arasında elden ele dolayan" ve içerisindeki destanlar "Oğuzlar içinde uslu, bilgili kimseler tarafından zâherlenip kopuzlarını çalarak söylenen" bir OGUZNAME kitabı da gördüğünü haber verip bundaki "Tepe-Göz" destanının özünü nakletmiştir. "Aras oğlu İsmat"ın öldürdüğü Tepegöz'e ait bu destan, "Dede-Korkut" kitabında "Kazan Han" idaresindeki Oğuz Elleri'nde çekilen bir belânın

hikâyesi olarak anlatılmıştır (arapça metin ve tercümesi için bak. O. Ş. Gökay, "Başlangıç", s. XLI-XLII).

2 — Eski İran ve Arap destanı rivayetlerinde çok eski çağlarda Azerbaycan'ın "Afrasyab ve Türklerin yurdu" olduğunu gösteren kayıtları inceliyen PROFESÖR A. ZEKİ VELİDİ TOĞAN BEĞ ("Giriş", I. 166), bunlara şöyle işaret ediyor:

Eski bir İranlı müellif'in Tahran'da basılan "Müemmel üt-Tevârih ve l-Kısas"ında (s. 154) toplanan eski İran rivayetlerinde de "Azerbaycan, eskiden Türkler eline geçmiş bir ülke olarak ta'rif" ediliyor. Bu İranlı müellif, "Arap Hımyar hükümdarlarından Râis'e ait destanı rivayetleri naklederken, bunun geldiği sırada buraların Afrasyab'ın ve Türkler'in elinde olduğuna dair sözleri nakletmiştir. Arapların bu Hımyar hükümdarlarına ait destanlarında, Azerbaycan'ın eskiden bir Türk ülkesi olduğu, tek bir umumî mehaze ircaı kabil olmayacak eserlerde de tekrarlanmıştır. İhtimal bu rivayetlerin tesiriyledir, ki Halife Muaviye bin Süfyan'a da "Azerbaycan bir Türk vilâyeti" olarak tanıtılmıştır. Buna ait rivayetler, Arapların en eski tarihçisi İBN HİŞÂM'da ("Kitâb üt-Ticân", Haydarâbâd tab'ı, s. 80, 402) bulunmaktadır. Bu rivayete göre, Muaviye yanında bulunan Ubeyde'ye "Türk ve Azerbaycan nedir?" diye sorduğunda Ubeyde: "Azerbeycan eskiden Türklerle meskûn bir ülke idi" cevabını vermiştir."

3 — Gürcü an'anesi'ne göre V. Asırda Tiflis şehrini kuran kral Vaktang Gurg-Aslan ["Kurt - Arslan" lâkaplı Vaktang] (450 - 503) çağından kalma millî Gürcü tarihi tomarları "**KARTLİS ÇKHOVREBA**" (Gürcistan Hayatı) adlı kitapta toplanmıştır. Gürcü kralı Bagratlı III. Giorgi (1154 — 1184) çağında, Gürcistan'da ordu ve maliye-ticarete hâkim olmaya başlayan ve Kafkaslar ötesinden yeni gelmiş bulunan Ortodoks Kuman=Kıpçaklar'ın yardım ve tesiriyle eskidenberi (16 asırlık) Gürcistan başbuğluğunu yapan Orbelli=Orbelyan âilesi yok edildiği gibi, bunların mefahir ve hizmetlerine ait bahisler de bu kitaptan kazılarak çıkarılıyor. 1177 de Loru kalesine kapanan bu hanedan mensuplarının çoğu öldürülüyor. Bu âileden canlarını kurtarabilenler Karabağ'a kaçarak Gregoryen oluyorlar. Bunlardan olup eserini 1290 yılında bitiren "Si-mi" (Karabağ) başkeşişi İSTEFAN ORBELYAN, ermenice yazdığı "Orbelyanlar Tarihi" nde (Saint-Martin, "Mémoires" II. 57 — 65), eski atalarına âit destanı ve tarihi haberlerden "Kartlis Çkhovreba" ile başkaca Gürcü tomarlarında bulabildiklerini kısaca şöyle nakletmiştir:

"Torgoma'nın ikinci oğlu Kartlos", Orta-Kür boyunda yerleşip yaptırdığı kaleye Orpet (kartal-yurdu) adını verdi. Buraya Kartal de denilir ki, Gürcülerin millî adı (Kartvel) bunlan çıkmadır. Orbel diye de söylenen bu kaleye şimdi "üç-ok" mânasına gürcüce "Şam-Şoylde" adı verilmektedir. İran (Keyaniyân) şahlarından "Apridon" (Feridun) ın Gürcistana gönderdiği Artinos ve maiyetindeki Persler yerli halkı kasıp ka-

vurdu. Artamos'un ölümünden sonra "danuder" (âile-reisi) denilenlerden 4 kişi Gürcülerin idaresine bakıyordu, İran zulmü ise devam ediyordu. Bu sıralarda, "İmaüs" (Han-Tanrı) dağına değin uzayan bölgelere yayılmış olan Hun ve Khazarlar'ın komşuları bulunan doğudaki "Khalan-Drik" (Khalan-Türk) ler ölkesine doğru olan "Cenasdan" (Çin-istân = Doğu Türkistan ve Orkun boyları) hükümdarlığı bölgesinde büyük kaynaşma ve karışıklıklar oldu: Buradaki "Cenpakur" (Çen-Pakur=Çin-Bağ-Pur=Çin-Fağfur'u) adlı kral ölünce, Cenastan'ın hükümdar âilesinden olan beğleri arasında savaş başladı. Savaşı kazanan taraf öteki şehzadeler kolunu barmamaz hale getirdiler. Bozulan taraf korkunç bir yürüyüşle yola çıktı, "Taryal" (türkçe "Dar-Yal" = Dar-Boğaz/Geçit) kapısına yetip burayı geçerek zorla "Kartli" (Gürcistan) bölgesine girdiler. Önerine çıkanlara: "Biz, Cenasdan padişahının akrabasındanız, kardeşlerimiz bizi kovdular, biz de sizin ölkenize gelip korumak için yerleşiyoruz. Tanrı-larınız size çok acıdığından bizleri zavallı ve düşkün olan sizlerin yardımınıza getirdiler; yoksa niyyetimiz, İran veya Rum imparatorluklarına varmaktı. Bize iyi yer verip yerleştiriniz, düşmanlarınızı tepeler ve sizleri tahakküm altından kurtarınız", yollu tok tok sözler söylediler. Gürcü beğleri, çok yiğit ve güçlü, gövdeli olan bu muhacirlere Orbet kalesini verdiler, çevredeki köylere yerleştiler, başka yerlerle büyük kaleleri de onların boy ve oymaklarına ocaklık verdiler.

"Bu yabancılar askeri teşkilât kurup İranlılara savaşarak ölkeyi kurtardılar. Yerliler de mükâfat olarak bunları "Sbarabıyd" (Sipeh-büd = başbuğ) tanıdılar." (Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra ilk yerli krallık sülâlesini kuran) ilk Gürcistan hükümdarı "Parnavaz" (Ferne-vaz) bunlara karşı çok saygı ve itibar gösterdi, kraldan sonra gelen ne gibi ihtisamlı ve şerefli işler varsa hepsini bunlara verdi. Bunlara, mâlikânelerinin başı olan Orpet kalesinden dolayı sonraları Orp-ulk (Orp-ahalsi), ermenicede "Orpet-a-çık" (Orpet-li) ve Orbelyan/Orpelyan (Orb-elli-ler) denildi. Geldikleri yere göre de bu hanedana "Cenav-ulk" (Çin-li-halk) ve ermenicede "Cen-a-çık" (Çin-li) denildi. (1177 de Bagratlılarca kökleri kesilen, "şerefli adları tarihlerden silinip, kiliselerden bile isimleri kazmaan" Orbelli/Orbelyan hanedanıyla gelen "Çinli" ahalinin Hıram-suyu boyu ilbeğleri olup Oğuznâmelerde "Şor-Şamsoldin" künyesiyle anıldığını göreceğiz) [5].

[5] "Orbelyan" ların Türklüğü meselesini kısaca Mirza Bala Beğ de tekrarlamıştır. (İslâm Ansiklopedisi, IV. 837 — 838, "Gürcistan" makalesi).

KÂTİP ÇELEBİ'nin ("Cihannümâ" 1145 tab'ı, s. 406) Gürcistan" dan bahsederken: "Cümle halkı Gürcü tâifesi ve nasâra dinindedir. Bilâd-i İslâmâ muttasıl yerleri mahbûs esnâf-i muhtelifedir, onlara Cincavat derler... Açıkbaz (İmeret) ve Hadyan (Suvanet) hâlis Gürcü itibar olunur", denesi çok doğrudur. Burada, "esas Gürcülerden ayrı" gösterilen "Cincavat" ları bugün Çincevnt" deniliyor. Bunlar soyca Türk olup, eski Gürcü ve Ermeni kaynaklarındaki Cenavulk, Çenaçık" lerden kaldığı muhakkaktır. Çıldır, Ahılkelek ve Borçalı'nın dere ve yaylak-kışlak hayatı süren

Yine "KARTLİS ÇKHOVREBA" dan alınıp (M. BROSSET, "Histoire de la Géorgie", 133) nesredilen bir Gürcü tarihî an'anesinde Türk ve Kıpçaklar'ın Gürcistan'daki eskiliği hakkında PROFESÖR A. ZEKİ VELİDİ TOĞAN ("Giriş", I. 245) şu doğru fikirledi ileri sürüyor:

"Gürcü vak'anüvisleri, daha İskender zamanında, yani m. ö. 4. yüce asırda Kür nehri boyunda Bunturki ve Kıpçak isminde iki Türk kavminin gelip yerleştiğine dair bir rivayet nakletmiştir; bunlardan Bunturkinin "İbtidai Türk" demek olduğu ileri sürülüyor. İhtimal Sakalar'la birlikte, yahut onlardan sonra "Türk" ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir. Kıpçaklar'ın da o kadar eski zamanda mevcudiyeti yine imkân dahilindedir (Edil-Derbend arasında ve merkezi "İndir-Tarığı" [Tarku şehri] olan Oğuznâmedeki Kıpçakların buralarda "Milâd çağlarında yaşadığı, Plinius'un Kafkas dağlarına yakın yerlerde, birlikte yaşayan iki kavim sıfatıyla Camacs et Orans yani Kemak (Kuman = Kıpçak) ve Uran kabileleri ve Derbent kapısı için de "Buna Kumania kapısı diyorlar", şeklindeki kayıtlarıyla sabit oluyor) (Aynı eser s. 154)."

Alp-Arslan'ın ikinci batı seferi sırasında 1068 baharında Tiflis'ten çıktuktan sonra Kür yukarılarında fethettiği bir "memleket" hakkında

Terekemeler bugün "Çinceval" ve "Gagavan" demektedirler. Ahılkelek-Çıldır taraflarındakilere ayrıca "Cavakh" da denilir. Daha çok meyveci-sebzeci ve ekinci olup ortodoksluktan döndükleri geleneği kendi aralarında da yaşayın bu yerli ve kaba türkçe ile konuşan ahalinin her üç adı da, tarihi birer hatırayı taşımaktadır:

a) Gagavan, Arsaklılar çağında Ardahan'dan Tiflis altına kadarki Kür boyunun eyalet adı "Gugark, Kugark (Gogark-lar)" adından geliyor. Sakaların m. ö. 660'te buraya yerleşen Gogri veya Gog boyuna göre İstrabon'da (XI 15 fasıl, 4, 5) bunları "Gogarène" diye gösterilmiştir. A. Zeki V. Toğan Beğ Sakaların bu "Gugar" adının türkçe "Kök-er" den ibaret olacağını sanıyor ("Giriş", I. 159). Oğuznâmelerde bu ad, "Gogalet-Koca" diye ve "Şor-Şamsoldin" (= Şor-Şamsolde) hanedanı atası olarak geçer.

b) Çin-Çavat adındaki ilk söz, Orbelyan da denilen eski Türk boyunun "Cenasdan" dan geldikleri için vaktiyle "Cenavulk" Çenaçık" da denilen adlarının sonraki şekilleridir. İkinci kelime "Çavat" ise, Çıldır-Ahılkelek-Ahıska'nın eski sancak adı "Cavak" adındaki "Çav, Cav" kökünün "k" yerine "t" ile de cemilenişini gösterir. Gürcülere başbuğluk eden bu "Çin" den gelme ahalinin "Çe-Ok" kolundan olduğu "Sami-Solge = Sam-Solde" merkez kalelerinden anlaşıldığından, oturdıkları yere Gürcülerce "Cavak-et" (Cavak-yurdu) da denilen boyun, Oğuzların Çe-Ok" kolundan ve Gük Han" soyundan sonradan "Çavut-dur, Çavut-dur, Çavdar" denilen boyun adını taşıdıklarını sanıyoruz.

c) Cavakh adı da böylece izah edildi. 1918 Nişanındaki "Tiflisli kumandan" ında Türkiye muharras hey'eti âzhasından olan muhterem İsmail Hamî Dündümdan Beğ'in anlatıklarına göre; oraya gelen "Gürcistan" hey'eti âzhasından TUMAN-DP adlı bir asilzade: "Dedelerimiz, Çin-Türkistan'dan gelmiş olan Türklerdir. Bu Gürcüler, hep bizim atalarının adam etmişlerdir. Ben de sizin ırkımdan, Türk aslından sayılırım; ve bununla bütün âilemiz fertleri ötedenberi övünmüşlerdir", yollu sözler söylemiştir. Bir çok Gürcü âlim ve şairleri de yetiştirmiş olan Orbelli ve Cavakha-yvili gibi Kür boyundan çıkmış tanınmış asil âilelerle, bugünkü Bakıryayı (Bag-Pur-yân = Bağ-Pur-lar) kasabası ve bu addaki çok kalabalık ortodoks hanedan da, hep, "Cenasdan-ı" Türklerin torunlarından ibaret ve onların hükümlarını yaşatan varlıklardır.

tesbit edilen bir "putperestlik" an'anesi, son derece mühimdir. Selçukluların ilk fetih raporlarına göre "Gürcülerle muharebeleri" hiçbir eserde görülmiyen şekilde "mufasssal surette tasvir edilmiş" bulunan "AHBAK ÜD-DEVLET İS-SELÇUKİYYE" kitabında (T. T. Kurumu neşri, Ankara 1913, s. 32), "Sultan, Nemrud bin Kenan'ın sâkin olduğu ve oradan göklere çıkmak istediği memleketi harap ederek, onun civarında bir memleket ve mescid bina etti. Sultan Gürcistan'da beş ay kaldı", deniyor,

Din kitaplarındaki "Babil hükümdarı Nemrud" a benzetildiği için böyle anılan bu "Gürcistan Nemrudu" memleketinin Ardahan - Ahılke-kelek ve Çıldır-Ahıska arasında, Kür'ün sol kıyısında "Meşe-Ardahan" ın "Uğuz-dağı" ve yanındaki "Uğuz-çayırı" olduğu, bu tarih kaydını görmeden önce tesbit ve negrettiğimiz "Ardahanda Uğuz Dağı Efsanesi" ("ÜLKÜ" dergisi, Şubat 1941, sayı 96, s. 509 — 513) ile anlaşılmaktadır. Bugün buradaki halk ile Sovyet Gürcistanının Gürcü ve Ermeni ahalisi tarafından da bilinen ve pek meşhur olan "iri gövdeli, dev-yapılı ve kıtap-ehli olmayıp, kendi kuzkardeşleriyle evlenebilen UĞUZLAR'dan bir Beğin", bu Uğuz dağı ve çevresinde yaşadığı, dağın tepesinde bugün de yâkıntıları uzaklardan görünen "mağlısa" adlı beyaz kulenin "Nemrut gibi göklere çıkıp Tanrıya kasdetmek için bu Uğuz tarafından yalldığı" an'anesi, pek yaygın olarak yaşamaktadır (KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN, "Çıldır'da Üç Uğuz Kardeşler Efsanesi", Türk Folkler Araştırmaları dergisi, Nisan 1951, I. 322 — 324).

4 — "Ahlât" bölgesinin eski Oğuz yurdu oluşu hakkındaki kayıtlar. Bunların başında, ünlü Arap tarihçisi MUHAMMED VAKİDİ'nin (748 — 823) ilk islâm fetihlerine ait haber ve raporlara göre yazdığı "Fütûh üş-Şâm" kitabında bulunan tarih haber ve hâtıraları gelir. (İstanbul h. 1304 basması, II. 95 — 106; Yüzbaşı Azlmzâde Sadık ul-Müeyyed'in kısaltarak türkçe tercümesi, İstanbul h. 1302, 110 — 117, 126). Ebî-l-Akhas tan naklen İshak oğlu İsrail ile Abdullah oğlu Nevfel'den öğrenilerek Vâkidi'nin eserinde Dicle kaynakları ve Ahlat fethi için verilen haberlerde bize yarıyacıkların özü:

Hazreti Ömer çağında h. 17 — 18 (638 — 639) yıllarında El-Cezî re ve Ermeniyye" yi fethetmek için gelen İyâz bin Gınni idaresindeki İslâm ordusu "Resül 'ayn" kalesini kuşattı. Bu sırada buraya çevredeki hristiyan illerinden yardımcı kuvvetler yola çıktılar. "Erzen, Biddis, Mus Mahuz-gert ve Erciş (Van) gölü bölgelerinin en büyük hâkimi sayılan Ahlat-Melikî Yustinus'un veliahdı olan son derece güzel ve yiğit, kahraman bir kız'ı vardı". Bu Melike, kendi adı ile anılan Taron (veya "Taryun") dağında oturuyor çeri besliyor ve yetişken olduğu halde, hepsi de asilzade olan tâlplerinin çokluğuna rağmen bir türlü evlenemiyordu. Çünkü, âleme ilân etmişti ki: "Ben, mal, devlet ve kurn şöhret sahibini istemem; hangi yiğit beni evlette ve güreşte yenersen onun varacağım". Kendisiyle

evlenmek istiyen birçok beğzade delikanlıları yenen Melike- Taron, bu arada "Sanâsmiyye" (Sason) dağı meliki Selentûr'un oğlu Susi (veya "Sus" yahut "Mus") adlı lâlîbini de yenmiş; bu yüzden onun alına sarıkan sağını (kâkülünü) da keserek salıvermişti. Biddis, Hizan, Erzen ve El-Ma'den (Ergani) bölgesinin hâkimi olan amcası Servend'in oğlu Yargun (veya "Yorguz" yahut "Boğur") [6], çok güzel ve yarar bir yiğit olduğu halde, kızdan bir türlü yüz bulamadığına yanıp yakılıyordu. Babası, topladığı Ahlatlı 4000 askerini başına Melike-Taron'u geçirerek Müslüman ordusuna karşı yulladı. Yargun da 1000 kişilik kuvvetiyle hu uğuru giliyordu. Yolda amcası kızını görüp usı başından uçan bu delikanlı beğ, muradına ermenin kolayını buldu; İslâm ordusuyla karşılakşınan İyâz'ın yanına varıp müslüman oldu, bu yüzden onun himmetiyle "Eski Oğuz (Oğuz?) dini" ni bırakıp Hak dini kabul eden Taron ile evlenebildi. İyâz'ın mes'ut ettiği bu çift, Müslümanların çok işine yaradı: Ahlat'a varınca, eski dininde ısrar eden babasını öldüren Taron, kan dökiilmeden buraları İslâm ölkesine kattı; Yargun da "Ahlat ve Erminiyye bölgeleri vâlisi" tâyin edildi.

Osmanlıların menşecinden bahseden yerli kaynaklarda Ahlat ili'nin eski "Oğuz yurdu" ve "Kayı boyn yeri" olduğu hakkındaki an'aneler, Vâkidi'nin yukarıda kısaltılan Taron ve Ahlat hakkındaki haberlerinin Türk-lüğe ait bulunduğunu göstermektedir; bu kaynakları sıra ile gösterelim:

a) Fâtih'in başveziri Mahmud Paşa adına h. 869 (1464) yılında manzum olarak yazılan ENVERİ'nin "Düstur/Destûr-Nâme" sinde (Paris "Millî Kütüphanesi" ndeki biricik yazmadan istinsahla Mükrimin Halil Beğ tarafından 1928 de İstanbul'da bastırılan metin s. 6, 73 — 78), "Melike-Taron" un "Oğuzlar-Han" ının kızı ve "İyâz" ile evlenen "Taron Khatun" olduğu ve, sözde, bunlardan türeyen bir oğlanın Osmanlıların uluatası sayıldığı anlatılmaktadır. Aslâ "tesâmiü" etme" yip (kimselerden dinlemeyip) "nüsha icre râviler" in (yazılı kaynakların) böyle dediğini ve "Semerkandî Kitâb" dan alarak böyle yazdığını temine çalışan Enverî, eserinin "Al-Osmân" bahsinde kısaca şunları naklediyor::

Halife Ömer çağında Sa'dü Vakkas başbuğluğunda Acem Mülküne sefer edip Medayin şehrini alan İslâm ordusu geri dönmüştü.

"Sa'dü Vakkas idüp ol fethi döner,
Yolda bir dağ var kenârına konar.
Sa'd ol dağa temâşâya çıkar
Bir ulu sahrâ görür çevre bakar.
Anda konmuşdu Oğuzlar biâded
Obalar başdan başa yok ana hed.

[6] Nüsha farkları, Topkuzusaray: Revanköşkü Küt. sayı 1372 deki tercemesi, I. yaprak 282 — 283 ve busunu "Serefnâme" I. 340 — 341 ilekilere göredir.

Kara-evlerle yüzbin artuğ ev
Bu cihân köhne sarayı sanma nev.
Mülk-i Türkistân'da var idi meger
Bir ulu han cümle handan mu'teber.
Emm-i Selçuk Boğduz- Aman [7] ana nâm
Bilmez İslâm anda mecmû'-i enâm.
Ava binmişdi Aman Han ol zaman
Geldi bu Ashâb'ı gördi nâgehân."

Han bunların kim olduğunu öğrenince konuklayıp üç gün ziyafet verdi. "İyâz'ı otağına aldı." Fakat

"Bir kızı vardı Turunç-Khatun adı
Nüsha içre râviler böyle dedi....
Anların içinde perde yoğ-idi
Gerçi kim âdâb ü erkân çoğ-idi."

Kızın güzelliğine vurulan İyâz gece çok uğurlu bir düş gördü, ertesi günü Vakkaas'a bunu yordurup: Doğacak çocuklarından padişahlar soyu çıkacağını anladı. Oğuzların-Hanı da, veziri Bermek'in aracılığı ile, K. Turunç'la İyâz'ı evlendirip düğün etti. Bir ay sonra ayrılıp memleketin dönen İyâz'dan doğan oğlana, anası "Mir-Süleyman" adını koydu. Onun "Veli'ye Oğuz" dediklerinden bu çocuğu da Oğuz diye andılar. Göbek adlı "Emir-Süleyman" olan bu Oğuz Han, amcası kızını reddedip vezir Bermek'in kızıyla evlendi. Bundan 6 oğlu ve oğullarından da dörderden bir torunu doğdu. En büyük oğlu olan "Cem-Şid" (Cem-Güneş) Han, "Baran" olan yerde yaşadığından "Kayı-Han" lâkabiyle de tanınır. İşte bu Oğuz Han oğlu Kayı-Han'dan Osmanlıların ataları, Elcezire'nin yukarılarına (Dicle kaynaklarında) türeyip ortaya çıkmıştır.

Vâkidi'nin tarihi ve "Düstûr-Nâme-i Enveri" nin destanı haberleri de Osmanlıların soyunu din bakımından şerefli göstermek için Peygamberimizin kabilesi "Arap-Kureys" e bağlama yolundaki uydurma bir yığana bırakılırsın şu gerçekler belirmektedir: 1) İyâz b. Gumm idaresinde Yukarı-Dicle ve Ahlat bölgelerini fethetmek için gelen ilk İslâm ordusu buralarda OĞUZLAR'la, hem de Dede - Korkut Oğuznâmeleriyle başka milli Türk destanlarındaki gibi "yiğit ve silâhşor, pehlivan ve iddialı-sartlı beğ kızı

[7] Eseri istinsah ve neşreden M. HALİL BEĞ (s. 73) bu adı "Oğuz Tüme" okumuş ve şöyle demiştir: "Bu mısradaki Oğuz kelimesinin 'ğuz kısmı silinerek diğer bir lâfzın yerine sonradan yazılmıştır. "Biz, gerek bu eserdeki vezni gözetenerek, gerekse "Eski-Oğuzlar" dan Kürtler bölgesine hâkim ve Peygambere elçi gittiği an'ı yaşayan ilbegleri sülâlesinin "Şerefnâme" de (I. 17, II. 10) yazılan adına bakarak bunun doğrusunun (ikincisi arap "nyin" harfiyle: 'Anan') "Boğduz - Aman" olduğunu inanıyoruz.

an'anesini yaşatanlarla karşılaşmıştır (Bani-Çiçek gibi); 2) Vâkidi'nin "TARON/TARYUN" adıyla tanıttığı ve bu isimle anılan dağda konakladığını bildirdiği Ahlat'ın yığit Melikesi'nin [8] adı, eski Ermenice metinlerde "Daron/Taron", Süryanicede "Tarun/Daron, Ba-Daron, Beyt-Daron" diye tanınan Muş sancağından [9] geliyor: Ermenicede "Taron e-cl" demek, "Taronlu" mânasına gelir. Enveri bu adı, Ermenice yazılan yerli Ahlat kaynaklarından gelen bir eserden alarak "Turunç-Khatun" şekline sokmuş veya kendisinden önce "Taroneci" adı Arap harfleriyle yazılınca böyle okunabilmiştir. 3) Arsaklılar çağında Türkistan'dan yeni gelen (III. Asır ortaları) Mamik ve Konak adlı beğlerin oymağına mâlikâne olan ve Bingöller'den Bitlis'e, Aladağ'dan Çabakçur'a kadar uzanan Murat boyları ile Van gölü'nün kuzey ve batı çevresine "DARU-BARAN/TURU/BERAN" (Baran=Koç/Koyunlu-Yurdu) denilip 15 eyaletten birisi sayılırdı. Enveri (s. 77) telmih yoluyla:

"Kanda kim Cemşid-Han seyrân ider,

Hak Te'âlâ ol yeri Baran ider", demiştir. 4) Arsaklılar çağında "Taş-Oğuz" dan ve Kürtlerin ilbegleri (Mog-Amaduni) sayılan ve destanlarda "Peygamber'e elçi gidip ilk müslüman olan Oğuz beğleri"nden gösterilen "BOĞDUZ-AMAN/BOĞDÜZ-AMAN" hanedanının buralarda Müslimlarla ilk temas eden Oğuzlardan olduğu an'anesi belirtilmiştir.

b) Fâtih'in vezirlerinden Karamanlı NİŞANCI-MEHMED PAŞA'nın h. 885 (1480) yılında Arapça yazdığı "Tevârîh is-Selâtinü l-Osmanîyye"de (Konyalı İbrahim Hakkı'nın tercümesi "Osmanlı Tarihleri I" cilt I, İstanbul 1947, 4. eser, s. 343) Kayılar'ın Ahlat'ta yaşadığına şöyle işaret ediliyor:

"Bazı tarihlerden nakledildiğine göre, Mogolların Bağdad'ta vardırlar sıralarda, "Erminiyye şehirlerinden Ahlat şehri çevresinde deve, koyun, uşak ve hizmetçi sahibi bir kavim vardı." Bunların başlarında, "soyu 21 göbekte, Nuh'un oğlu Yasef'in çocuklarından Oğuz-Han'a ulaşan "Kayık-Alp" [10] vardı; h. 656 (1258) yılında "bu da Selçuklularla birlikte

[8] İstanbul Lisesi Edebiyat Muallimi Ahlatlı Tahir Nejat Gençan'ın anlatışına göre: "Ahlat şehrinin ilk defa müslüman eden Evliya kızı'nın tabutu, Harabe-Ahlat = Eski-Ahlat semtindedir. Hususî surette zamanında örülen bir duvar içerisinde ve yüksekçe yerde bulunan bu Ahlatlı ilk müslüman kız'ın mezarı'nı bugün bile u halde halkı hürmetle ziyaret etmektedirler".

[9] Saint-Martin ("Mémolres", I, 98 - 99).

[10] Oğuzların "Kayı" boyunun adı KAŞGARLI MAHMUD'un "Divânü Lûgâat it-Türk" ünde "Kayık" diye en eski biçimiyle yazılır. Temür'ün Yıldırım'a bir mektubunda: "Sente, bir gemici (keşti-bân) Türkmen oğlu olduğun, bütün Râm (Anadolu) ve Şâm (Suriye) memleketlerinde meşhurdur", demesi de, Osmanlıların boyunun en eski şekliyle "KAYIC-IL" adının, Temür çağındaki kâtip ve devlet memurları tarafından, Türkçede "kayık=anda yüzen gemi" ile karıştırılarak "Kayık = Keşti, I = Bân" olarak "Kayık-ı"nın "Keşti-bân = Gemi-ci" mânasına yanlış anlaşılmasından ileri gelmiştir (ADNAN ERZİ'nin "Ebn Bibi ve Eseri" hakkında Edebiyat Fakültesindeki doktora tezi).

kaçmağa razı oldu. Asıl yerlerini ve yurtlarını bırakarak kavim ve boyu ile beraber" göçerek Anadolu'da "Karacadağ" a varıp yurt edindi.

c) Ahlat'ı h. 1065 (1655) yılında gören Evliya Çelebi (IV: 134-137, 140; Millet: Pertevpaşa Küt. sayı 710, IV. 4-5. yaprak, basmadan mufassaldır), burada duyduğu Eski-Oğuzlar hakkındaki an'aneleri naklederken şöyle diyor:

"Evsâf-ı Dâr ül-Buleh (= Saf/Abdal-Yurdu) binây-i Tar(on) şehri kadim-i Erzen-i Ahlad. Cemi'i müverrihler bu şehri atika, Dâr-i-Buleh demişler, yâni Oğuz Tâifesi şehridür... Zamân-i kadimde bu şehir MÂHAN (Horasan'daki Büyük-Arsaklı) Pâdisâhının hükmünde idi". Bu pâdisâhın buyruğu ile "bu kavmi-i Tâile-i Buleh Oğuzân, yüzbin yumurtayı cem' idüp Diyâr-ı MÂHAN'a götürmeğe âdem ve hareirâh lâzım", derlerken bu külfetten affedildikleri buyruğu gelir. "Bu şehrin yaylası hâlen Subhan-dağdır". Bu dağdan yeraltı borularıyla şehirdeki "süd-çesmeleri" ne gelen kendi hayvanlarının sütlerini alıp, "öşrün (ondabirini) MÂHAN Pâdisâhı'na virürlerdi. Öşr-i Sultâniye çün(ü) çerâ olmayup, kendülerinde dahi hilâf yok idi. Anıngün bu şehre müverrihin, Dâr ül-Buleh ("Taru-Baran" dan da bozma olabilir) derler." Düzeni bozulup yeniden gelişen bu sebre, "Akça-Koyunlu" tâifesi zamanında Danişmendiler de gelmiş ve sonra h. 476 (1083) yılında "Danişmend Beği" olup, hükûmet kurmuşlardır. Yavuz'un Çaldıran seferi (1514 yılı) sırasında sığınacak sağlam bir kaleleri olmayan Ahlat ahalisi "Erzurum altında" ona ricaya varıp, "Pâdisâhum, ecdâd-i izâmının [Kayı beğlerinin] medfûn oldukları Ahlat şehrinde bize bir kal'a bünyâd eyle", dediler. Kanunî Süleyman h. 955 (1548) tarihlerinde Ahlat'a gelerek, "saç ve sakallarıyla ter ü tâze" durup yatan mumyaların bulunduğu türbeleri görüp, "cümle ecdâdımı ziyâret iderek", sonra bir kale yaptırdı. Osmanlıların eski ataları içerisinde Ahlat'ta yatanlardan biri de "Korkud Han" dır.

c) VAN'DAKİ ULU-CÂMİ'NİN HATİBİ tarafından h. 1130 (1718) yılında yazılan çok mühim bir "Van Tarihi" nde (Ali Emiri'nin istinsah ettiği yazma Millet: Ali Emiri-Tarih Sayı 630, s. 66-68), "Ak-Koyunlu" adıyla hâtıraları halk arasında yaşayan Eski-Oğuzlar'a dâir bir an'ane şöyle anlatılmıştır:

Hicretin 300 (913) tarihinden sonra ahdi bozan Hristiyanlar Van eyaletini istilâ edince, "Ak-Koyunlu selâtininden Van'da Câmî-i Kebir'i bina iden Şâh-i Ermen denmekle meşhûr" Sultan Abdurrahman "Ahlat'tan gelüp harb-i kesir ile ribka-i teshîre çekdi. Rivâyettür ki ol Pâdisâh", sefer sırasında Bergiri ovasında ordu kurmuşken, kuzeyden gelen bir Pirin zafer için dua etmesi ve Van'da gömülü bulunan bir hazinenin yerini haber verip "burada bir câmî yaptır" demesi üzerine, fethi müteakip şehirde, Beni-Ümmiye, Ezher ve Ayasofya ayarında "adını ün-nazir" olan bu "Câmî-i Kebir" i yaptırdı.

5 — İlhanlı veziri REŞİDEDDİN'in 1305 yılında hey'etle birlikte yazdığı "Câmî' üt-Tevârih" ine alınan "TÂRİH-İ OĞUZ Ü TÜRKÂN ve III. KAYET-İ CHÂNGIRI Ü" kitabında (Topkapusarayı: III. Ahmed Kütüphanesi sayı 2935, yaprak 309 - 324), doğrudan doğruya Türklerin milli destanı anlatılmaktadır. XIII Asra âit Uygur türkçesiyle yazılı "Oğuz-nâme" nin "islâmileştirilmiş" ve daha geniş sayılan bu destanda; Oğuz Han'ın ordusuyla dünyayı fethetmişken "Kıpçak" ölkesinden sonra Onasya'daki fetihleri anlatılırken (yaprak 212' - 213), "Zemin-i Tariki" (Dağıstan merkezi Tarku/Tarki ve Terek boyu) den aşip Şamaki'ya ve sonra Aran, Mugan bölgelerine inip Kür ve Aras ırmakları boyunca konakladığı; Ala-Tak'ta yaylayıp Gürcü, Diyarbekir, Bağdad ve Şam ölkelilerini fethettiği an'aneleri bildiriliyor. "Inal-Sır Yavkuy (Yabgu) Han" oğlu (veya amcası oğlu) "Ala-Atlı As-Tonlu Kayı Inal Han" çağında zuhur eden Hazretî Muhammed'e "Bayat boyunda Kara-Hoca oğlu Korkut elçilikle varıp müslüman olmuş" gösteriliyor. İlhanlı veziri Reşideddine: Dede-Korkut'un çok akıllı, bilgili ve keramet sahibi bir veli olduğu" nu anlatan destancı, "onun, 295 yıl yaşadığını, hikâyelerinin çok olduğunu" da söylemiştir.

İstanbul kütüphaneleriyle Paris'teki "Câmî' üt-Tevârih" yazmalarından "Târih-i Oğuz ü Türkân" bölümünü gereği gibi çıkartıp karşılaştıran ve bunları işleyip neşre hazırlayan A. ZEKİ VELİDİ TOĞAN BEĞ ("Giriş", I. 166, 438), "Oğuz rivayetleri birkaç fâtihin, meselâ doğuda Mete'nin Batıda Afrasyab (Tunga Alp) ını ve belki de Attilâ'nın fütuhâtına âit destanların bir araya getirilen şekli gibi görünüyor", diyor; bunlarda geçen yeradları için de şu mütaleada bulunuyor:

"Selçuklularla beraber gelen Oğuzlar, ecdadlarının daha birçok asırlar önce de Azerbaycan'a gelmiş, hattâ Küçükasya şehirlerini fethetmiş olduklarına dâir rivayetler nakletmişlerdir. XI. Asrın coğrafi isimlerini taşıyan bu rivayetlere, bazı eski Türk yazma rivayetleri'nden de birtakım teferruat sızmış olabilir. Çünkü bazı isimler muhakkak, ki bu rivayetleri kitabına derceden Reşideddin'in zamanındaki isimler değildir. Bu rivayetlere göre, efsanevi Oğuz Han'ın zamanında Azerbaycan'a gelip yerleşen Oğuzlar'ın yaylakları Tebriz cenubundaki Ucan yaylaları, Alatağ dağları ve Sabalan dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (yahut Ağrıbör) şeklinde yazılan yaylalar, kışlak yerleri de Arran ve Mugan ovaları olmak üzere yerleşmişler."

6 — Ermeni rivayetleri ve tarihî kayıtlarındaki "Türk" varlığı da çok mühimdir. Khorenli Movses (I. 33 hab) gibi VII. ve Taronlu İstefan Asolik (E. Dulaurier tercemesi, Paris 1883, I. 5 fasıl) gibi X. Asır tarihçileri "Sopen" (şimdiki Tunçeli-Elaziz hölgesi) eyaletinde "Ankel" (meklek) denilen sülâlenin kurucusu Tork (Asolik'te "Durk") un barikula-de kuvvetinden, yiğitliğinden bahsederler. Khorenlinin Ermeni efsanele-

rinden alarak naklettiğine göre **TORK**, "korkunc yüzlü, çukur gözlü, yasası berrak, heykel düz, çok uzun boylu, dev-yapılı ve harikulâde kuvvetli" dir. Kuvvet bakımından İran'ın **Rüstem**'ine, Tevrat'ın **Samson**'una, klasik **Herkül**'e müsavi ve hattâ onları gölgede bırakır. Milli şarkıları mıza göre, "Pont denizi" ne kadar herkes bunun kuvvetinden yalın olup, haykırışından korkar ve ona bağ verirler. Tırnaklarıyla granit kayaları yontar, hattâ tırnaklarıyla kayada kartal resmi yaparmış [11].

Patkanyan (**Patkanof**), bu "kahraman **Tork**" un Türk milliyetine mensup olduğu belirtilerinin bulunduğunu sanarak "Eski Armenia'da herhalde Araplar'dan önceki çağda bir Türk kolonisi'nin yaşadığı" nı iddia etmiştir. **Khalatyan** adlı Ermeni tarihçisine göre, "kahraman **Tork**" un Türklükle ilişkisi olmayıp, Hititlerin "**Tarku**" adlı tanrısının Ermeniler arasındaki bir hatırasından ibarettir. **Nikolı Adontz** "**Tork ile Ankel/Angel** (melek) arasındaki yakınlık belli değilse" de şimdiki **Eğil** kasabası (eski "Angillen") adında yaşayan **Angel** için burada kazıma yapılmıştır, diyor. (*Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russkago. Arkheologičeskago Obščestva*, XXI, 1912, s. XXXVI - XXXVII).

Hımları, Göktürkleri ve bilhassa **Hazarları** yakından tanıyan **Bizans** merkeziyle saray ve ordusunca, Ermeni mezhebinde (gregoryen) olup bir ordu ihtilâli ile başa geçirilen kumandan **Vardan**'a 803 te "**Türk Bardan**" denilmiştir.

Eserini 661 de bitiren **Piskopos Sebeos**'un "**Herakliyus Tarihi**" başına eklenen "**Mamikonyanlar**" ın Türkistandan (III. Asır ortaları) gelişine ait çok mühim ve mevsuk haberleri biraz sonraya bırakarak, İspanyol elçisi **Klavıyo**'nun **Elegert** Ermenilerinden tesbit ettiği an'aneye geçelim.

Semerkan'ten dönüşünde 1405 Eylülünde **Elegert** şehrine uğrayan **Klavıyo** (Ömer Rıza Doğrul'un "**Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**" adıyla türkçeye çevirdiği, II. Kısım, s. 116 - 118), **Hoy**'dan çıkışının beşinci günü başlayan iki günlük yol boyunca gördüğü yerlerin ıssız ve harap olusunun sebebini şöyle anlatıyor:

"**Ermenistan**'ın bu havalisinde kimsenin kalmamasına sebep, Ermeni hükümdarların'ın üç oğlu arasında kopan rekabet muharebeleridir. Eylülün birinci salı günü büyük bir şehre vardık. Fakat buradaki evler de bomboştur. Bu şehrin adı **Aluşkert**'tir... Ahali bize bu büyük şehrin niçin harap olduğunu anlattılar: Eskiden burada şöretli ve satvetli bir hükümdar varmış ve bu hükümdar bütün bu havalie hâkim imiş. Bu hükümdar ölümü sırasında memleketini üç oğluna bırakmış ve memleketi bun-

[11] **Khorenli**'nin halk masallarmından naklettiği bu efsanevi kuvvet tarifi, "**Kitab-ı Dede-Korkut**" daki (II, IV, Boylarda) "Açığı tutanda kara-taşı kilit açileyen" ve "Topkapusarnı Oğuznâmesi" nde "Kara-taşı karmadnkü kilit açileyen" tarifleriyle anlatılan "**Kara-Kona(k)**" ın şöretine uymaktadır.

lar arasında taksim etmişti. **Aluşkert** en büyük oğluna, **Anı** şehri ortanca oğluna, **Erzurum** da üçüncü oğluna kalmıştı. Bu Ermeni hükümdarların hâkim olduğu başlıca şehirler bunlarmış. **Büyük kardeş**, en kuvvetli mevki olan **Aluşkert**'in hissesine düştüğünü görerek iki kardeşi de mirastan mahrum etmek istemiş; bunun neticesi olarak üç kardeş arasında muharebe başlamıştı. **Erzurum**'daki kardeş, yardımlarını temin ettiği **TÜRK-MENLER**'le birlikte **Aluşkert**'in üzerine yürümüş, **Aluşkert**'teki kardeş de aynı şekilde hareket ederek civardaki müslüman **Türkler**'den [**Hoy** ve **Divin**'de Selçuklulardan önceki, İslâm Emirlerinden ve Selçuklulardan] yardım dilemiş. Bu **Türkler**'le diğer **Türkmenler** [**Erzurum** ilinin göçebelileri] aynı dili konuştukları için çarçabuk anlaşmışlar, **Aluşkert**'i zapta karar vermişler ve şehre hücum ederek muvaffak olmuşlardı. **Türkler** daha sonra, **Anı** ve **Erzurum** şehirlerini de aynı şekilde [yani, yerli **Türkmenler**le dilbirliği yoluyla anlaşarak] zaptettiler ve **Ermenilerin** hâkimiyeti'ne nihayet vererek onları buradan çıkarıp attılar."

Alp-Arslan'ın 1071 deki **Malazgert** savaşında **Kayser** ordusundaki **Rumeliden** gelme **hristiyan Uz** ve **Peçenekler**'in, dil birliği yüzünden, ırkdaşları olan müslüman **Selçuklular** tarafına geçerek metbularına ihanet ettikleri, **Bizans** kaynaklarında yazılı ve meşhurdur. **MIKAIL ÇAMIÇ-YAN**'ın "**Armeni Tarihi**" nin 1051 ve 1057 yılı vak'aları arasında (**Hrant D. Andreasyan**'ın ermeniceden terceme ettiği "**Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**") ndeki yazma), buna benzer bir hâdise şöyle anlatılıyor:

Selçuklu Toğrul Beğ, 1053 te **Bizanslılar** elindeki **Malazgert**'i kuşattığı ve sıkı savaşlar olduğu sırada, "şehirde çokluğu teşkil eden **Ermeni** halkı bu taarruza karşı kayıtsız kaldılar", **Rum vâlisi** ve muhafızlar mukabelede bulundu. 1057 yılında **Rumlar** içindeki karışıklıkları fırsat bilen **Orbelyan** âilesinden meşhur **Libarit**'in oğlu, **İvane**, **Palu-Çabakçur** bölgeleri beği iken **Muş** tarafını vurup **Bingölleri** de aşarak **Tekman** (Yukarı-Pasın) semtindeki **Havaçık** şehrini kuşattı. Fakat "**Anı** çerisinin üzerine geldiğini gören **İvane**, bundan sonra **Karin** (**Erzurum**) şehri üzerine yürüdü. Şehrin vâlisi keyfiyeti **Anı Beğ**'ne bildirip yardım diledi. **Anı** askerlerinin üzerine geldiğini gören **İvane**, oradan da uzaklaştı ve akınlarına devam etti; **İranlı** (**Selçuklu**) lara elçi göndererek, batıya doğru, **Kayserin** hükmü altındaki yerlere [**Ağrı** ve **Elegez** dağlarına kadar **Bizansa** tâbi idi] taarruz etmelerini tavsiye eyledi".

Selçukların gelişinde komşu ve metbuları **Bagratlılar**'a ihanet eden **Türkmenler** hakkında **Klavıyo**'nun tesbit ettiği **Ermeni** rivayetini izaha çalışan **G. Strang** ("**Clavijo Embassy to Tamerlan**", London 1928, s. 363 hasıye), "**Hristiyanlara** ihanet eden bu **Türkmenler**" in, **Kilikya**'daki "**Rubenli**" krallarından **V. Leo** (**Levon**) ordusundan **Konya** **Selçukluları** tarafına geçen (**Çukurova-Binboğa** = **Toros**'lardaki) **Türkmenleri** hatırlattığını belirtiyor.

7 — **KARA-KOYUNLU** Türkmenlerinin menşesine ait destânî ve an'anevî haberler. Doğu-Anadolu'da hükümet kurarak tarih sahnesine 14. ve 15. Asırlarda "Kara-Koyunlu" ve "Ak-Koyunlu" adlarıyla çıkan Türkmenlerin az sonra birer büyük imparatorluk kurdukları malumdur. Bunların menşei ve Anadolu'ya gelişlerine ait haberleri iki kolda kısaca tophyalım:

Türkiyede asırlardanberi süren ve arap harfleriyle harekesiz yazılan bir adı yanlış okumadan doğan hatayı, son zamanlarda Edebiyat Fakültesi "Ortaçağ Tarihi Profesörü" **MÜKRİMİN HALİL YINANÇ BEĞ** düzeltmeye muvaffak olmuştur. "İslâm Ansiklopedisi" ndeki (I. 251-252) "**Ak-koyunlular**" yazısında, farsça yazan tarihçilerin "**Oğuz Han**" çağında Anadolu'ya geldiklerini bildirdikleri Akkoyunlularla Karakoyunluların menşesinden bahseden Osmanlı müellifleri bu adı "**Argun Han**" biçiminde okuduklarından bu Türkmenlerin İlhanlı Argun Han (1284 - 1291) çağında buralara geldiklerini sanmışlardır, diyen Mükrimin H. Yinanç aynı makalesinde "**Karakoyunlular**" için şunları naklediyor:

"Bizim münevverlerin, müstensih sehvi olarak, Oğuz'u Argun şeklinde yazılmış görmelerinden, bu hataya düştükleri zannı ilâsıl olmaktadır. Nitekim bu rivâyetin nakıli olan Âlî de diğer bir eserinde (Fusûl ü Hall ü Akd) "**Karakoyunlular ile Akkoyunlular'ın Oğuz Han zamanında geldiğini söylüyor ve zannımızı te'yi'd ediyor.**" (Türkistanın yerli rivayetlerini iyi bilen) **SEMERKANTLI DEVLETŞAH "Tezkire-i Şu'arâ"** sında (Brawne neşri s. 390) Karakoyunluların Türkistanda Gazkurt (Sırderya = Seyhun kuzeyindeki Kızı-gurt) dağlarından çıkmış ve pek eski devirlerde Azerbaycan ve Bitlis havalisine gelmiş göçebe insanlar olduklarını söyler. Karakoyunlular hanedanının birer tarihi olan ve Hindistanda yazılmış bulunan "**Târih-i Türkmaniyye**" [12] ile "**Târih-i Sultân Kutbşâhi**", Karakoyunluların 599 da Şarki Türkistan'dan Mâverâünnehr'e, ve bilâhire oraya vuku bulan Cengiz istilâsı üzerine, Anadolu'ya hicret ettiklerini ve bu kıt'ada bulundukları müddetçe dâima Güreüler ile gazâ ve Tatarlar'a karşı mukavemet ettiklerini söyler" [13].

[12] Karakoyunluların "kendî rivayetlerine göre, bunlar önceleri Sırderya kuzeyinde yaşadıkları ve Mogollar devrinde Töre Bek adlı reisleri idaresinde 3.000 hanelik bir kille halinde Horasan'a ve oradan Doğu-Anadoluya geçmişlerdi. Bu kayıt, **VEDÜD BİN ABDULLAH NISABURİ**'nin Londra'da India Office Library'de bulunan ve Karakoyunlular tarihine ait "**Târih-i Türkmaniyye**" sında bulunmaktadır." (A. Zeki V. Togan, "Giriş", I. 352, 475).

[13] Bu kayıttaki "599" tarih rakamının Hicret takvimine göre olmayıp, vakiyle bütün Önsasya'daki hristiyan ve başka dinlerdeki kavimlerin de kullandığı "**İskender tarihi**" olduğu anlaşıyor; "**Mogol**" adı da, Çingizden önceki Hun, Göktürk ve Oğuz düşmanlarından Siyenpi ve Kitaylar için de kullanılmış olanlara benziyor (Ergenekon ofsanesindeki gibi). Çünkü, gerek h. 599 (1202 t. 1203) yılından öncece sonra, gerekse Çingizli/İlhanlı çağlarında Anadolu'da "dâima Güreülerle gazâ ve Tatarlar'a karşı mukavemet" e imkân ve lüzum yoktu; 1225 te Harezmsâh, Güreüleri ezmış, 1239 da da Mogol hâkimiyeti başlamış ve "Armenya" da bunlara karşı durulmaya fırsat ve lüzum görülmemişti.

Osmanlı tarihçisi **ŞÜKRULLAH**; h. 852 (1448) tarihinde elçi gidişinde gördüğü Karakoyunlu padişahı **Mirzâ Cihansâh**'ın (1437 - 1467) babası Kara-Yusuf'un (1390-1421) nesebinin "kırkıbirinci göbekte **Deniz-Alp'a** (**Oğuz Han**'ın "**Üç-Ok**" kolundan ve en küçük oğlu **Deniz-Han'a**) erişmekte" olduğu an'anesini bildiğini; bu bilgiyi "**Mogol** (Uygur) yazısıyla yazılmış **OĞUZ TABİHİ**"nden naklettiklerine şahit olarak anlatmıştır (farsça "**Behcet üt-Tevârih**" in Osmanlılar bölümünü türkçeye çeviren Çiftçi-oğlu N. Atsız, "**Osmanlı Tarihleri I**", İstanbul 1949, II. eser, s. 51).

Tarihlerde Karakoyunlular. **Baranî/Baranlı** (Koçlu = Koyunlu demektir) adh Türkmen boyunun "**Baharlu/Baharlı**" oynağından çıkmış olarak tanınırlar (Walther Hinz, "**Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**", Ankara 1948, s. 110 - 111). Fâtih çağında yaşayan **Ahmet Aşkı'nın** Uzun-Hasan'dan bahsederken: "**Ve Baranlı'dan İnirze Cihansâh'ı** (1467 de) sıdı" demesinden (Atsız'ın "**Osmanlı Tarihleri I**" cildinde neşrettiği "**Tevârih-i Al-i Osmân**", s. 225), Karakoyunluların daha çok **Baranlı** diye tanındığını anlıyoruz.

Devletsâh "**Tezkire**" sinde işaret edildiği gibi "pek eski devirlerde Bitlis çevresine yerleşmiş bulunan "**Kara-Koyunlular**" ın atası **Bayram-Hoca**'nın, ve Ucan'da ölmüş olan **Kara-Yusuf**'un cenazelerinin "**Erciş/Erdis**"te gömülmesi, bunların ata yurtlarının Van gölü çevresi olduğunu gösteriyor. Yukarıda da işaret edildiği gibi (s. 33), Karakoyunlular'ın **BARAN-LU** adı, Arsaklılar çağında, şimdiki Aladağ-Çabakçur-Bingöllér-Bitlis arasındaki Murat boyu ile Van gölünün kuzey ve batı çevresinin içerisine alan "**Turu-Beran**" eyaletinden geliyor. Ermenice metinlerde "**Duru-Peran**" ve "**Dar-Perani**" de denilen bu sulak ve bereketli eyalet (Saint-Martin, "**Mémoires**", I. 98 - 99), "**Mamlukonyan**" beğlerinin yurdu idi. Arsaklılar çağı tarihçilerinden ve 344 - 388 (veya 392) yılları vak'alarını yunanca yazan **BİZANSLI FAUSTUS**'un eserinde (V. Langlois, I. 236, 246, 251, 254 - 267), "**Armeni sbarabed (başbuğ)** hanedanı **Mamigon-yan**" lardan **Vasak** ve **Vardan** gibi beğlerin Sasanlı **II. Şapur'a** (310 - 379) karşı yapılan savaşlardaki yiğitlikleri anlatılmıştır. VII. Asra yetişmiş olan **KHORENLİ MOVSES** (II.84, 89 bab, III. 87 bab), Arsaklıların başbuğluğunu yapan **Mamlukonyan** sülâlesi boyunun Doğu-Türkistan'da gelişini şöyle anlatıyor:

Sasan oğlu **Ardeşir**'in (226 - 241) son günlerinde "**Cenbagur**" (Çin Bağpuru) unvanıyla anılan **Arbog** (Yabgu) un atabeginin oğulları **Pekh tokh** (veya "**Beğdoğ**"), Siyenpi yabgusu "**Putuken**" i andıran "**Pu-tu-ken** adlı Kun boyu ile ilişiği olmalı) ve **Mamgun** (Daronlu Asolik'te "**Mam kun**") diye anılan iki ilbeği idi. **Pekhtokh**, birtakım tezvirlerle **Mamgun**'ü kötüleyince **Arbog** da onun öldürülmesini buyurdu. Bunu duyan **Mamgun**, tızağa düşmemek için bütün âilesi ve kendi boyunu yanına alarak kaçıp İran şahı **Ardeşir**'e sığındı. "**Cen**" padişahı **Arbog** elçi ile istetti;

Mamgun'u alamayınca İranla savaştı. Bu arada Ardeşir öldü ve yerine (oğlu) "Şapukh" (Şapur, 241 - 272) tahta geçti [14].

Yeni şah, Mamgun'u metbuuna göndermediği gibi İran'da da bırakmayıp onu, "bütiin âile efradı ve tarafdarlarıyla birlikte sürgün olarak ARMENİ'deki naiplerine yolladı; ve Cen padişahı'na da: "Babam, güneş üzerine andettiğinden Mamgun'u size veremezdim. Fakat gönlünüz rahat etsin diye onu dünyanın öteki ucuna sürdüm", yollu bir haber gönderip barıştı. Armeni'nin kuzeydoğusundaki Cen ölkesi, çok zengin, bir yer olup inci ve ağır kumaşların yurdudur."

"Mamgun'un ilinde oluyarak ölkemize gelişi, (Roma'dan 259 da gelen Arsaklı şehzadesi) Dertat'ın dönüşüne rastladı". Bu sıralarda "Daron" (Muş ve Ahlat) bölgesi ilbegleri olan Selguni ("sılag = ok, uni=ha-

[14] PATKANOF (Patkanyan) tarafından rusçaya çevrilip izahlarıyla birlikte 1877'de Petersburg'da basılan "Khorenliyer isnad olunan Armeni Coğrafyası" nda (s. 82, not 207), ermenice eserlerde "Cen, Çenşadan" denilen öлке için şu izahat veriliyor: "CEN MİLETLİ, Çin'in çok batısında, Aftalidler'in doğusunda ve Kassar'ın yanında idi. Kalankatuylu Movses'in ifadesine göre; Cenler'in hâkimiyeti VII. yüzyılda batıya ve Volga (İtil) ötesine değin yayılmış ve, Khakanların müsailesiyle, "Çenli Çepetuk" kumandası altındaki Hazarlar, (imparator) Herakliyus'un yardımına koşmuşlardı. Gürcü rivayeti de aynı münâyı ifade ediyor: Bu rivayete göre, hükümdar soyunu mensup bir başbuğın idaresinde göçen Çinliler, kuzeyden Daryal geçidini aşıp gelmişlerdi. Onların soyundan gelen ORBELYANLAR, bugüne kadar (1877 yılında) "Çen-Bakuryun" soyundaki tayfunlardı, ki bu da Ermenilerin Çen padişahı'na verdikleri "Çen-Bakur" unvanından gelmektedir." Biz de, bu doğru mutaleaya şunları ekliyorum:

a) Eskiden Çin'e hâkim olan Çu=Çou sülâlesinin (m. ö. 1116 - 250) mensup olduğu Türkler gibi, Kun (Hiyung-Nu) hükümdarları da, kendilerini "GÖKTANRI=SEMANIN OĞLU" diye anırlardı. Göktürklerle de bu an'ane yusamıştır. İran dilinde bu unvan "Baga-Para, Bag-Für" (= Gök/Sema-Oğlu) diye tercüme edilmiş ve eski ermenice ve gürcüce metinlerde de bu yüzden "Çen-Bakur" (Çen-Bag-Für) unvanı muhafaza edilmiştir. Bunun, İslâm edebiyatındaki "Çin-Fağ-Für" u karşılığı olduğuna Saint-Martin de ("Mémoires", II, 54 - 55) işaret etmiştir.

b) Eserini 788 de bitiren GEYOND (G. V. Chuhnazarian'ın fransızca tercümesi, Paris 1856, s. 35 - 36, 39), Gök-Türk hakanının "Çen-Bakur" demiş ve onun başbuğunun "Alp-Tarkhan" unvanı taşıdığını bildirmiştir.

c) İslâmî eserlerde de bunu görmekteyiz: Melikşâh çağında urmice yazılan "Türk ü. Bâh ve I-Khvâb" dan kısıltılarak yazılan "DERBEND-NÂME" (A. Zeki V. Toğan, "Giriş", I. 189) adlı eserde (1848 ile Kuzun Üniversitesinde tas basmasıyla negredilen türkçe tercümesi, s. 1, 3 - 6), yerli Sırvan kuyanklarından muklen şöyle deniliyor: İbrahim ve Selman ü. Bâh'ın idaresindeki İslâm ordusu ilk defa h. 41 (661) yılında "Derbend" şehrine yetişince "Khazari tâifesi" buradan çekilip Hırmî kulesine gitti. Öteden ise "Khakan-ı Çin, yürümek koşun ile Derbend" in içerisindeki Müslüman ordusu üzerine yürüdü. Yine h. 103 (721) yılında Ebû 'Ubeyde ü. Cerrâhî idaresinde Derbend'de bulunan İslâm ordusuna karşı "Khakan-ı Çin oğlu Paş" (veya Paşeng) kuvvetlerinin Hazarlar'a yardımı geldiği anlatılıyor.

ç) Yazılı ve şifâhî olarak yaşayan eski İran destanlarına göre h. 400 (1010) yılında eserini yazan meşhur FİRDEVSİ "Şehnâme" sinde (Necati Lugul tercümesi I, İstanbul 1945, s. 120, 371, 381), "Turanlıların atası Tūr'un, babası "Feridün" tarafından doğuda "Türkistan ve Çin" e padişah yapıldığı ve ölkesine "Tūrân" denildiği; Turan padişahı Afrasyab'ın "Türklerden ve Çinliler'den ibaret ordusu" ile Ceyhun kıyılarında İran'a saldırdığı, hikâye ediliyor.

nedan" demektir) âilesi tepelettirilerek mâlikâneleri bu Mamgun âilesi'ne ve maiyetinde gelenlere ocaklık verildi."

Eserini 661 de bitiren SEBEOS'un "İmparator Herakliyus Tarihi" adlı kitabının başına eklenen ermenice bir tarihte (Patkanyan'ın rusça tercümesi, Petersburg 1862, II. Bölüm, s. 12 - 24) [15], Gök-Türk elçileriyle de görüşüp bu hususta haber almış olan meğhul bir müellif, Mamikonyan (Mami-Kon-lular) hanedanının Arsaklılar ölkesine gelişini şöyle anlatıyor:

"Mamikonyan begleri âilesi (Ermenilere ad veren efsanevi ilüta Hayg'ın büyük oğlu) Armanyak soyundan inmiyorlardı, Çenşadın'dan gelmişlerdi. Bunların gelişleri Part padişahı Artaban (son Büyük-Arsaklılardan V. Artaban, 221 - 226) ve Armenya kralı Khosrov-Mrdz (Arsaklı Büyük-Husrev, 222 - 250) çağındaydı. Hükümdar Khosrov'un (Sasanlı I. Husrev Anuşervan, 531 - 579; veya II. Husrev Perviz, 592-628) nez-dine Çen Hükümdarı (Göktürklerden İstemi Yabgu, 552 - 576; veya oğlu Bilge Tardu, 576 - 603) tarafından elçi olarak gelen büyük bir şahsiyetin ağzından hükümdar sarayında işittiğine göre, rica ile kendisinden bizzat sordum:

"— Armeni'de büyük bir hanedan var, onlar için sizin ölkeden göçmüş oldukları söyleniyor (bu hususta ne dersiniz). O, bana şu cevabı verdi:

"— Ölkemizin şarkıcıları, kendi şarkılarında, hükümdardan sonra memleketin ikinci şahsiyeti sayılan asilzâde **Karnama'nın MAMİK ile KONAK** adlı iki oğlundan bahsederdiler. O (Karnama) ölünce Hükümdar onun karısıyla evlendi ve ondan bir oğlu doğdu. Bu çocuk, babasının ölümünden sonra tahta geçti. Bu hale, onun anabir kardeşleri olan Mamık ile Konak isyan ettiler ve begler ile ordunun da büyük bir kısmını kendilerine çevirerek bir sulkest tertip ettiler. Böyle kötü bir işten maksatları Çen Hükümdarı olan (anabir) kardeşlerini öldürüp yerine geçmekti. Mamık ile Konak ölkenin bir ucunda çeri topladığından devletin ordusu ikiye ayrılmış oldu. Çenbakur bunu duyunca, topladığı ordu ile üzerlerine yürüdü. İki taraf karşılaşp savaşına âsiler kolu bozuldu. Mamık ile Konak kaçarak, Kusanlar ölkesinde bulunan **Bahl-Şahasdan** (Arsaklı padişahlarının yurdu Belh) daki **Arsaklı Hükümdarına** sığındılar. O zamanlar b iki öлке arasında barış vardı. Çenbakur, **Partlar Hükümdarı'na** büyük bir rica ile müracaat ederek, "onların yok edilmesini, yoksa, aradaki barışı bozulacağını" bildirdi. Fakat o, bu iki şahsiyete acıdı, teslim etmedi. **Çenler Hükümdarı'na** mektup yazarak dedi ki: "Aramızdaki barış daim yaşayacaktır. Ben onlara sağ kalacakları hakkında andederek söz verm

[15] Sebeos'un eserinin fransızca tercümesinde Mamık ve Konak'tan bahsed bölüm yoktur ve Patkanyan'ın tercümesine esas olan ermenice yazmadan istifade edilmemiştir.

bulduğumdan (bu müracaatınız üzerine) buyurdum ki onları, batıya, dünyanın son ucuna, güneşin battığı yere götürsünler." O sırada **Partlar Hükümdarı** (Artaban) ordusuna; bunları âileleri, çoluk-çocuk ve bütün emval ve eşyalarıyla birlikte büyük bir saygı ile, Armeni topraklarında hâkim bulunan akrabası **Arşakuni Hükümdarı**'na göttürmeleri buyruğunu verdi. Onlar orada çabucak çoğaldılar ve koskoca bir hanedan ortaya çıkardılar; **Manuk** ile **Konak**'tan gelen bu sülâleye "sibarabed" (ordu başbuğu) rütbesi de verildi."

Elçinin sözü ve nakilin yazısı burada bitiyor. Sebeos'un eserinde bu **Konak**'ın adı (s.15) "**KORNAK**" biçiminde yazılarak onun, **Büyük-Husrev**'in (222 - 250) "**Sibarabed**" i olarak **Urfa** ile **Haran** arasında büyük bir **Roma** ordusunu bozduğu; 160 yıl yaşadığı halde öldüğü sırada bile sağlam ve dinç olduğu bildiriliyor. **Patkanyan** (43. not) diyor ki, **ANILI SAMUEL**'de (289 da ulu başbuğ sıfatıyla) **Kran** ve **Kornak** adlarıyla anılıyor; ondan sonra da "**Sibarabed**" rütbesi hep onun sülâlesi elinde kaldı. **V. Langlois** (II. 121 - 122), **Arsaklıların** başbuğu olan bu beg hakkında diyor ki: Ermeni harflerini hazırlayan **Mesrop Maşdoç** da bunların bölgesinden (**Taron**'dan) yetişmiştir. "**Tiridad**'ın oğlu **Husrev** çağında (316 - 325) general olan **Kornak**'ın adı yunanca metinlerde **Kornakes** ve **Karnagos** diye geçer. Bunun yigittliklerini anlatan "**KORNAK EFSANESİ**" dillere destan olmuştur."

Yukarıdanberi naklettığımız tarih ve an'ane haberleri, **Taron** (Ahlat-Muş) bölgesine III. Asırda gelip yerleşen **Manuk** ile **Konak** adlı kardeş begler idaresindeki **Türkistanlıların**, sonraları **Baranlı** ve **Kara-Koyunlu** adıyla anılan **Türkmenler**'in ataları olduğunu göstermeye yeter delillerdir. Ermenice yazılı vesikalarda, bu beglerden "**Manuk**" a göre verilen "**MAMIKONYAN/MAMIGONYAN** hanedan adına karşılık "**Dede-Korkut Oğuznameleri**" nde biz, "**Oğuzlar**" ın **Kazan Han** sülâlesinden sonra **İç-Oğuz**'da en büyük ilbegleri ve başbuğları olarak, "**Konak/Kornak**" adlı öleki yiğit ve destanlaşmış kardeşe göre "**KARA-KONA(K)**" sülâle adını görmekteyiz. "**Bahr ül 'Ensâb**" da ise bu âilenin adı ilk şekliyle "**KONAK BEĞ**" diye geçmektedir (O. Ş. Gökyay, "**Başlangıç s. XXXIII** te "**Kara Konak Beğ**" okumakla yanılmıştır). **A. Zeki V. Togan Beğ** ("**Giriş**", I. 165), "**İslâmiyetten önce Türklerin Hazar denizinin güneyinden**" gelerek **Anadoluya** geçen "**Konak** ve **Manuk** adında iki başbuğ" idaresindeki "**Manikonyan sülâlesini**", bu yolla göçüp yerleşenlere âit ilk misal gibi göstermiştir.

Burada dikkat edilecek bir nokta, "**OGUZNAME**" lerde bu hanedanın künyesinde hep "**Kara**" renkten ("**Kara-dere** ağzında **Kadır-veren**, **Kara-bağ** derisinden beşiginün yapuğu olan, acığı tutanda **Kara-taşı** kül eyleyen, **Kara** - bıyığın engsesinde yedi yerde dülgen **Kara - Kona Beğ**", sol-kol başbuğu ve **Hemid** ile **Merdin** fâtihi olan oğlu da "**Kara-**

Bndak"; hattâ: "**Kara-dere** ağzında **Kara-yeri** kertüp beşik kılan") bahsedilmesi, bizim **Kara-Koyunluların** bayraklarında "**Kara-Koyun**" resmi taşımaları ve padişahlardan "**Kara-Mehmet**", **Kara-Yusuf**" adlarındaki sıfatların da gelişigüzel kullanılmadığını gösterse gerektir.

8) **AKKOYUNLULAR**. — **Mükrimin H. Yinanç Beğ** "**Akkoyunlular**" (**İslâm Ansiklopedisi**, I. 251 - 252) makalesinde şu kaynak haberlerini veriyor:

(**Şâh Tahmasp** adına yazılan) "**Cihân-Arâ**" ve "**Nigârîstân**" tarihleri müellifi **CAFFÂRİ**, "**Akkoyunlular**" ın pek eskidenberi **Diğarbekir**'de bulunduklarını ve beglerinin ecdaddanberi o mntaka ümerasından olduğunu söylediği gibi, "**Meema' üt-Tevârih**" müellifi **HAYDAR RAZÎ** ile aynı şeyi söyler. XVI. Asır Hind müverrihlerinden **İBRAHİM HAKİR** "**Târîh-i Hümayûnî**" de, **Akkoyunlu** oymağının pek eskidenberi **Anadoluda** mntavattın ve beglerinin **Selçuklu Sultanları** ümerasından olduğunu ve **Diğarbekir** eyaletinin, mezkûr devletin sultanları tarafından onlara tevecih edilmiş bulunduğunu bildirir."

Bundan sonra, **Mısır tarihçilerinden** **MAKRİZÎ** ile **EBÜLMUHÂSİN**'in de **Akkoyunluların** **Mardin Artukluları** (1108 - 1408) beglerinden olduğunu yazdıklarına ve **Arap tarihçilerinin** de **Akkoyunlu** beglerini **Selçuklu Emîrleri** evlâdından saydıklarına işaret eden **Mükrimin H. Yinanç Beğ**, "1470 (h. 875) te bu hanedanın en büyük hükümdarı **Uzun-Hasan** nâmına "**Kitâb-ı Diğarbekriyye**" yi yazmış olan Kaadi ve Münşi **EBÜ-BEKİR TAHRÂNÎ**'nin rivayetine" geçiyor. Makalede bir kısaltması verilen bu kitabın **Basra**'da bulunan biricik yazmasından istinsah edilen bir nüshası **Mükrimin Beğ**'in kendi kütüphanesinde. Farsça yazılan "**Kitâb-ı Diğarbekriyye**" nin başına **Uzun-Hasan**'ın h. 839 (1425) yılında ölen dedesi "**Kara-İlûk Osman Beğ**" in soyu, 51 göbekte **Oğuz Han**'a çıkarak, eski **Arsaklı** ölkesinde bulunan yerlerde yaşayan ataları için şu destanî an'anevi haberler veriliyor (eserleki aşağıdan yukarıya okunarak buraya eskiden yenilere doğru çeviriyoruz):

"**Nuh** oğlu **Yasef**'in oğlu **Abneca Han**'ın oğlu **Dib-Bakuy**'un oğlu **Kara-Han**", çok büyük bir adamdı. "**Talas**'tan **Sayram**'a ve **Buhara**'ya kadar olan **Türkistan** ölkesine hâkim idi". **Kara-Han**'ın oğlu **OGUZ-HAN**, **Tauriya** inanan bir padişahı: **Turru**, **Iran**, **Şam**, **Mısır**, **Rum**, **Deşt-i Kıpçak**, **Hind**, **Keşmir**, **Khata**, **Türkistan** ve öleki yeryüzü parçalarının hepsini fethedip 60 yıl hüküm sürmüştü. Her yerde adalet kurup sonra öz yurdu **Sayram** şehrine döndü. Bütün elini ulusunu toplayıp düğün ve eğlenceler yaptırdı, atlas ve ipek otaklar kurdurup herkese şölen verdi: 120 bin ögeç, 9 bin kısrağ (madyan) ve 16 bin sığır kestirip halkı doyurdu. Ölkesini 6 oğluna paylaştırdı. **Kükçe-Dengiz** yanında âhirete varlı. Oğum oğlu **Gök-Han**, 93 yıl padişahlık edip, **Oğuz**'un fethettiği yerlerdeki akrabalarının saygısını kazandı, aykırı gidenleri uslandırdı."

"Gök-Han'ın oğlu **BAYINDUR-HAN**, küçük kardeşi **Kıpçak'ı Say-ram**'da yerine vekil bıraktı; **İran, Turan, Rum, Şanı, Firenk, Khata** ve **Deşt-i-Kıpçak**'ın hepsini zaptetti; kışlak için **Kara-Bağ'a** yaylak için de **Kökçe-Dengiz'e** gelip büyük kurultay yaparak ulu düğünler tertipledi, Türklerin han-evü dedikleri çok süslü, altın başlı çadırlar kurdurup gölenler verdi: 120 bin koyun ve öküz, 9 bin kısrak, 12 bin sığır kestirdi; üç göl yaptırıp birine şerbet, birine süt, birine bal doldurttu; sayısız altın ve akça dağıtıp herkese harçlık verdi. Ülkesini oğullarına bölüştürdü. (Bundan sonraki hanlar sıra ile) **Mokdur, Hak, İl-Kan, Bay-Songur, Pöküz**: "iyi-adam" mânasına gelir, çok dindarmış, **Cavuldur, Eymür**; **İbrahim** ve **Nemrud** zamanında yaşamış olan **Togal** (veya **Togan**), âtesperest Kon-guratlar ile savaşıyor ve çok güçlü olduğundan bir Bokhti devesini tepeleme-sinden ad alan **Rogr(a)-Han**, **Yakup** ve **Yusuf** Peygamberler çağında yaşıyan **Eylük-Han**, doğduğu sırada tüğleri pırıl pırıl parladığından adlanan ve Mogollarla iki yüz defa savaşıyor **Yıldız**, 50 kardeşin en güzel ve üstünü olup **Kara-Kurum**'da padişahlık eden **Yekendür** (veya "Yakandur") **İran**'da **Minüçehr**, **Turan** ve **Maşruk'ta** **Afrasyab** hâkim ve **Musa** Peygamber iken yaşayan **Bisüt, İl-Dürgen** [İl-Toplayan], **Uygur, Bayat, Dâvud** **Nebi** çağdaşı olan **Bogdüz**, **Süleyman'a** yetişen **Salvur, Bay-Sonkur, Şektür, Bileğin**, 61 yıl hâkim olup **İsa** dinine girmiş bulunan **İl-Kan, Ak-Doğan, Doğan, İdris** **Beğ**, **Nuşirvan'ın** çağdaşı olup zamanında **Hazreti Muham-med'in** doğmuş olduğu ve **Kara-Khitay** ile **Khotan** arasında yaşayıp kâfirlerle savaşıyor **Berdi-Beğ**, Peygamber zamanında yaşayıp İslâmîliğe dâvet olunmadan **Tevhid** dininde olan, daima kâfirlerle savaşıyor **Türkistan'da** 70 yıl hâkim olduktan sonra **Deşt-i-Kıpçak'ta** 20 yıl kalıp sonra **Ala-Kez** [Elegez dağı] ve **Kökçe-Dengiz** çevrelerine gelip kâfirlerle harp ederek bir ok değmesiyle şehid olan **Sonkur**, (**Kara-İlök** **Osman'ın** 21. atasıdır), **Bü-yük-Halifeler** çağında **Ağrıkeç-Beğ**, **Hı. Ali** zamanı **Ak-Balık**, (sonra, "Ci-hân-ara"da yazılıp bunda unutilan: **Yol-Kutlug**), **Togayırca**, **Seffâh** ve **Mansur** çağında **Togancuk**; büyük padişah olup daima Şark kâfirleriyle savaşıyor, **Khatay** **Hükümdarının** yardım dileğine cevap veren ve **Halife Mehdi'ye** çağdaş olan **Altan** (veya **Olta**); **Deşt-i-Kıpçak'tan** gelen **Kıpçak Han'ın** **Alıncak Kal'ası'nı** **Gürclülerden** alışında **Me'mûn** ve **Emin**'le çağdaş **Şektür**; **Cavultur**; **Gaznelilerle** çağdaş **Kaydur**; **Sultan Alp-Arslan** zamanı yaşayan büyük emir **Orhan** (veya: **Özhan**); **Berk-Yaruk** çağdaşı **Karaca**; **Kara-Canı**; **Hâbil**; **Babil**; **Rükneddin Süleyman Şâh** ve **Atabek Kızıl-Arslan**'la çağdaş **Sonkur**; **Alâüddin Keykubad** çağında (1219 - 1237) **Di-yarbakir'in** bazı kal'alarında kalan ve iyi bir adam olan **İdris**; **Sultan Gı-yâsüddin**'le çağdaş **Ezdi**; **Alıncak Kal'ası'nı** tasarruf ile **Hulagu Han'ın** "mangılay'ı" (önce başbuğu) olan **Çormagon'u** bozguna uğrattıp sonra (**Germiyanlılardan**) **Ali-Şir**'le birlikte **Bursa'ya** giderek **Rumlarla** savaşıp geri dönen **Pehlevan**; **Trabzon'a** akın edip **Dulkadırlılar'ın** öncülüğünü

alan **Tur-Alli** **Beğ**; bunun oğlu **Kutlug** (**Fahrüddin**); onun da oğlu **Kara-Osman**."

Akkoyunlular'ın kendi âile kütükleri ve an'anelerine göre "**Kitâb-ı Diyarbakriyye**" ye yazıldığı anlaşılan yukarıdaki haberlerden bu Türkmenlerin: 1) Vaktiyle **Bayındır**lı atalarının **hristiyan** dîni'nde olduğu; 2) **Tur-Alli** **Beğ'e** gelinceye kadar (**XIV. Asır**) hiçbirisinin **islâmî** ad taşımadığı; 3) **Kıpçak** (**Kafkaslar** kuzeyi) yoluyla gelip **Ala-Kez** dağı ve **Kökçe-Dengiz'in** bulunduğu **Kür** ve **Aras** boylarında **VII. asırdanberi** yerleşmeleri 4) 809 - 833 yılları ile 1238 - 1241 yılları arasında iki defa **Alıncak** bölgesinde bulunmuş oldukları ve **Elegez - Gökçeöl - Alıncak** çevrelerinden sonradan **Diyarbakir'e** varıp yerleştiklerini, öğreniyoruz.

Ermenice tarihlerde, yukarıdaki **Akkoyunlu** an'anesine nyan **Horasan'dan** gelme bir âilenin "**Bahlavuni**" (yani: **Büyük-Arsaklı** = **Parth** ve dolayısıyla "**Bayındurlu**") adlarıyla anıldığını ve **Gökçe-Dengiz** çevresindeki yurtlarından çıkıp sonraları **Bizansın** "**Mezepotamya**" eyaletine yerleşip "**Dük**" oldukları kaydını bulmaktayız. **Ermenilerin** ilk **Erminiyye** "muhâfız" larından **Mamikonlu Grigor** (662 - 685) çağında **Horasan'dan** **Erminiyye'ye** gelen "**İranlı ve hükümdar soyundan SUR-KHAN**" adlı bir asilzâde, **hristiyanlığı** beğenerek **Divin** şehrinde **Katolikos Anastas'ın** talimiyle bu dinin esaslarını öğrenip benimsiyor. **Münevi** habası sayılan **Mamikonlu Grigor'ın** atası **Davit'in** adını **vahit** adı olarak alıyor. **Gregor-yenlerin** başbuğu **Mamikonlu Beğ** de bu **Sur-Han Davit'e**, **Revan** ile **Gökçe-dengiz** arasındaki **Kotayk** (**Gödekler**) sancagında **Jag** (**Zeg**) kasabasını mülkânâ veriyor. Sonradan yerli beğler sırasına geçip **İslâm** **Emirleri** merkezi **Divin'de** yerleşen **Sur-Han Davit**, **Arap Emiri Abdullâh'ın** yaptığı bir **tenkil** ve **temizleme** sırasında 693 baharında yakalanıp öldürülüyor (**Taronlu Asolik**, I. 128, 130; **Çamcıyan**, 693 yılı vak'aları; **R. Grousset**, s. 308 - 309). Sonraları bu **Sur-Han** soyundan gelenleri galiba **Suren-Bahlav** adıyla **Gökçedeniz-Elegez** arasında yaşayan büyük ilbegleri olarak görüyoruz:

981 yılında, **Gümri** kuzeyinde ve **Arpaçayın** sol kıyısında **Kanğlica** köyündeki meşhur **Marmaşen** (**Maryam-a-Şen** = **Meryem-Nişin**) kilisesini yaptıran ve **Arsaklılar** soyundan gelen **GRIGOR BAHILAVUNI'nin** mülkânâsi: **Elegez-Gökçedeniz** arasında **Nig** deresi (**Abaran** ve **Gözel-dere**) ile **Revan'dan** geçip **Aras'a** karışan gölin ayağı **Zengi-suyu** üzerinde ve **Revan** kuzeyindeki **Becni** (**Becenî**) kalesi idi. "**Krikoryos**" da denilen ve dedesinin **SUREN-BAHLAV** kolundan **Ardag** adını taşıdığı bilinen bu **Grigor Bahlavuni'nin** üç oğlundan ikisi: **Vasak** (**Basat**) ve **Vahram** (**Behram**), 982 - 1045 arasında 65 yıl denli **Anı Bagratlı** beğliği'nin **ordu başbuğluğu**'nu yapmışlar, bu uğurda **Müslümanlarla** savaşırken ölmüşlerdir. Bunlardan **Vahram Bahlavuni**, 1040 ta **Bizanslılara** karşı **Anı** şehrini korumuş, sonra da **Kayser'in** hizmetine girerek 1045 sonbaharında **Anı** ve

Rum askerleriyle varıp Divin'de Şeddâdlı Emiri Ebüssüvâr ile savaşırken aldığı yaradan ölmüş ve bundan sonra gregoryenler "öksüz ve zâlim Rumlara karşı koruyucusuz" kalmışlardır. Bunun kardeşi Vasak'ın oğlu **GRIGOR BAH LAVUNİ**, atalar ocağı Beğni kalesinde iken, Anı Bağrathlılarının sonuncusu genç kral Gagik'in 1044 te yersiz şüphe ve sıkıştırmaları üzerine oymağıyla savuşarak Taron (Muş) sancağına yerleşmiş; sonra da İstanbul'a giderek Kayser Konstantin Monomak'a sadakatini gösterip ondan "Magistros" (hâkim, vâli-başbuğ) unvanını almıştır. "Kilise mensubu olmayan biricik Ermeni tarihçisi" sayılan ve Tevratla İncil tarihinden başka felsefi eserleriyle, yunan sevenliğiyle de tanınmış olan **Grigor Magistros Bahlavuni**, Anı'nın Bizanslılara geçtiğini ve Selçukluların akınları karşısında tutunamayacağını kestirerek ata yurtlarından Beğni ile Gökçedeniz (Gökçeöl) çevresindeki Kayen ve Kayzon bölgelerini kaysere bırakmış ve karşılığında, Bizansın "Mezopotamya thème" inde yani Diyarbekir'e hâkim Mervânoğ'ulları beğliği cephesinde Vartenik çevresini almış. "Dük" unvanını da kazanarak, Muş, Sason ve Van cephesi kumandanlığına tayin edilmiştir. İbrahim-Yunal idaresindeki Selçuklu ordusunun 1019 da Pasınlı'da yaptığı savaşta, Bizans hesabına ve Mezopotamya ordusuyla katılarak bozulmuştur. Dük Grigor Magistros'un oğlu Vahram Bahlavuni de âlim bir zât olup, 1065 te Kayseri-Pınarbaşı (Zarantı) kasabasındaki dinî toplantıda gregoryenlerin Katolikosu seçilip "H. Grigoryus" lakabıyla anılmıştır (V. Langlois, I. 401 - 403; R. Grousset, s. 501, 527, 550/551, 570 - 576, 580, 582, 589, 618; Esat Uras, "Tarihte Ermeniler", s. 7,76).

MÜVERRİT VARDAN (LIX bab), merkezi Gence olan Aran/Arran Şeddâdlılar emiri Fadlun'un hizmetinde kalan Bahlavuniler kolundan bahsederken, 1084 yılında "Grigor Magistros'un oğlu **VASAK BAH LAVUNİ**yi Aran'ın bütün kuvvetleriyle Balk'ın (Karabağ'da Zengezur-Megri arasındaki dağlık yerler) hasım kaleleri üzerine gönderdi. Bunlar ancak hilekârlıkla kalelerden içeri girmeğe muvaffak olabildiler ve aslen Ermeni (gregoryen) olan kral Senekerim'i öldürdüler", diyor. E. Dulaurier de, Arsaklılar'ın "Sürên-Bahlav" soyundan gelen Bahlavuniler'in "Ardag" dan başlayıp kızlar neslinden 1189 yılında sona eren şeceresini neşretmiş ve Grigor Magistros'un oğlu Vasak'ı "Antakya Dükü" olarak göstermiştir ("Chronique de Matthieu d'Edesse", Paris 1858, sondaki cetvel).

Tarihte "İran-Arsaklıları" veya "Büyük-Arsaklılar" diye tanınan Horasanlı Türkmen sülâlesinin destanlarımızda "Bayındır" boyundan gösterilmesi ve Akkoyunlu resmî âile kütüğü haberleriyle bu "Bahlavunî" lerin tarihinin aynılığı, her türlü şüphelyi giderecek mahiyettedir.

9 — **"BAHR ÜL-ENSÂB"** kitabındaki **OĞUZ AN'ANESİ**. "Osmanlı Müellifleri" kitabında (III. 96 - 97) "h. 1020 tarihi ricalinden 'Bayburtlu' 'Osman Efendi' nin fihristi verilen **"TEVÂRİH-İ CİHÂN"** adlı eseri

bugün umumî ve bilinen hususî kütüphanelerde bulunmamaktadır. Bayburtlu'nun "Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân" tam adının yazıldığı bu eserini Sahaflar - Çarşısında satılırken görüp emanet olarak aldığı sırada mühim yerlerini istinsah etmiş olan **ÇİFTÇİOĞLU N. ATSIZ**, "Der Beyân-ı Evsâf-ı Bayındır Han" bahsini Orhan Ş. Gökay vâstasıyla neşrettirmiştir ("Başlangıç", s. XXXIII - XXXIV). Eserini **III. Murat** (1574 - 1595) çağında yazıp; Erzurum, Pasınlı, Kars ve çevreleri gibi Doğu - Anadolu bölgeleri hakkında umumî ve uzak yerlerde yazılan tarihlerde bulunmayan çok mühim yerli haberleri de vermiş bulunan Bayburtlu Osman Efendi, adigeçen "**Bayındır-Han**" bahsini, şimdiye kadar ele geçirmeyen, "**BAHR ÜL-ENSÂB**" adlı çok değerli bir nesepler kütüğünden almıştır. "Hususî isimlerin harekelenmiş" bulunduğu bu bahiste, Arsaklılar'ın "**Oğuzelleri**" ne gelişi ve yaşayışı, düzenleri şöyle naklediliyor ve şimdiye kadar gör-düklerimiz içinde en mühim Türk rivayetini teşkil ediyor:

"**Bahr ül-Ensâb** kavliyle yukarıda zikrolunan **GÖK-ALP HAN**'un [16] kaçan kim eceli yetişüp dünyadan gitti; oğullarından **Kaydız Han**, **Turmuş Han** memleketlerin taksim idüp herbiri bir vilâyete han oldu. Karındaşları **BAYINDUR-HAN** ta'allûkaatiyle **Horasan**'dan azimet idüp **ANİ**'ya, **KARS**'a geldiler, **Gürcistân** Keferesi'yle ceng-idüp **Tiflis**'i aldılar. Andan, **Demir-Kapı**'ya varup **Küstâsek-Melik**'i muhasara idüp **Demir-Kapı**'yu alup başın kesdi. Ol târihte **İSÂ Aleyhisselâm** göçe çıkup **Bizüm Peygamberimiz**'den nişan yog-idi. Anlar dîn mezheb bilmezlerdi amma, Hakk'a ikrârları var-idi. **Oğuz Tâifesi** derleridi. **KAZAN-HAN** derleridi. **Bayındır-Han**'un vezîri idi. Aralarında **TAŞ-OGUZ**, **İÇ-OGUZ** **Beğleri** amlur-idi."

"**İç-Oğuz Beğleri**'ne: **Kazan-Han**, **Budak-Beg**, **Yagan-Beg**, **Şamsoldzin-Beg**, **Bayarak-Beg**, **Kara-Konak-Beg** derler-idi. **Taş-Oğuz Beğleri**'ne: (**Oravaz-Han**), **Dondar-Beg**, **Aman-Beg**, **Avşar-Beg**, **Dokuz-Beg**, **Rostam-Beg** bunlara **Taş-Oğuz Beğleri** derleridi. Cümle doksan bin askeridi. **Dede-Korkut** şeyhleri idi. Bin-bir **Canak** (?) **Beğlerin**ün ulusına **Kazan-Han** derleridi. Elli-sekiz **Saleng**'ün ulusuna **Dondar-Beg** derleridi. Bin **Bögdüz**'ün ulusuna **Aman-Beg** derleridi. Altmış **Kırkut-Sakallı Koca**'nın ulusuna **Oravaz-Koca**, Otuz **Çoban**'un ulusuna **Karacuk-Çoban** derleridi."

"**Oğuz** kavlince bunlar bir tâife idi, **Bayındır-Han**'un askeri idi. **Bizüm-Peygamberimiz** dünyaya gelmezden müdâddem bunlar kırk yıl **Gürcistân** Keferesi'yle ceng (ii) cîdâl idüp **Dokuz-Tümen Gürcistân Beğleri**'nden harâc aldılar. Kaçan kim **Server-i Kâinât Muhammed Mustafâ**, salâllahü-aleyhi ve sellem, dünyaya gelüp **Mekke** zuhur itdi. **Bayındır-Han**

[16] "Oğuznâme" lerin çoğunda ve şecerelede **Oğuz-Han**ın 6 oğlunun hep (**Gün-Han**, **Ay-Han**, **Yıldız-Han**,... gibi) "**Han**" unvanıyla yazılmasına karşı "**Bahr ül-Ensâb**" da "**Alp**" ile yazılması, yukarıda naklettiğimiz **Karakoyunlular** sarayındaki "**Mogol** yazısıyla **Oğuz Tarihi**" ndeki ("**Deniz-Alp**") telâkkiyi hatırlatmaktadır.

(sülâlesi beğleri) **Resûl-üllâh**, sallâllahü aleyhi ve sellem, Efendimiz'i vâkiasında görüp imân getürdü: **Kazan-Han'ı Dondar-Beğ'i Aman-Beğ'i** [17] **Kâ'be-i Şerif'e Resûl aleyhisselâm'a** gönderüp ümmet olduğunu bildürdi. Ezîz-cânib çünki **Kazan-Han** bu Beğleriyle **Kâ'be'ye** gelüp **Resûlla** buluş-dılar, **Resûl-Ullah** mescidde otur(ur)dı bunları gördü: Bir aceb uzun tâife ki saçları kırılmamış, bryıkları alınmamış, tırnakları kesilmemiş; divıra sıkıldı, Mihrâb yeri andan kaldı, derler. Pes **Resûl-Ullâh** anlara imân arzeyledi, imân getürdüler. **Selmân Farsî** radiy-Allâhü Te'âlâ 'anhü, anlara koşdu; **Denür-Kapu'ya** gelüp anlara imân-ı İslâm ve salât ü savm'ta'limi itdi. **Dede-Korkud'**i içlerine Şeyh dikdi."

"Sonra, **Bayındır-Han**'un evlâdından **Uzun-Hasan**, memalik-i **Acem'e** pâdisah olduğunda İslâm dîni **Acem'de** üstüvâr oldu. **Tebriz'de Şam-Kazan** ki derler, **Kazan - Han**'uu oğlu **Khudâ - Bende'nün** mezârıdur. **Tebriz'de** meşhûr câmi-i şerifleri vardır; meşhûr kavm idi."

"**Bahr ül-Ensâh**" da Milât sıralarında **Hornsan'dan Kars'a Anı'ya** geldikten sonra **Tiflis** ve **Demirkapu'da** savaşa gittikleri bildirilen "**BAYINDUR-HAN**" sülâlesinin yerleri ve yaptıkları; bütün eski ermenice tarihlerde, **Büyük-Arsak Bahlavig'in** ("Mihr-Dâd" = Güneş Tanrı - Verdi lâkabiyle de anılan **V. Arsak'ın**) kardeşi **BAL-ARSAK/VAL-ARSAK'ın** (m. ö. 149 - 127), ağabegisine tâbi kalmak üzere **Armeni'ye** gelip hâkimiyet kurarak **Arnavir** tepesi yanında **Aras** boyunda "**Medz-Amor**" (**Revni'daki Zengi-suyu**) "**Gol**" (**Kars'ın Gölü kazası**) taraflarına uğradıktan sonra "**Kup-Kokh**" (**Kafkaslar**) üzerine yürüyüp **Kuzey-Ovuları'ndaki** âsi kavimleri itaat altına aldığı, hattâ bunlardan "**Velentir-Bulgar**" (**Balangar/Belencer-Bulgar**) denilen "**Vunt**" oymaklarını **Arsaklılara** tâbi edip, bir daha başkaldırmamaları için keudl ölkesine gethirmek "**Anpayı**" (Ormausız) da denilen **Yukarı-Pasen** (**Kars-Sarıkayış**) taraflarına yerleştirdiği, yolundaki haberlere (**V. Langlois**, I. 13, 44 - 45) uymakta ve **Val-Arsak'ın** (**KHORELI'ye** göre **Büyük-Arsak'ın** kardeşi, **MÜVERRİH VARDAN'a** göre oğlu'dur) kurduğu "**ARSAK-UNİ**" hükümdar hanedanından ibarettir.

10 — **KÜRTLER'e** hâkim **Oğuzlar an'anesi**. **İtilis'in** ceaklı beğlerinden ve **Rujegî Kürt** oymağından olan **ŞEREF HAN**, h. 1005 sonunda (1597) bitirip **III. Mehmed'e** ithaf ettiği "**Şeref-Nâme**" adlı farsça tarihinde (**V. Velyaminof-Zernof** tarafından 1860 ve 1862 de **Petersburg'da** bastırılan metin, I. 16 - 17, II. 9 - 10; **Şeref Han'ın** torunlarından **Mehmed bin Ahmed Beğ Mirzâ'nın** h. 1078 deki tereümesi, **İstanbul Belediye Küt.**

[17] Eski-Oğuzlar yurdunun (**Arsaklı ölkesinin**) ilk İslâm fethatleri sırasında **Kürtler**, "**Ararat**" ve **Şirvan-Derbent** bölgelerinin daha önce müslüman oluşunun hatırası ile buharadaki **Uğur** itbe; en sülâlesi millî an'anelerde "**Peygamberin yüzünü** görerek kendiliğinden müslüman olma" gösteriliyor.

Muallim Cevdet Yazmaları, sayı 0.29), **Kürtlerin** menşe ve yaşayışlarını anlatırken, şu millî an'aneyi tekrarlıyor:

"**Kürtler'in** birbirinden ayrı kalma ve geçimsizliklerine sebep olarak şunu rivayet ederler: **Hazretli Muhammed Efendimiz'e** nebîlik verilip İslâm dîni ortaya çıkınca, cihan pâdisahları, bu haberi duyup o **Server'e** itaat etmeyi arzuladılar. O çağda **Türkistan'ın** ulu pâdisahlarından **O-GUZ-HAN**, **Kürtler'in** ileri gelenlerinden **BOĞDUZ-AMAN** adlı korkunc yüzü, dev-yapılı birisini elçi olarak **Peygamber Efendimiz'e** gönderip hülûs ve itikadını arzeyledi. **Hazretli Muhammed**, bu elçinin hâliul, heybetini ve sağlam yapısını görerek, hangi kabile ve aşiretten olduğunu sordu. **Boğdüz-Aman** da cevabında, "**Ben, KÜRTLER tâifesinden'im**", dedi. **Peygamber** de: **Hak Teâlâ** bu kavme devlet kurmayı ve işlerini yoluna koymayı nasip etmesin; yoksa dünya bu tâifenin elinde harap olup biter" diye beddûn buyurdu. Bu yüzden **Kürtler'e**, büyük devlet kurmak ve geniş saltanat sürmek asla müyesser olmamıştır."

"**Kitâb-ı Dede-Korkud'**, "**Topkapusaray Oğuznâmesi**", "**Bahr ül-Ensâh**", "**Düstûr-Nâme-i Kuverî**" ve "**Ozan-Kopuz Oğuznâmesi**" nde de görülen: "**Varuban Peygamber'ün**ğ yüzünü gören, gelüben **Oğuz'da** sahâbesi olan **Bryğı-Kanlı BOĞDUZ-AMAN**" ve komşusu "**Anğşa-Koca oğlu Okçu-Koran**" hanedanıyla vuruşan "**Kayan-Ucun oğlu Boğdüz-Aman**", "**Bryğıni** engesalinde üç gez dügeu, kakıdukda karımına kau kaşanduran, kara gözl kadın dönen, yer avranı (ejderhası) yılan Ademiler avranı **Ucun oğlu Aman Beğ**" künyesi, "**Şerif-Nâme'de** nakledilen yerli Kürt an'anesindeki tariflere aykırıdır. **Oğuznâmelerdeki "BOĞDUZ/BOĞDUZ-AMAN"** ilbeğleri, **Arsaklı ilbeğlerinden Bohtan-suyu** boyundak: "**MOGK**" (**Mog-lar**) ve "**AMADUNİ**" lere karşılık gösterilmektedir. Bunların düşmanları "**Anğşa-Koca oğlu**" da, **Bergiri çevresindeki "Antsevâçik"** ("**Antsev-liler=Mağaraev-liler**") künyesiyle, anılan beğler hanedanıdır (bunlara âit genişçe karşılaştırma ve örnekleri, eserimizin çıkacak olan II. Kitap'ında göstereceğiz).

11 — **ŞİRVAN** ve **DEMİRKAPU-DERBENT** yerlileri an'anesi. Alman hükümetlerinden **Golşdin** tarafından **Rusya** ve **İran'a** gönderilen elçiler hey'etinin müsteşar ve kâtibi olan **Leipzig Üniversitesi Profesörlerinden ADAM OLEARIUS**, 1638 de **Dağıstan Demirkapu-Derbent'i** şehriden geçerken bu an'aneyi tesbit etmiştir (fransızca tereümesi: "**Relation du Voyage d'Adam Olearius, en Moscovie, Tartarie et Pers**", Paris 1659, II. 43 - 44; resimli ve haritalı bir almanca baskısı: **Adam Olearius, "Moscovitische und Persanische Reisebeschrei bung"**, Hamburg 1696, s. 378 - 379). **A. Olearius** diyor ki:

İliçbir hristiyanı olmayan, "yalnız Müslüman ve Musevî abalisi" bulunan eski "**Derbent** şehrinin yukarı ucunda, herbiri insan hoyundan daha uzun olan sayısız mezartaşları bulduk. İçleri öyle oyulmuştu ki, bir

insan girip boylu boyunca uzanabilirdi; içyüzlerinde arapça ve süryanice yazılar bulunmakta idi. Bu âbideler hakkında İranlılar [yani, Safavilere tâbi yerliler] şunları anlatıyorlar: Eski çağlarda [Hazreti] Muhammed'den sonra Medye'de (Azerbaycan'da) OKUS milletine mensup KASSAN adlı bir pâdişah vardı, ki bugün Elburs dağının [Kafkasların] arkasında birçok müsevîlerin bulunduğu Thabesseran [Derbend'in batısında ve Kaytaklarla komşu olan Tabasaran] bölgesinde yaşayan bir kavimden çıkmıştı. Bu pâdişah, İranlıların Lesgi dedikleri Dağıstan Taturları ile burada [mezarlıkların bulunduğu yerde] korkunç bir savaşa girişmişti. Onları yenerek birkaç binini öldürdü. Bu mezartaşları, işte o çağda burada ölenlerden mühimlerinin üzerine, resimde görüldüğü gibi, konulmuştur."

"Bunlardan başka, denize doğru da bir türbelik veya mezarlık vardır ki, bir hisarla çevrili idi. Bu duvarın içinde yan yana kırk mezar vardı ve üzerlerindeki taşlar çok kummandı. Üstlerinde ise âlâmetler bulunuyordu. Persler buraya Tzilemün [Çihiltenân = Kırklar], Türklerle Taturlar ise Kerehler [Kırklar] derler. Sözde burada, aynı savaşta şehid düşen kırk yiğit gömülüdürler [18]. İranlılar [Şii ahali] ile Tatartar (Sünnî halk) her gün gelip burada dinî âyin yaparlar. Eskiden bu türbe çok zengin olup, buralarda aç ve yoksullara pek çok sadakalar verilirdi [19]. Şimdi ise yalnız kocamış bir türbedardan başka kimse bulunmuyor. Pâdişah Kassan'a gelince, o, kendi eceliyle ölmüş olup Tabris yakınında Atzi [Aci] çayın kıyısında gömülmüş ve güya mezarı şimdi de orada gözükiyor-

[18] Yukarıda adı geçen "Derbend-Nâme" de mütercim ve müşir Profesör Derbentli Mirzâ Kâzım Beğ, kendi zamanındaki (1848) medrese mensuplarının tehlükeline uyarık, bu "Kırklar Mezarı" için şu haber eklemiştir (s. 1 - 3): "Râviler bele rivâyet eder ki, Hicretin kırkıbirinci ilinde Beni - Umeyyeyn Halifesi'nin asrında" Hazretler Derbend'i basıp Azerbaycan serhadlerine akın edince İbrahim ve Selâm el-Bâhilî idaresinde gelen İslâm ordusu, buraları fethedip Derbend'den de Hazretleri kaçırtılar. Öte yandan "Khakan-i Çin" (Göktürk Yabgusu) orlusuyla gelince ilert gün Derbend yanında Dervak-Hanı semtinde Araplarla vuruş bozuldu. Fakat ertesi gün yeniden toparlanıp savaşan Çin-Hakam ordusu Müslümanları hırpaladı. Daha ertesi gün yapılan kanlı savaşta "Khakanlıların desteleri"nden 20 bini öldü, Müslümanlardan da başlı "Selâm ve Keli'at el-Bâhilî" olmak üzere kırk kişi şehid düğü. "Ol kırk nefer imdi Derbend şehridürler, olara KIRKLAR derler."

[19] Türklerin ve en çok Oğuz kuluğun yaşadığı hülâkelerin katli sayılan mühim yerlerinden birer "Kırklar" mezarlığının bulunduğunu görüyoruz. Açık olup büyüklüğü Penek-Pulidjının "Sarı-Kız" ı arkasından gelen kâfililerle savaşı "Şeyh-San'ân" ın yardımcısı olan kırk mücahid "bürih" in şehid düştüğü yere de Allahüekber ilâhında "Kırklar, Kırk-Şehidler Mezarlığı" derler (bak, O.L.K.U. dergisi, Mart 1949, III. 17 - 18). Suriyanın Akbaba dağındaki "Kırk-Dülek (=Şehid) ler", Kısır dağında "Kırk-Gerçek Er", Arpaçay başlarında ve üzerinden devlet sınırı geçen Akbaba ilâhında "Kırklar-Ziyareti" bugün de meşhur olup çevrelerindeki yayla-çı ve ilâk ilâhicisi ahali tarafından ağır merasim ve kurbanlarla ziyaret edilir. Keli-ya Çelebi (IV. 145) Adilcevaz'da da bir "Kırklar" (Kırk - Kardeşler) türbesi gör-müştür. Diyarbakır'daki "Kırklar" da büyük ziyaretgâhtır.

muş [20]. Kassan'ın karısı Kırâlice BURLAE'nin mezarını da Urumi [Ürmiye] kalesinde gösteriyor ve bunun kırk ayak uzunluğunda olduğunu söylüyorlar [21]. İranlıların anlattıklarına göre bu millet (yani Okus =Oğuz'lar), şimdiki insanlardan çok uzun boylu ve pek güçlü, heybetli idiler. Nisan'ın 13 ünde [Pazartesi] on kişi bu Kırklar Mezarı'na gelip birer birer kurbanlarını kestiler."

Bundan sonra, Derbent'ten kuzeye ve Dağıstan'ın merkezi Türkü şehrine doğru yola çıkan Alman elçi hey'eti Usni-Beğ'i'nin (Kaytaklar'ın) verdiği muhafızlar ile Derbend'in 4 fersah ötesinde "üzüm bağlarıyla çevrili bir dağ'ın eteği"ne konuyor. Buradan geçen küçük bir dere, Safavî İran ile Dağıstan sınırını ayırıyordu. A. Olvarius, burada gördüğü Dede-Korkut Türbesi için de şunları anlatıyor:

"Burada biz, Müslüman evliyasından ikisinin türbesini de gördük. Bunlardan biri Pyrh Muchar [Pir - Mukhar] a âit olup düzlüktedir. Ötekisi de İMAM KURCHUD'un [Dede = Şeyh = İmam - Korkul] TÜRBESİ olup tepenin üzerinde idi [21]. Bu sonuncusu Muhammed [Pyrgun-

[20] İranlılardan ilk defa Argun Han (1284 - 1291) "Şeh-i-Gazan" kasabasının temelini attırmıştı. Doğduğu sırada (1271) Bulha ilinde olan 6. İhan Gazan Han (1295 - 1304) Tebriz'de tahta geçmeden önce müslüman olma ve hâkimiyeti zımamında İslâmîliği resmî devlet din yapmıştır. Bu İhanlı Gazan'ın müslüman türbesinin Acı-çaylılığı "Şeh-i-Gazan" (Gazan-Kümbeti) ile bulunması, Oğuz Kazan-Han'ıyla bağlantısı olubildi. Esasen "amzaffer, galip, büyük kuluhan" münâsına "kazanmak" kökünden çıkan "Kazan" lakabı, Arsaklılardan Biyyük-Husrev'e (217 - 252, 198 - 232) âit olup (Olas = Vulars oğlu Salvar boyundan = Arsaklıların ikinci kolundan Kazan = B. Husrev), sonra bütün Küçük-Arsaklı (Arsakuni) sülâlesinin destanlarda âlem olmuştu. Husrev Han, Sasanihların ilk hükümdarı I. Ardeşir ile Tebriz cephesinde savaşıp üstün gelmiştir. Bu Arsaklı pâdişahını Türkiştandan gelen akrabasından Anak Beğ bir av esnasında öldürmüş, sonradan ölkeyi istiliye muvaffak olan I. Ardeşir de Husrev'in — bir küçük oğlundan başka — bütün âile ofradını "Iran erphesi"nde öldürmüştür. Bu bakımdan, gerek Şeh-i-Gazan'da KAZAN-HAN'ın gerekse Ürmiye'de BORLA-HATUN'un türbelerinin bulunması mümkündür. Tebriz'de bu Husrev yapıtı tahkim etmiştir. Evliya Çelebi (II. 265 - 266), "her sene binlerce koyun nezi" edilib kesilerek "bütün İran (Azerbaycan) halkının" ziyaret ettiği "Sam-Gazan" Türbesinin "Veliyân (Veliler) - ilâğı üzerinde" ve "dâmen-i küha karılı" olup batısında da "Veliyân - Kendi" bulunduğundan bahseder.

[21] Bizim gördüğümüz 1696 Hamburg baskısı gibi 1671 Silzvig baskısı almancasında da (E. Rossi, "Kitâb-i Dede Qorqut", s. 24) hatunun adı "Burlu" yazılıdır. Gerek 1659 Paris ve gerek 1719 Leile (II. süten 1043) baskılarıniki fransızca tercümelerinde "almanca orijinaline göre" isimlerin yazılışı temin alınarak bu al da "Burlae" şeklinde yazılmıştır. P. Barsay'un 1870 te Moskovada almanca'dan rusçaya çevirence nesrettiği eserde de (s. 969) "Burlae" dir. Doğrusu "BURLA" dir. ve eski türkçede "Bar" (sarap), "Barlık" (bağ), "Borlukçu" (bağcı) (Türkîsal Meram-ı, IV. 6) kelimelerinden de anlaşıldığı gibi "BORLAK" (üzüm-yeri, üzüm bağı) ın son harfinin (yaylak=yayla, kıslak=kışla, otak=ota, sıvak=sıva sözlüğü gibi) düşmüş şekli'den ibarettir.

[22] Şüphesiz bugün olduğu gibi XVII. Asırda da Dağıstan (Kumuk, Kaytak) ve Derbent ahalişi Kazanlı ve Başkırlar'ın benziyerele "k hecelenliki "u" ları bir çok kelimelerde "u" ya çevirence söylüyorlardı: Kobuz, ordu, bozuk yerine "kuhu", urdu, buzak" dedikleri gibi bizim "Borlu" ve "Korkul" ı da Almanları "Barla" ve "Kirkkhud" diye söyleyli yazıyorlardı.

ber] in akrabasından olup, onun ayakucunda oturur, ondan ders almış. Peygamber'in ölümünden sonra, günü, üç yüz yıl yaşamıştır. O, Pâdişah Kassar'a yirekten bağlanmış olup, her zaman onun karşısında kopuz çalar ve onun çalgısına-âhengine nuyrak koymalıdır söyledir. Bu kışkımlarla Kassar Pâdişahı coşturup LEZGİLER aleyhine [23] savaşa kıskırtırlardı. O zaman henüz putatapan Dağıstan Tatarları'nı yahut Lazgiler'i islâm dinine döndürmek için onlar arasına gittiği bir sırada onu öldürüyorlar. [İmam Kurkud'un] Mezarı kayalıktan ibaret bir dağın tepesinde oyulmuş olan bir mağaradadır. Cesedin bulunduğu yer dört tahtadan ibaret olup, mağaranın dibinde yerdin iki dirsek boyunca aşağıda kalan bir çukurdadır; öyle ki herkes bunu kolayca görebilir" [24].

Evlîya Çelebi (II. 311 - 312), h. 1057 (1647) yılında gördüğü "Ziyâret-gâh-i Demir Kapu" hakkında öğrendiklerini şöyle naklediyor:

"Emeviler'den Yezid bin Abdülmelik", Şam'dan derya gibi ordu ile "bu Demirkapı Haricileri [kâfirleri] üzerine gelüp ceng-i azim elmiş. Yedi yüzden ziyade Sahâbe-i Kirâm şehid olarak Demirkapı'nun garp tarafındaki duvarın taşrasında bir mil ba'îd olan Mezaristan'da defn edilmıştır. Mezar taşlarında hatt-i sülûs ve kûfi ile târîh ve isim ve resimleri tahrîr edilmiştir. Sâde yetmiş kadar revvât-i Hadis Sahâbe vardır, deyü a'yânı tefâhür ederler."

"Ziyaret-gâh-i Çelebi-Erba'in yani KIRKILAR MAKAMLI Kırk a-

[23] Dağıstandaki "Kumuk/Kumuk, Kaytak, Avar, Kürü, Dargo, Andi, Çeçen," gibi long ve ayınahların hepsine LEZGİ diyorlar. Adetli, Güreldenle de vardır. "Targu-mos Efsanesi" ne göre, Kürler'in bulundugu yerden Terek-suyu kadar uzayan yerler, Yafesin oğlu Targumostan töreyen 8 oğula yurt olmuş ve bunların en çoğahın 8 kavim burarlarda yerleşmiştir. Targumostan 5 oğlu Lokus (İslâm eserlerindeki "Le-kri") den bozma şimdiki Lezgi adının gürcüce eski şehli) babasının kendisine ayırdığı "Daruhandi (Derbend)'den Lomeki (Terek-suyu boyunu) denilen ve Khazar Ülkesin-de Büyük İrmak'la (Rtil=Volga) değin uzayın bülgelele yerleşmişti (SULHAN BA-RATOF'un 1865 te rusça basılan tarihinin Fransızca tercümesi: J. Mourier, "Histoire de Géorgie", Tiflis 1886, s. 8,28).

[24] "Kırgız-Kazak-Türkmen menkıbelerine göre Korkut Ata'nın ölümü" hakkında Profesör A. Zeki V. Tugan Beg'in verdiği haberler ile "Sırderya sahlinde Aral gölüne yakın bir yerde" ki Korkut Ata mezarı'na ait bilgiler ve resim için Ö. Ş. Gök-yay'ın ("Başlangıç", s.XXXV. XXXVII ve baştaki resim) bakınız. İlk defa Ruslardan A. Divarfi'nin 1897 de tanıttığı zaman, Sırderya aşağısında ve Aral gölü kuzeydoğusunda Kırgızların Kazak (Gazi-Ali, rusça Kazalinski)) şehri yakınındaki Korkut Ata Türbesini, daha önceleleri Amerikalı seyyah Siller görmüş ve kinhetli türbesinin resmini de neşretmiştir; Kulağası Ahmed'in "Musavver Türkistan Tarih ve Seyahat-nâmesi" adıyla tercüme ve h. 1294 (1877) yılında İstanbul'da neşrettirdiği Siller'in eserinde (s. 102-103 arasında kinhetli "Korkut Hazretlerinin Türbesi" resmi, s. 282-283) 2 Nu. h. "İstihkâm kurbünde gayet cesim bir Kırgız kabristanı" ndaki bu türbe için evvelî izahat vardır.

Bu Demirkapı yundaki "Dede-Korkut Mezarı" nun, Arsaklılar İstisyanı di-nine sokan Türkistanlı Anak oğlu Nurlandın - Gregorvar'ın burayın Gregorvar' (Gö-nün 345 yıllarında ve Kuzeyli Milletler'e İratiyanlığı yayınağa gidenen Şirvan rephestindeler) ait olacağını sanıyoruz. Ahlat'ta da bir "Osmanlı=Kayı" dedelerinden "Korkut-Hu" idresi vardır (Evlîya Çelebi, IV, 140).

ded kabri-i azim olup ziyâret-gâh-i enâmdur. Ziyâret-gâh-i DEDE-KHOR-KHUD. Ulu sultandır, Şirvanlar bu sultana mu'tekiddürler."

(Çar I. Petro'nun ajanlarından 1722 de Dağıstanı istilâya çalışan) Kantemir, "Oğuzların Mezarları" na ait efsaneleri Derbent'te duymuştı ("Derbend", İslâm Ansiklopedisi, III, 537).

Alman ve Türk seyyahlarının on yıl ara ile görüp anlattıkları Demir-kapı-Derbent türbeleri hakkındaki yerli an'aneler, Demirkapı ve Kaytak halkına göre Oğuzlar'a, melrese mensupları koyu mu'tassip olmuş-lara ve onları tutan Evliya Çelebi'ye göre de — Kırklar ve Dede-Korkut'un-ki hariç — Emeviler'e âittir. Fakat, üzerlerinde nâsimler ve süryani ya-zıları ile hattâ okunamayan meçhul yazılar (A. Olearius'a göre) bulunan ve İslâmî tarzda olmayan Demirkapı'daki kocaman taşlı mezarların O-ğuzlar'a ait olduğu kendiliğinden anlaşıyor. 413 yıllarında Muş bölge-sinde icat edilen "Mesrop/Ermeni" alfabesi harflerinden önce ve bütün müstakil bulundukları zamanlarda Arsaklılar Yunan ve Süryani yazıları-nı kullanmış ve hristiyanlığı kabulden (305) sonra da İncil duaları Yu-nan ve Süryani dilleriyle olmuştur (René Grousset s. 125).

Oğuzlar ham KAZAN-HAN sülâlesinin "DAĞISTAN TATARLARI veya LEZGİLER" le savaştığı bakında yerlilerin Alman elçilerine anlat-tıkları an'ane çok doğrudur. Arsaklı tarihlerinde, "Armavir, Erova-taşat, Valarsabad, Tovın" gibi hepsi de Ağrıdağları-Elegez arasında ve Aras boyunda bulunan şehirleri merkez edinen ARSAKLILAR'ın, Sasanlıların çıkışına (226) kadar en çok "KUZEYLİ MİLLETLER" in akın ve istilâ-larına karşı koyup Kafkaslar'daki geçitlerde savaştıkları ve zaman zaman bu dağ geçitlerini (Daryal ve Demirkapı) aşip Dağıstan'a akın ettikleri uzun uzadıya anlatılmaktadır. Pasın'da "Valars-a-van" Revanda"Valars-âbâd" (şimdi Açımyazın) ve Murat başlarında "Valars-a-gert" (Eleş-gert) kasabalarını kıırarak kendi adı ile andıran Arsaklı padişahı Valars (194 - 216) çağında, "KUZEYLİ KAVİMLER (ermenice: "Hisusayin Az-ker") den Khazir'ler ve Ba(r)sil'ler Zor (Dzor) - Kıpısı'nı (Derbend - Demirkapusu) geçerek hâkimleri Surhah ile Venas'ın başbuğluğunda Kür ırmağını aşip içerilere akın ettiler; uğradıkları yeri yağmaladıktan sonra geri dönüp Zor-Kıpısı'ndan aşip gittiler". Valars bir ordu ile üzer-lerine varıp bunları bozdu. Fakat ikinci bir savaşta bunların çok mâhir okçuları Valars'ı okla vurarak öldürdüler. Valars'ın oğlu "Birinci" ve "Büyük" lâkaplı Husrev (217 - 252) hükümdarlığının ilk yıllarında Ku-zey Ölkeleri'ne kadar giderek oradaki akıncılardan babasının öcünü aldı. I. Husrev'in (Valars oğlu Büyük-Husrev=Olaş oğlu Salvur-Kazan) oğlu Tirdad (259 - 314 veya 287 - 316) çağında da "Kuzey-Hükümdarı" ordu-sunu alarak Gürcü beğine (300 - 362' aralarında hâkim Miriyyon'a) karşı yinüyüp "Garin (Erzurum) şehrine değin onu kovaladı; ve bu akından

47 bin tutsak toplayıp götürdü; Armeni kralı Tirdad bu Hun'lar'a karşı çıkamadı" (V. Langlois, I, 66, 115 - 117, 351 - 355; II, 117 - 118).

Arsaklılar tarihindeki Hazar, Barslı (Borçalı) ve Hunlar'la olan savaşlar, Olearius'a anlatılan Şirvan rivayetlerinde "Dağıstan Tatar-Lezgileri" şeklinde anılan kuzeyli akıncılarla yapılmış gösteriliyor. "Kitâb-ı Dede-Korkud" da SALVUR-KAZAN idaresindeki Oğuz-Ellerinin düşmanları: "KIPÇAK-MELİK, BOGACUK-MELİK, KARA - TOGAN - MELİK" adlarıyla ve hepsinin büyüğü olup ortada Kazan-Han'la karşılaşan "ŞAVKALI-MELİK" adları altında anılıyor. Bu sonki hanedanın, merkezleri Baymuk (Semender) ve Türkü (Belencer) olan DAĞISTAN ŞAVKALI sülâlesinden ibaret olduğu muhakkaktır. W. BARTHOLD, İslâm Ansiklopedisindeki "Dağıstan" yazısında "Gızi-Kumuklar beği Şamkhal unvanı" için "Şam=Suriye'den gelen Arap=Kurays menşecini nydırıran Arap etimolojisi" ne işaretten sonra şöyle diyor:

"ŞEVKAL veya ŞAVKAL'ın YEZİDLİ ŞEREFEDDİN'de olduğu gibi en eski Rus vesikalarında da görülmesi, bir tesadüf eseri değildir. Ruslar-ın İranlıların ayrı ayrı Şamkhal'ı Şuvkul olarak tahrif etmeyecekleri aşikardır" [25].

12 — DEDE-KORKUD'UN ÇAĞI hakkındaki an'aneler. Son olarak, Oğuzlar'ın din ve töre uluları Dede-Korkut için eldeki Oğuznâme parçalarında gösterilen zamana işaret edelim.

a) Kitâb-ı Dede-Korkud" ile buna esas olan eski yazmalardan alınan "Vatikan Oğuznâmesi" nin başındaki mukaddime: "RESÛL aleyhisselâm zamanına yakın Bayat boyundan Korkut-Ata derler bir er kopdı" ve "HAZRET-İ RESÛL zamanına yakın Bayat boyundan Korkut adlı bir er kopmış-idi", cümlesiyle başlıyor.

b) Akkoyunlular çağında Tebriz'de "Sultan Dede-Ömer Rüseni" adlı tarikat pîrinin halifelerinden ve "asil ve nesebi Oğuz neslinden Bayat silâlesinden" olan "Hasan bin Mahmûd Bayatî" nin h. 886 (1481) yılında Hacc'e giderken yanında "mevcûd bulunan OĞUZNÂME" den çıkararak

[25] Eski Türklerce, Çin'de görüldüğü gibi, dört yöne dört ana rengin adını vererek annak âleti vardı: Doğu=yaşıl, Gök=Gökçe; Batı=Ak, Akça; Güney=Kızıl, Ala; Kuzey=Kara, Karaca. Bu yüzden ki Hazar denizine, doğusundaki Türkmenler "Ak-Deuğiz" dedikleri halde Şirvanlılar "Gökçe-Deuğiz" denmişlerdi (çok geniş birer bir için bak. FAHRETTİN ÇELİK, "Türklerle dört yüzlü dört renkle adlandırılma-ın" TÜRK AMACI dergisi İstanbul 1942/43, sayı 1, 2, v. 4, 5, 8). "Şav-Kal" şeklindeki tabii oluşabilecek olan bu mihir ilk kelimesi, gürcüceyle de geçmiş bulunuşu (şav=özge, va=kırmı-deniz şav-yet=kara-toprak) eski türkçe "şav-şav=kara" yani kuzey kelimesiyle izah olunsa gerektir. (Erzurum-Kars-Ahıska bölgelerinde: "şëve", siyah köbülür, Oltuluğu mînasına "parlak kara" yerine kullanılır). "Şab-Er" (Kara-Er) zıfı Türk boyundan bugünkü "Şib-ir" ölkesi adı ile "Şab-erân" (Şab-er-ler) şehri ve bundan da "Şav-er-ân = Şerv-ân=Şirvân" bölgesi adları kalmıştır. Eski ermenice'de "Sev, Sef" (kara, "Sev-Vang" gölü=Kura-Kilise gölü) ve Gence batısında yerleşmiş olan çok yiğit bir Subir=Suvar Türk kolu da "Sev-urd-ik" (Kırmı-oğul-ları) diye tanınmıştır.

yazdığı bir "Osmanlı nesebnâmesi" vardır. Fâtihin oğlu Cem Sultan'ın gurbette tanışıp rica etmesi üzerine Hac sırasında bu Oğuznâme'ye göre "bir haftada" yazılan "Câm-i Cem-Ayın" adlı bu çok mühim eseri (Ali Emiri neşri, İstanbul 1331, s. 30 - 34) Gün-Han oğlu Kayı-Han'dan sonra 27. olarak gelen Kayı beği "Basu", HAZRETİ MUHAMMED çağında yaşadığı "ve iman getürdi" denilip bunun oğlu "Kara-Han" bahsinde şöyle deniliyor:

"Beğ oldukda ziyâde mü'min koymış Korkut-Dede'yi Mîdine-i Mün-ev-ven'ye gönderüp nûr-i didâr-i HAZRET-İ RİSÂLET aleyhisselâm ile müşerref olduktan sonra, Selmân Fârsî, radiye Allâhü Te'âlâ anhlî, Oğuz taifesi'ne ta'lîm-i şeri'at-i İslâm için bilece geldiği OĞUZNÂME'de mîn-dericidir. Bu takdirce buna (yani Kara-Han'a) hanlır - hanı denilmek câizdir." Bu eserde, Kayı boyunun IX. asır ortalarına kadar Öneasya'da yaşadığı, Halife Me'mun zamanında Kayıdan Tok-Temür Beğ'in "Türkistan'a ve Rûm'a gazâ" ettiği bunun oğlu Sonkur-Beğ idaresi altında "çoğu Rûm tarafına (Bizans ölkesine) akın salup ve akıncı üzerine cem' olup istihâr bulmağın" Bağdat Halifeleri kuşkulandırdığı için "Dîst-i Kıpçak'a varıp, andan Türkistan'da Oğuz'un Kutlu Yurtu'na buluşup kadimî ocaklarında" (Eski Arsaklılar yurdunda) karar kıldıkları ve bu Sonkur-Beğ'in h. 252 (866) yılında orada öldüğü; Kızıl-Boğa'nın beğliği sırasında "Mahan" daki Kayıların Cengiz ordusu elinden kaçıp gelerek Ahlat bölgesine yerleştikleri, nakledilmiştir.

c) "Târîh-i Oğuz ü Türkân ve Hikâyet-i Cihângiri ü" da, "İnal Sırvaykuy Han çağında zuhur edip, bunun oğlu Ala-Ath As-Donlu Kay-İnal Han" ın padişahlığı zamanında Bayat boyundan Kara-Khoca oğlu Korkut'un HAZRETİ MUHAMMED'e elçi gönderildiği; kerametler gösteren bu Korkut'un 295 yıl yaşamış olduğu an'anesi nakledilmektedir (O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XVII, XIX, XXII).

e) "Şecere-i Terâkime" nin "Gümüştepe nüshası" nda: Kayı boyundan Kara-Khoca oğlu Korkut-Ata" ın "Aynal-Yavı (İnal-Yabgu), Davlı-Kayı, Kül-Erki, Tuman, Kanlı-Yavlı" adlı 5 Oğuz padişahı'na vezirlik ettiği, 295 yıl yaşadığı; "Nûr-i İşan nüshasında da, Korkut'un Bağdat Halifeleri (Abbâsiler) çağında, yaşadığı; bir rivayette PEYGAMBER'den 300 yıl sonra yaşamış ve bir rivayette de PEYGAMBER'den 4000 yıl önceki Oğuz-Han'ın yedinci göbekten torunu sayılan Salur-Kazan ile çağdaş olduğu naklediliyor (O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XXIV, XXVII).

d) "Bahr ül-Ensâb" da, Peygamberimiz'den çok önceleri MİLÂT asırlarında yaşayan Oğuzların "şayh" i olduğunu gösteren haberler (ayrıca nakledildi).

e) "Târîh-i Dust-Sultân" ıla Korkut-Ata, mecûsiler hekimi ve rahipleri olan Bakşılar'ın Peygamberi olarak gösteriliyor (A. Zeki V. Togan Beğ'deki eski yazmadan O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XXIX).

II. BÖLÜM

"Dede-Korkut Oğuznâmeleri" nde Geçen
YER ADLARI [I]

1 — **AGCA-KALA**. (IV. Boy: oğlu Oravaz'ı yanına alarak, "ok at-
dığım yerleri, kılıç çalup baş kesdiğim yerleri göstereyim; **Kâfir-Ser-
hudill'**ne Cızıglar'a, Ağlagan'a Kökke-Tağ'a aluban çıkayın" diye götürən
OLAŞ OĞLU SALVUR KAZAN-HAN, Kara-Tağlar üzerine avı çıkıdı." Öte yandan "**Başı-Açık**, **Tatyan Kul'**asından, **Ak-Sıka Kal'**asından **Kâ-
fir'**ün eâsüsü vardı; bunları görüp **Takavor'a** geldi", **Alplar-Başı Kazan'**ın
oğlaneuğı ile sarhoş halde yatmakta olduğunu haber verdi. Düşmanlarla
yapılan savaşta genç **Oravaz** yaralanıp tutsak gitti. Sonradan bunu öğ-
renen **Kazan Han**, "**Kanlı Kara-Dervend**" veya "**Kapalı Kara-Derband**" e
(**Daryal** geçidine) konmuş olan "**Kâfir**" lere yetişip savaştı; arkadan
Oğuz-Begleri de çerileriyle yardıma geldi. **Taş-Oğuz Begleri** ile **Tondar**
SAG'dan tepti, karşısındaki **Kara-Tokan Melik** [2] üzerine atıldı; "**Çıla-
sun yiğitleri**" ile **Kara-Budak SOL'**dan tepti, karşısındaki **Bogucuk -
Melik'e** hüvâle oldu; **Kazan-Beg** de **Oğuz-Begleri** ile "**DÜPE** (düz, ortadan)
dipeli" karşısındaki "**Takavor** ile **Şavkuk-Melik**" e doğru atıldı. Bu üç kol-

[1] **Dede-Korkut Kitabı'**nda geçen yer adlarını araştırmanın ilk gayreti **güsteren**, **Başhur-Eli'**nden gelene türkologlarımızdan **Muhterem AHMEDKADIR İNAN**
HEKİ olmuştur. "**Halk Bilgisi Derneği İlim Kulluğunu Azası**" olan bu zât, **Der-
nek adına** anarak **Turabozan, Rize, Güneşhanı, Erzurum ve Erzinan** illerinde "ilk il-
mi halkbilgisi seyahatli" ni yapmış ve bulup dernekliliklerini 1931'de İstanbul'da "**Birinci**
İsmi Seyahatli Dür RAPOR" adıyla neşretmiştir. Bu eserin (s. 35 - 37) "**Coğrafi**
İsimler" bölümünde; **Buybul, Avnik'in** yerleri gösterilmiş, "**Kara-Dervend, Sürmeli**
çukur, Oğuz merkezi Ağcekale" nin yerleri de araştırılmış, fakat tesbit edilememiş-
tir. "**Başlangıç**" ta işaret ettiğimiz "**DOĞUŞ - 1939; ÜLKÜ - 1941; TÜRK - YÜDÜ -
1943**" gibi dergiler ile "**Tania - 1945; HÜRSER - 1946** gazeteleri ve **ÇORUH-ŞAŞAŞ**
- 1945; **KARS YAYLASI - 1946**" broşürlerindeki **Dede-Korkut** destanlarında geçen
yerlere üst yazılarımızdan sonra, bu mevzu ile uğraşan **E. ROSSI** almıştır. (II. "**KL-
TAB-I DEDE KORKUT**", s. 35 - 41). Bu İtalyan profesörü: **Alıska, Dudyay, Baş -
Açık, Alıca, Gükke Deniz, Demir Kuy, Avnik, Pasin, Tomanın; Oğuz, Kalın Oğuz;**
Türkistan adlarını yerini tesbit etmiş; **Alılağ** ile **Sulakhane Kayası** ve **Kurucuk'ta**
çanlığı; "**Altı Yul, Yedi Yol**" u belli birer yer adı sanmıştır.

Biz bu bölümde, "**Kitab-ı Dede-Korkut**", "**Vatikan Oğuznâmesi**", "**Tupkapusna-
yı Oğuznâmesi**" ile "**Bulur ül-Esnâh**" ın geçen **Oğuz - elleri'**nde bulunan konan yer-
lerdeki coğrafya adlarını tanıtlıyoruz. Yaptığımız küçük bir "**OĞUZ - ELLERİ HA-
RİTASI**" ınla asıl imlâları eski harfle gösterilerek bu yerleri belirledik.

[2] "**Vatikan Oğuznâmesi**" ın (99 b. yaprağı) yanlış olarak "**Kara-Kona**
Melik" yazılı.

dan savaşan **Begler** hasımlarını tepeleyip öldürürken, "**Boyn-Uzun Borla-
Hatun**" da **Kâfir'in** "**Kara-Tağ**" unu kılıçlayıp yere saldı. "**Kazan**, oğlan-
euğın kurtardı, geri döndü. **Gazâ mübârek** oldu, **Oğuz - Begleri** toyum ol-
du. **AGCA-KALA, SÜRMELÜ'**ye gelip **Kazan** kırk otak diktürdü; yedi
gün yedi gece yeme içme oldu. Kırk evli kul'la kırk çâriye oğlu başma çe-
viirdi, âzâd eyledi; çilasun erenlere kala(ba) ölke verdi, çübbe çuka ver-
di. **Dedem-Korkut** gelübün şüzülik çalı, bu **Oğuznâme'**yi düzdi koşdı."

XI. Boy: "**Turabozan Takavoru**" ndan gelen bir şahin ile "**Begler -
Beği Han-Kazan**" öteki beglerine duyurmadan "**halvelçe**" avlanırken,
uğurlan şahin "**Tomanın Kal'ası'na** indi"; kuşunun ardını düşen **Kazan**,
"**dere depe aşdı, Kâfir-Eli'ne** geldi" **Yolda** yürürken uykusu basıp uyuyan
Kazan' "**Tomanın Kal'ası'nunğ Takavoru**" haber alıp çeri göndererek
yakalattı; kalesindeki zindana attırdı. Birgün, **Takavor'un** buyuruğuyla
Kâfirler, "**bizi öğsün, Oğuz'ı sındursun**, andan sonra şart eylesün **Bizüm**
Elimiz'e yağluğa gelmiye", diye kendisine and-içirmek ve sonra salıver-
mek istediler. Kendi kopuzunu getirtirerek "**soylama**" ya başlayıp yaptığı iş-
leri ve erliklerini anan **Kazan**, 4. Soylama'sında bir ara:

"**AGCA - KALA, SÜRMELÜ'**de at oynatdım,

At-ile **Karun-Eli'ne** çapkım yetdüm." diyor. "**Vatikan Oğuznâmesi**"
nde (99 b. yaprak), "**AGCA-KALA**" **Sürmeli'**ye şeklinde yazılıdır. (O. S.
Gökyay'ın (s. 58, 161) bunu, "**Ağca kale**" diye sözde düzelterek yazması
yanlıştır.).

İki destanda yukarıdaki gibi geçen "**AGCA-KALA, Sürmeli'**nün, **Beg-
lerbeği Kazan Han** sülâlesinin yaylak ve kışlak merkezleri olduğu anla-
şılıyor. **Küçük-Arsaklılar'dan II. sülâle'**yi kuran **Erovant** (58-78), **Aras**
boyunda bir tepe üzerinde bulunan eski merkez **Arnavir** şehrini bırakarak,
Aras ile **Arpaçayı** kavuşağına yakın yerde (şimdiki **Tepebaşı** ve **Kızıltepe**
köyleri yanında kendi adıyla kurduğu **EROVANT-AŞAT** şehrini merkez e-
dindi. Şimdi **Açmiyazın (Üç-Kilise)** yerinde bulunan **Vahurş-âhâd** şehri 198
yıllarında imar edilip) merkez edilmeye kadar burası **Arsaklılar'**ın pay-
tahtı kaldı (**Saint-Martin, "Mémoires"**, I. 120). X. Asır tarihçisi **TARON-
LU ASOLİK** (E. Dulaurier tercümesi, Paris 1883, I. 140), **Arsaklı Eri-
vant'**ın merkezinde **Arnavir** otururken, "**Bugün** (X. Asırda) **EROVANT**
-**AKAR** (**Erovant-kayası**) denilen tepede bir kale yaptı" gını naklediyor.
KHORENLİ MOVSES'e (II. 39 bab) göre çok sarp kayalık bir yerde
Erovant'ın kurduğu kaleye "**EROVANTA-KERT**" (**Erovant-hisarı**) ile-
niliyordu. XVII. Asırda yaşayan **TERRİZLİ ARAKEL** (M. Brasset, "**Col-
lection d'Historiens Arméniens**", Petersburg 1874, I. 286), 1604 vak'aları
arasında, Osmanlı serdarlarının: "**Eskiden Erovandasat** ve bugün **AKÇA-
KALA** denilen" yere yaklaştığını bildiriyor. **SAINT-MARTIN** de ("**Mé-
moires**", I. 121) **Erovantagerd'**den bahsederken, Ermeni halkı ağzında
buraya "**Ağca-Kale**" veya "**Akca-Kale**", Türklerin de "**Akca-Kale**" de

diklerine işaret ediyor. Osmanlıların h. 999 Muharrem (1590 kasım) tarihli "Revân Vilâyeti Tahrir Defteri" nde (Başvekkâlet Arşivi: Tapu, sayı 633), Revân Beglerbeğliğine tâbi 27 "nâhiye" den 11. incisi olarak "Nâhiye-i Ağca-Kal'a" bölgesi ve köyleri yazılıdır. Bundan, Elegez dağından Kars-Gökçedağı'na değin Arpaçayın sağında ve solundaki köylerin buraya tabi olduğu, şimdiki mülki teşkilâtta Kars'ın Digor nâhiyesinin bütünü ile eski "Arşarunik" bölgesinden Kağızman'ın "Pivik, Nakhçevanek" köyleri de Ağca-Kal'a'ya tâbi Arpaçayı sağındaki 63 köy arasında gösterilmiştir. Lynch'in haritasında, doğru olarak, "Ervandashat" harabeleri şimdiki Tuzluca (Kulp) kasabası karşısında, Aras-Arpaçayı kavuşağı önünde ve Aras solunda kıyıya yakın yerde gösterilmiştir.

Alp-Arslan'ın h. 456 (1064) baharında ilk batı seferinde, vezir Nizâmîmülk'ün de katıldığı geyikde Melikşah ve Yarkut'ın ordusu, Aras'ı aşmış şimdiki Iğdır'ına girdikten sonra, burada bir kaleyi Rumlar elinden almıştı. Sonra bu ordu, "Sürmeli" denilen büyük kal'aya gitti; bu kal'ada akar sular ve bostanlar vardı". Burayı fethedip muhafızlarını koyduktan sonra, Selçuklu ordusu, demir ve kurşun kaynaklı kocaman taşlarla çevrili "Meryem-Nişin" (Arpaçayı üzerinde ve Anı kuzeyindeki "Marmaşen/Meryem-a-şen" = Kanlica) şehrini güçlükle alabildi. Bu sırada Sultan Alp-Arslan da geldi. Sultan, "SERİDH-ŞEHİR" (= Ak-Şehir) üzerine yürümek maksadıyla bir ordu hazırladı. Bu memleket ahalisiyle aralarında birçok muharebeler vaki' olduktan sonra" burası da alındı ("Ahhâr üd-Devlet is-Selçukıyye", türkçe tercümesi Ankara 1943, s. 24-25; İBN-ÜL-ESİR, "Tarih ül-Kâmil", Mısır tab'ı, X, 13-14).

Bu kayıtlardan, 16-17. Asırlarda "Ağca-Kala" diye anılan eski Arsaklı merkezinin, Alp-Arslan çağında "Ak-Şehir" mânasına farsça "Sebiz-Şehir" diye de tanındığını keskince öğreniyoruz. Dede-Korkut Kitabı'nın her iki destanında ve "Vatikan Oğuznâmesi" nde de diğer hisar ve kaleler arapça "Kal'a" imlâsı ile "aym" harfiyle yazıldığı halde, bu "Ağca-Kalâ" da "kal" ve "lâm-rif" imlâsıyla ayırt edilip "şehir" mânası muhafaza olunmuştur. Abbâsiler çağında Erzurum'un "Kali-Kula" (Kali-Şehri, ki evlerde kullanılan "bah/kah" buraya nisbet edilmiştir) adında olduğu gibi, Destanlardaki bu Oğuzlar merkezi "Ağca-Kalâ" adının son kelimesi, eski türkçede "hisarlı şehir" mânasına gelen "KALAK" tan kalmıştır. Gürcüceye "Kulak'i" (Tibilis-Kulak'i Akhal-Kulak'i gibi) şeklinde geçen bu kelime, yabancı dillerden geçen isimlerdeki "l" harfini "ğ, gh" ya çevirme hususiyetini gösteren ermenicede "Kağak/Kalğuk" (Katoğikns - Katolikos, Gazar - Lazar, Boğos = Pavlos, Khağdik = Khaldik gibi) biçiminde yerleşmiştir. Bugün Azerbaycan ve Doğu-Anadoluda taş ve ağaç/odunların düzgün şekilde duvar veya kula gibi örülüp yığılmasına "Kala-mak" ve böyle örgüllü hisar gibi yığınlara da "Kulak" denir (tandır kalamak ocak kalamak, tezek kalağ'ı, kereste kalağ'ı taşa kalak etmek = recimle bir

suçlunun üzerine atılan taşlardan yığın yapma, gibi). N. Boy'da: Alınca-Kal'ası önünde kardeşini görüp henüz tanımayan Akarak, ona soruyor: "Kaytabanum güdende sarvanım mısın * Kara-Koçum güdende ilikçum mısın * Ağayılum güdende çobanum mısın * KALAG'umda şar-şen (şehir-yapan) nâyibum mısın?"

Oğuzlar merkezinin adındaki bu "KALA", eski İran dilinden geçen "Gert/Kert" in karşılığı ve "şehir" mânasına "Şad/Şat" ın benzeri olduğu gibi, baştaki "Ağca" da "Erovant" ın Oğuzca karşılığından ibarettir KASGARLI'nın Lügati'nde (türkçe tercümesi, I. 134, 330, 382; II. 12; III. 152 172) "Ürüñ Kaş Öküz", "Ürüñ Kayas" gibi yeradlarında ve "Ürüñ: Oğuzlardan başkalarınca (Hakani türkçesinde) ak olan nesir, ak, beyaz", "Örüñ: Gençlerin tırnağında çıkan ak" kelimelerinde ve "Yenisey Yazıtlarında Kürt hükümdarı Alp-Urungu'da (Hüseyn N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları" İstanbul 1940, III. 180-181) görülen "ak, akça" karşılığı kelime, Sakalar'ın Sicistandaki merkez şehrinde "İrenk" şeklinde idi. Eski türkçede (bilhassa Hazar dilinde) "t" lerin "k" harfiyle yer değiştirmesi gözönünde tutulur ve eski Akamenişlerin "Ak-dağ" mânasına bir adla anılan yaylaklarına Arsaklıların Hemedan'ı yaylak merkez edince (yaylak karşılığı olarak) Ervend (sonraları Elvend; Akkoyunlu Elvrml Beg (1498 - 1504) de eski Ervenil'in hatırasıyla adlanmış) demeleri (M. Streck, "Elvend-Küh", Is. Ans. IV. 239), bize Arpaçayı boyundaki eski "Erovant-aşad" veya "Erovanta-gerd" e neden 1064 yılında "Sebiz-Şehir" ve Oğuznâmelerde "AĞCA-KALA" dendiğini belirtecek delillerdir. Eski Türk töresince yaylak merkezlere "Ak, Ağca" ve kışaklara da Kara, Karaca" sıfatı verilerek anıldığından (Kara-Balgasın, Kara-Kurum, Kara-Koçu, Kara-Bağ gibi meşhur yerler hep kışaktır), çukur bir ovada bulunan Aras kıyısındaki "Sürmeli" de, XVI. Asır vesikalarında da görüldüğü gibi, ötedenberi "Kara-Kula" (Kara-Şehir) diye anılmaktadır (İrak, "Altın - Takht").

2 — AĞLAGAN. (IV. Boy: Serhad'de "Cızıklar" ile yan yana olarak geçer, yukarıda ("Ağca-Kala" yerinde) nasıl geçtiği gösterildi). "Vatikan Oğuznâmesi" nde (92 b. yaprak) bu iki yerin adı atlanıp yazılmamıştır. Lynch'in haritasında, doğru olarak, 41. enlem ve 44. boylam daireleri kavşağında 9772 kadem yüksekliğindeki dağın adı "Ağlagan" diye gösterilmiştir. 1:800.000 ölçülü "Türkiye Haritası" nda Gümrü'nün kuzeyinde ve 2998 m. yüksekliğinde gösteriliyor. Gori = Güri kalesini imar edip dönerken Serdar Ferhad Paşa ordusu h. 995 (1587) sonbaharında Ahıl-Kelek üzerinden Kars'a gelişinde buradaki çetin boğazdan geçti. Kar ve kışın durağı olan "AĞLAGAN nâm derbend-i pür-bende erişilüp", buradan "Şâh-Punğarı" na, oradan da "Kars" a geçildi ("Kitâb-i Genrine-i Feth-i Gence", Üniversite Küt. Yıldız sayı 2372, yaprak 130).

Bugünkü adlarıyla Akbaba-Loru-Penbek (Karakilise) gibi üç bölgenin

sınırını ayırın Ağlayan dağı, Borçah-Terekemeleriyle Kazak-Terekemeleri nin yaylağıdır. Buradan Kars'a göçüp gelen (1921 de) bu Terekemelerin anlattığına göre: "Yazın bile başından duman eksiltmeyen çışkın (çok nemli sis) li ve sık sık yağmurlu olduğundan buraya Ağlayan demişler", imiş.

3 — **AG-MEYDAN.** (I. Boy: "Kam-Gan oğlu Han-Bayındur" adlı Oğuzların en ulu pâdişahlarının paytahtında, "bir yazın bir güzün boğa ile boğrayı savaştır" dığı "AG-MEYDAN" vardı, Dırsa-Han'ın genç denecek yaştaki oğlu, "Bayındur-Han'ın AG-MEYDAN'ında" üzerine süren bu boğa ile "eeng edüp" tepelemiş olduğundan, Dede-Korkut ona: "Boğaç" adını vermişti. IV. Boy: Babası Kazan-Han ile "Kara-Tağlar üzerine ava" çıkmış bulunan genç Aravaz, uzaklardan gelen karartının düşman orclısını olduğunu öğrenince, savaş için babasından izin isterken "soyls" masnını

"Ben gel-gel. Ağam **Kazan** Kal'asından yemeyene deneceğim, Kızı-lar-aldım

Bugün için, günü geldi" AG-MEYDAN'da seğirdedin sendiğ için", diyor. XI. Boy: "Tomamın Kal'asındaki soylamalarında Kazan:

"Yüz bin er olan düşmanla karşılaştım, yitirdiğümmedim, "Muhammed'in din aşkımlı kılıcı mülüm" AG-MEYDAN'da yumru başı topen (top gibi) kesildim", diyor).

Bunlardan birincisinin "Bayındur-Han" merkezinde yani Büyük-Arsaklıların paytahtı Hermedan'da olduğu anlaşılıyor. Oğlu ile Kazan ağzından söylenenlerin, "ermeydanı, savaş yeri" mânasına "Ağ-Meydan" denildiği ve bunun belli bir yeri olmadığını sanıyoruz.

4 — **AK-HİSAR** veya **AKÇA-HİSAR KAL'ASI.** ("Topkapusarayı Oğuznâmesi"nde: "Adlı Khorasan'a ad çağırılan, AKÇA-HİSAR'ın eğlik sâdıp alan, görklü güzel kızların oğlanların bulun süren", deniyor. XI. Boy: Tomamın Kal'asındaki soylamada: "At-ile Karun-El'ne (Erzurum bölgesi) çapkun yetdüm* AK-HİSAR KAL'ASI'nun buram yıkdum* Ağ akça getürdiler, puldur, dedüm* Kızıl altın getürdiler, bakırdur, dedüm* Ala - gözlü kızın gelinin getürdiler, aldanmadım* Kilisasi'nı yıkdum, mescid yapıdum* Altını, gümüşü yağmalatdım* Anda daklı erüm, begüm, deyü üğünmedüm").

Her iki kaynaktaki yerlerin yani Akça-Hisâr ile Ak-Hisâr Kal'aları'nın belli bir yeri gösterdiği anlaşılıyor. Birincisinde bu kalenin "Horsan" ülkesinde, ikincisinde ise "Karun - El" ötesinde yani Erzurum'un batı taraflarında bulunacağı ima ediliyor gibi. Gerçek yeri tesbit edilemedi.

5 — **AKINDILI-SU** (VI. Boy: Kan-Turalı, kızını istemeye gittiği Turalı'nın Tükavaru'na, "Kursu - Yutan Kara - Tağ'unğ aşmağa gelmişem" AKINDILI-SU'yunğ geçmeğe gelmişem", diye söze başlıyor. Canavarla tutuşacağı sırada yiğitleri kopuzla Kan-Turalı'yı överken: "Arkoyılı-Ala-

Tağ'ı dünin aşdunğ' AKINDILI-SU'yun dünin geçdunğ' Kanlı-Kâfir El'ne dünin girdunğ', diyorlar).

Bu tabir, umumi mânada "hızlı akan ırmak" yerine kullanılmış olabileceği gibi, Tırabuzon yolu üzerindeki "Çoruk" un adı da olabilir.

6 — **AK-KAVAK, AK-ORMAN.** (III. Boy: İç-Oğuz'da Bay-Bura Beğ'in oğlu Bamsı-Bayarak, Tuş-Oğuz'dan Bay-Biein Beğ'in yiğit kızı Bani-Çiçek'i düğünle evlerine getiriyor. Gerdek gecesi henüz murada ermeden, Bayburt'tan gelen düşmanların gece baskınına uğrayor. Bu ansız felâkete tutsak gidip Bayburt Kalesinde 16 yıl kaldıktan sonra, sılasına dönen Bamsı-Bayarak Beğ, kendisinin "öldü" haberini getiren Yalancı oğlu Yalancık'un Bani-Çiçek'i yalan ile almaya muvaffak olarak düğün yaptırıyor. Sırada yetiştiriyor. "Dilü-Ozan" kılığına girip tanınamaz halde düğün şenliğine varan Bayarak, ok atmadaki miharefini gösterip güveginin yüzüğünü parladıktan sonra, Oğuz-Begleri'nin başında bulunan Kazan - Beğ'in huzuruna çağırılıyor. Onu künyesiyle övdükten sonra, düğün-gerdek yerini şöyle tarif ediyor:

"Han'um Kazan, lûlüm anğla, sözlüm dingle: Alan-sabah turmuşsun AG-ORMAN'a girmişsin, AG-KAVAK'unğ budağından yurgayuban geçmişsin, canbacuğun eğmişsin, okcığazın kurmuşsin, adın gerdek komuşsin, sağ'da oturan Sağ-Begler, sol'da oturan Sol-Begler, eşik'deki İnukkur, ilh'inde oturun Klüs-Begler, kutlu olsun devletinğüz, dedi."

Bu tafitten, Bay-Biein kızı Bani-Çiçek ile Yalancı oğlu Yalancık'a yapılan düğün ve dernek yerinin İç-Oğuz'da AK-ORMAN'da AK-KAVAK alanında kurulduğu anlaşılıyor. Bu yerin, az sonra yalancı rakibini kovarı Bayrak'ın vardığı "Tuna-Sızı" nın (bu ada bakınız) bulunduğu Bayazıt ovasında Sarısu semtine yakın olduğu anlaşılıyor. Saka (İskit) Türklerinin "KAVAK-cubuklarına bakarak istikbaiden haber" verme (Herodot, IV. 67 - 68) un'anelerini yaşatan Sakasenlilerle Arsaklıların, Armavir (Sürmeli) şehrinde "Sos denilen kntlu GÜMÜŞ-KAVAK ağacı" na bakarak gaipden haber veren bir hâtifleri vardı (Khorenli Movses, I, 20). AK-KAVAK'ın ve AK-ORMAN'ın, Armavir'deki bu "Kntlu KAVAK-ORMANI" ndan ibaret olduğu muhakkaktır.

İslâmiyetten önceki Arslud - Oğuzlar hayatından kalma millî destanlar ve efsanelerimiz gibi, "Kırağlı destanı" ile birlikte Ermeni halkı arasında da çok canlı olarak yaşayan "Uğuz-El" şehriden "Beybeerek ile AK-KAVAK Kızı hikâyesi" nde (bak. Frédéric Maclair, Contes, Légendes et Epopées Populaires d'Arménie" I. Paris 1928, s. 150 - 158) ve Anadolu Türkmen ve Yörük rivayetlerinde (bak. O. Ş. Gökyay, "Başlangıç", s. XLV - LXVIII) (Beğ-Böğrek/Böyrök" in nişanlığının AK-KAVAK KIZI" diye anılması, bu düğün-dernek yerinin adından kalmışa benziyor. Bazı Türk halk rivayetlerinde bunu "El-Kavak Kızı" ve "Dal-Kavak Kızı" adıyla da görmekteyiz ("Akkavak Kızı", İnönü Ansiklopedisi, I. 347).

7 — **AK-KAYA.** (XI. Boy: **Tomanın-Kal'ası**'nda tutsak olan **Kazan-Beg**, kâfirlere karşı söylediği "soylama" larının beşincisinde, genç oğlunu anlatmak için: "**AK-KAYA**'nın kaplanunun erkeğinde bir köküm var' **Ortaç-Kır**'da sizün geyikleringüz turgurmaya", diyor. Dresden'deki aslının fotoğrafisinde "**Ak-Kaban'unğ**" gibi yazılı. Böyle olunca, "**Ak-Balkan/funda/bodur ağaçlı ve taşlı yer**" mânasına gelir.)

Bu yerin neresi olduğu kestirilemiyorsa da, paytaht "**Ağca-Kala**"daki içkalenin kurulu bulunduğu kayalık olabilir. Çünkü ermeniceye geçen (A-solik'te) bir an'anede paytaht "**Ağca-Kala**"nın kurulduğu kayalık tepeye "**Erovant-a-Kar**" (= **Ak-Kaya**) denilmektedir.

8 — **AK-SAZ.** (XI. Boy: "**Ak-Kaya**" da anlatılan "soylama" sında **Kazan** devamla diyor ki, "**AK-SAZ**'unğ arslanında bir köküm var' **Kaz-alaca** yondunğ turgurmaya").

Buranın, eski merkez "**Ağca-Kala**" yıkıntıları önünde ve Arpaçayı'nın Aras'a kavuşmazdan yarım saat kadar yukarısındaki yatağı boyunda buğulu "**Ağ-Kamışlık**" denilen sazlık olduğu anlaşılıyor (VI. Boy'da da "**Ağca-Suzlu** içinde" bulunan "camıvırlar sarverdi kağan-aslan" dan bahsediliyor).

9 — **AK-SİKA KAL'ASI.** (IV. Boy: Bir gün ordusundan çıkarak oğlu ile yola çıkıp **Çazglar, Ağlınan, Kökeç-Tuğ** semilerine uğrayıp "**Kara-Tağlar** üzerine avı" çıkan **Kazan-Han**, avlandıktan sonra burada "**gürğil-cl-men'e** çadır tikdi, birkaç gün **Begleri**'le yedi içdi. Meğer, **Başı-Açık, T aytan Kal'ası**'ndan, **AK-SİKA KAL'ASI**'ndan **Kâfir**'ünğ câsûsı vardı; bunları görüp, **Takavar'a** geldi; ayıdur: Hay, ne oturursun?: İtünğü avlatmayan, çetüğünğü mavlatmayan **Alplar-Başı Kuzan**, oğlancuzı ile sarkhoş olup yatturlar, dedi. On altı bin kara-tonlu **Kâfir** ata bindi, **Kazan'unğ** üzerine olgar etdi". "**Vatikan Oğuznâmesi**" nde (yaprak 93 a) hareke ile "**Başı-Açık, Tatyan'dan AKIL-SAKA'dan** kâfirünğ câsûsı geldi", diye yazılır).

Burası, Kars'ın Poskov kazasının aşağısındaki **Ahıska** şehrinde ibarettir. **Evlîya Çelebi** (II. 321), h. 1057 (1647) yazında gördüğü "**Çıldır Eyaleti**" merkezi olan bu şehrin adı için: "**Akhıska, Akhur-Kıska, Ak-Sıka**" biçimlerinde de söylendiğine işaret eder. "**Gürcüler, yeni-kale** mânasına **Akhal-Tsikhe**" diye bunun kendi dillerince olduğunu (Saint-Martin, "**Mémoires**", I. 77) iddia ederler. Fakat, 1578-82 yıllarında buraları gören ve Osmanlı ordusunun "münşi" si olan tarihçi **Mustafa Ali Çelebi**'nin ("**Küh ilAbbâr**", **Nuriösmaniye Küt.** sayı 3409, yaprak 261), "**Ak-Şehir** demekle meşhûr **Akhal-Kelek** (**Akhal-Kalak**) nâmiyle mezkûr olan kal'a" diye bugünkü **Ahılkelek**'ten bahsetmesi ve 1578 Tiflis seferi menzillerini yazarken de burayı ("**Nusret-Nâme**", **Nuriösmaniye Küt.** sayı 3450 yaprak 133) doğrudan doğruya "**Ak-Şehir**" diye göstermesi, bu

Gürcü istikakının doğru olmadığını belirtiyor. Herhalde adın başındaki "**Akhal/Akal**" Dede Korkut Kitabında işaret edilen türkçe "**Ak**" ile iliskilidir ("**Akhal-Kelek, Ak-kal'a** mânasına **Gürcü lûgatidür**", **Kâtip Çelebi**, "**Cihân-Nümâ**", s. 409).

Mamukoğlu Vahan'ın başbuğluğu ve **İber** (**Gürcistan**) bölgesinde **I. Vaktan Gurg-Aslan**'ın kiralığı çağında 482 yılında Sasanlılarla yapılan büyük bir savaşa sahne olan burası o zaman **AKESGA ŞEHİRİ** diye tanınıyordu (**R. Grousset** s. 221 - 223).

10 — **ALBURZ.** "**Topkapusarayı Oğuznâmesi**" nde (43 - 44. satır): "**Yedi yıl ALBURZ'a** sefer kılan kayıdup dönen, **Kayan - Busat** kardaş kamm alan, **İt-Depe-Göz'i** öldürüp **Kalmğ-Oğuz'da** ad koyan **Orlamış** (Ortaş?) - **Han**").

Yalnız bu eserde geçen **ALBURZ** adı ile, hiç şüphesiz ki, **Kafkaslar**ın en yüksek yerleri ile **Dağıstan** anılmıştır. **Ardahan** ve **Ahıska**'dan görülen **Kafkas** dağlarına, bugün Irak arasında "**YALBUZ-Dağları**" denilmektedir. Meşhur şair **Genceî Nizâmî** (1140 - 1203), "**Dede - Korkut Oğuznâmeleri**" ndeki an'aneleri, şahısları ve adları da karıştırıp kendince birleştirerek yazdığı "**İskender - Nâme**" de; **İskender**'in **KIP-ÇAKLAR'a** karşı **Derbend**'de yaptığı sed'den (hisâr), **ALBURZ-Dağı** arkasındaki akın ve yağmacılıkla tanınmış olan **Kıpçıklar'dan**, **İskender** ordusunun, **sal-kol**'unda çarpışan **Kara - Kham** (**Kara-Konu**) idaresindeki "**Çiniller**" (**Cenasdan'dan** gelme **Mamikonlu/Orbelli** boyları) den bahsetmiştir. 1578 de başlayan **Şirvan** seferine katılmış olan **Rahimî** zâde ("**Gence-i Bâğ-i Murâd**", **Üniversite Küt.** Yıldız, sayı 2372, yaprak 15), h. 986 (1578) da **Kırım Hanı II. Mehmet Gercy**'in kaçarak **Dağıstan**'ı sığınan üç oğlu için, "**Kûh-i ALBURZ'un** **Bağı Şamkal'a** itmüşler mirâr", diyor. **Evlîya Çelebi** (II. 306), "**Alburz - Dağı**"nın **Demirkapu'dan** başladığına işaret eder. **Tiflis Vâlisi** **Receb Paşa**'nın kâtipi tarafından h. 1136 (1724) yılında yazılan eserde de ("**Vakaayi-i Nefis Ender-i Tiflis**", **Süleymaniye: Esadefendi Küt.** sayı 2435), **Kafkaslara** hep "**ALBURZ - DAĞI**" deniliyor ve bir defasında **Vaktan(g)**'in müslüman olan oğlu **Şehnûvaz**'ın bu dağ içerilerine kaçtığı bildiriliyor. Bugün, **Kafkasların** en yüksek tepesi haritalarda "**Elbrus/Elbruz**" adıyla gösteriliyor. **A. Kırımî**'nin haritasında da bütün **Kafkasya** dağları bu adla gösterilip: **Kakhet** doğusunda, **Kabartay** güneyinde, **Suvan(et)** kuzeyinde ve **Abaza** kuzeyinde olmak üzere, dört yere "**Kûh-i ALBURZ**" adı yazılıdır. 1577 - 1587 yılları arasında **İstanbuldan** "**Dağıstan Hükûmî**" **Şamkal'a** yazılan mektuplarda onun yurduna "**ALBURZİSTÂN**" da denilmektedir ("**Münşeatüsselâtin**" 1265 tab'i, II. 222 - 224, 236).

(**Pehlevî**) **Kap-Koh** (**Kap - Dağı**) ve sonradan "**Kaf - Koh**", **Araplarca** ilk **İslâm** fetihleri sırasında "**Cebel-i Kabk**" denildiği biliniyor (**Marquart**, "**Fransahr**", **Berlin** 1901, s. 94 - 96). **Profesör A. Zeki V. Togan**

Beğ, Fakültesindeki seminerlerinde, Arap kaynaklarında geçen "**Kbk**" adının, Milâttan önceleri bile Demirkapu-Derbent bölgelerinde görülen **Kuman/Kıpçaklar**'ın türkçesiyle "**KAPUK**" (Kapu, Geçit - Derbent) kelimesinden kaldığını ve "**Cebel-i Kabuk**" okunması gereken bu adın "**Kapuk - Dağı**" demek olduğunu, haklı olarak belirtmiştir. Münecim - başı'nın ("**Sahâyif ül - Ahbâr**", I. 393) Melikşah çağında (1072-1092) yazılan "**Târih-i Bâbülbhvâb**" dan alarak yazdığı şu haberler, çok mühimdir: "**KİPÇAK** tâifesi kaçup gelürken **Cebel-i Kabuk** ("**Kabuk**" = Kapuk, eski türkçede "kapu, geçit, derbent") da vâki' **Bâbülbhvâb** nâm mahalle uğradılar ki bu zamanda ana **Temür-Kapu** derler, ol mahallî muhâfaza için **Kınkı** Kabilesinden bir mûkdâr âdem iskân cylediler. Anların nesli ol mahalde çoğalup, ol dağ anlara mensûb oldu (yani: "**Kıngı - Dağı**" dediler). Sonra tahrif olunup, **Komuk** dediler, Ba'dehu **Ekâsirc**'den (Sasanlılar'dan) **Nûşirvân** binefsihi mahall-i mezbûra sedd ve kapu bina itmek için geldiğinde, ol zamanlardanberi anlara "**Ashâh-i Serir**" ("**Serir**" = Taht-Sahipleri doğrusu "**Sol/Cor/Zor-Er**" den bozma olabilir, "Demir-Kapu" ya bak.) tesmiye", olupdu. **Sahit-Agathang**'ın eserinde (V. Langlois, I. 198) Kafkaslar, "**Gab-Goh dağı**" diye geçer. **Tabari**, **Mes'ûdi**, **Yakut Hamavi** gibi İslâm müellifleri de burayı "**KABK**" dağı adıyla anarlar (İs. Ans. VI. 30).

II — **ALINCA-KAL'ASI**. (X. Boy: **Uşun - Koca**'nın büyük oğlu **Akarak** birgün **Kazan - Beğ**'den "akın diledi". İzin alınca 300 cıdalı yiğitle "**Şirelvan - Uen**'nden **Kökçe-Dengiz**'e değin el çarpdı, galaba doyum oldu. Yolu **ALINCA-KAL'ASI**'na uğramış-idi. **Kara-Takavor** orada bir koru yapırmış-idi: Uğardan kaz, tavuk, yörürden geyik, tavşan bu havlıya toldurup **Oğuz** yiğitlerine bunı dâm etmiş-idi." **Akarak** buraya dalıp yerleşince üzerlerine gelen düşman yiğitleri kırdı; sonra bunı tutdılar, **ALINCA-KAL'ASI**'na zindana bıraktılar." Yıllardan sonra bunı haber alan **Uşun-Koca**'nın küçük oğlu **Sakarak**, tek başına yola çıkıp "üç gün dünü günü yortdı. **Dere-Şam-Uen**'nden geçdi, ol kartası tutulan koruya geldi." Üzerine varan **Kâfirler**'i kırdıktan sonra karşısına çıkarılan kardeşıyla tanıştılar. **Kâfirler**'i basıp kal'aya tıktıktan sonra korudaki atları yıldı ile önderine kattılar, "**Dere - Şam - Suyu**'nu deüp geçdiler, dün katdılar **Oğuz**'un **Serhaddi**'ne yetdiler").

Burası, şimdiki **Culfa** şehri önünde soldan gelip **Aras**'a karışan **Alınca - suyu** üzerinde eski ve çok sarp bir kaledir. **Lynch**'in haritasında yalnız bu suyun adı "**Alınca Çayı**" ve **Dere - Şam**'ın yeri ("**Daraşam**") doğru gösterilmiştir. **Nahevan**'ın güney doğusuna düşen **Alınca**'nın **Arsaklılar** çağındaki adı "**Ereneak**" diye geçer. **Istrabon**'da "**Sakasene**", **Batlamyus**'ta "**Sakapene**" adlarıyla anılan **Sakalar** yurdundan ibaret "**Si-Uni/Si-Unik**" eyaletinin 12 sancağından birincisi sayılırdı. (Saint - Martin, "**360milles**", I. 143 - 144; II. 365). Selçuklu ve **Bühanlılar** çağında "**Alınca**,

Alınca" adlarıyla tanınmıştır. **Lynch**'in haritasında bir "**Alınca**" köyü. **Aras** güneyindeki **Akdam - geçidi**yle **Merend** arasında ve **Hoy**'dan geçen **Alçay**'a karışan **Zulbir - çayı** başlarında gösterilmiştir. **Ahl - Kelck** ile **Çıldır**'ın **Kurtkale** nahiyesi arasında ve sınırın ötesinde bağlarıyla meşhur bir köye de "**Erince**" denilmektedir.

F. **Köprülü**'nın bu adı "**Alan - ırk**" (küçük - meydan) diye izaha zorlaması ve, "ilk defa **Irak Selçuklularının** son sultanı **Tuğrul** (1177 - 1194) ile emirleri arasındaki mücadeleden bahsedilirken geçmektedir", demesi ("**Alınca**", İs. Ans. I. 302) yanlıştır. **Khorenli Coğrafyası**'ndaki (VII. Asır) "**Erneak**" sancağı adı bir yama, 925 te ölmüş bulunan **Katolikos VI. Hovkann**'s'in tarihinde (M. J. Saint-Martin'in 1841 de fransızcaya çevirerek Paris'te neşrettiği, s. 230), 840 - 845 yılları vak'aları arasında burası, "**Erneak/Erneac**" kalesi diye anılıyor. Bu kaleyi h. 992 (1584) tarihinde görmüş olan **Ta'likî - zâde Suhbî** ("**Târih-i Gazavât-i Özdemir-zâde Osman Paşa**", Topkapusarayı: Revanköşkü Küt. sayı 1300, yaprak 4), diyor ki:

"**ALINCA**, mahbes-i mülûkdur. Kadimden birbirine galebe eyleyen mülûk, kahr-itdükleri ilmrâyı ve pâdişah-zâdeleri anda habs-iderlerdi. Kal'a-i **ALINCA** acâlbâl-i cihân-ı pür-iberden bir kal'adur ki, bir âli depenün zirvesinün iki tarafına **Hudâyî** iki minâre sıfat divârlar vâki olup, önüne dahi bir divar çekilip, bir derece sa'b hisâr olmuştur ki kemend-i takirî künkile-i beyânına ırışmez. Aceb-ter budur ki, içünde cârî suyu vardır ki bir günde on iki sengek su doldurur."

12 — **ALTUN - KÖPRI**. ("**Topkapusarayı Oğuznâmesi**" (50 - 51. satır) bu adı şu künyede anar: "**Sevüp sevüp Tuğrı** yaradan, ulu-sultan butağı, **ALTUN-KÖPRI** yapın, **Azraîl**'le savaş kılın, salkım salkım dan goyen, snkar atın oyundan **Tokan-Koca** oğlu **Tuğraklı**" v. Boy: "**Oğuz**'da **Dokha-Koca** oğlu **Deli Damrul** derleridi bir er var-idi. Bir **Kuru - Çay**'unğ üzerine bir **KÖPRI** yapırmış-idi", tarifinden sonra "**Al - Kanadlı Azraîl**" ile olan savaşı ve macerası anlatılmaktadır. Yalnız sonunda "**Dede-Korkut**" tan bahsedilen bu kısa destanda, öteki **Oğuz** Beğlerinden hiçbirinin adı geçmez).

Eski Şehri - Zor = **Kerkük** sancağında **Kerkük**'ün 42 Km. kuzeybatısında ve **Aşağı - Zap** ortasındaki bir adaya verilen "**ALTUN - KÖPRÜ**" adı ile bunun ilişkisi olabilir.

13 — **ALTUN - TAKIT**. (II. Boy: **Olaş** oğlu **Salvur - Kazan**, yerinden kalkmıştı. "**Toksan** - başlı ban-evlerin kara-yerünğ üzerine dikkürmiş-idi. **Toksan** yerde ala kalı, ipek döşemiş-idi. **Seksen** yerde badiyalad kurulmuş-idi. **Altun** surahlar düzülmüş-idi". **Dokuz** güzel "**Kâfir - Kızları**, **Kalm - Oğuz** Beğleri'ne sağrak sürüp, içerleridi. İçüp içüp **Olaş** oğlu **Salvur - Kazan**'unğ alınma şarâbunğ itisi çıkı. **Kaba** - dizinünğ üzerine çıkı. Beğlerine, "yörüyelüm a Beğler, av avlıyalum, kuş kuşlıyalum, sığın

miyen bu şehirle Kemah'ın eski adının, "Anahita ilâhesi" tapınağında geldiği yolundaki iddianın aslı yoktur. Gök-Türklerden "Tonyukuk" yazıtında, "Aktermel yanında bir "Am" bölgesiyle "Am - Suvi" ndan bahsedilmektedir; "Şim - Uen" yazıtında da Dokuz - Oğuzlar ölkeninde "Örta Begi kara - bulukı" nın "Am" da olunduğunun bildirilmesi (H. N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", I. 108, 110, 111, 172), bu adın da Eskil - Oğuzlar = Arsaklılarla birlikte Türkistan'daki addaş bölgelerden getirildiğini göstermeye yarar.

16 — **ARKIC - KIZ/KIR.** (XI. Boy: "Sancıdan" da nakledildi. Kilisli ve Gökyay neşirlerinde son kelime "Kır" yazılmış ise de, aslında "Kız" dır. 4. soylamada Kazan diyor ki: "ARKIC-KIZ'da döndürdüğüm Mere Kâfir senünğ babanğ Şakakına imrendüğüm Senünğ kızunğ, gelinünğ"). Bunun belli bir yer için mi, yoksa "boz-kır, ormansız düz yer" mânasına gelen bir kelime olarak mı kullanıldığı anlaşılamadı.

17 — **ARKURI - YATAN ALA - TAĞ.** (I. Boy: Oğuz ölkesinde Dır - sa - Han oğlu Boğaç - Han bir suç işlemiş gözüktünce, "Arkuri - Yatan ALA - TAĞ'dan haber aş; Hanlar - Ham Bayındır Han'a haber vara; Dır - sa - Han'unğ oğlu böyle bid'at işlemiş, diyeler", deniyor. II. Boy: Sal - vur Kazan - Han, ban-evlerini diktirip Kalın - Oğuz Beğleriyle yiyip iç - mede iken, "Yörüyelüm a Beğler: Av avlayalım, kuş kuşlayalım, sığın, geyik yıkalam; kayıdalum Otağımıza'a düşelüm (inelim); yiyelüm, içelüm, hoş geçelüm", diyor. Beğler de bunu uygun görince, oğlu genç **Oravaz**'ı 300 yiğitle evi "üstüne" koruyucu bırakan Kazan - Han atlıyor. Bunu gören Beğler de biniyorlar, "ALA - TAĞ'a ala-leşser ava çıktı." Bu rüda avlanıp eğlenirlerken, bunları gören düşman casusu, "vardı, Kâfir - ler-uzgunı Şavıadı - Melik'e haber verdi" X. Boy: İç - Oğuz'da oturan U - şun - Korn oğlu Sakarak, bir tesadüfle, ağabegisi Akarak'ın Alınca - Kal'ası'nda tutsak bulunduğunu öğrenince, hemen evlerine döndü. Bunu şimdiye değin kendisinden saklayan "anasınunğ dilin aradı." Ona, "Kal - kubanı ana, yeründen turdu(m), yelisi - kara Kazlık - atuma bütün bin - düm, Arkuri - Yatan ALA-TAĞ-Eteği'ne vardum: Kanlı - Oğuz Elleri'nde dernek var-ımiş, anda vardum. Yemek içmek arasında ağ-boz atlı bir çapar geldi: Çok zamân imiş, Akarak derler bir yiğit tutsağ-ımiş; Ka - dır - Tanğrı yol - vermiş, çıkup gelmiş. Ulu, kiçi kalmadı ol yiğide karşı gitdi. Ana, men de varayım mı, ne dersin? Dedi." XII. Boy: İç - Oğuz'a âsi olan Taş - Oğuz Hanı Oravaz - Koca'ya (Nahçıvan - Karabağ'daki Siuni hanedanına) ağız - aramak için elçi giden Kazan - Han'ın saray a - damlarından (Ilak - Koca oğlu Sarı) Kal - Baş, konuşmaları sırasında; efendisinin düşmandan falan bunalmamış olduğunu, çok şen ve eğlen - celerle vakit geçirdiğini belirtmek için şöyle diyor: "Kalkubanı Kazan, yeründen turu - geldi, ALA - TAĞ'a çadırın, otağın dikdi; üçyüzaltmışal -

tı Alp - Erenler yanuna yığmak oldu. Yemek, içmek arasında Beğler se - ni anğdı; üstümüze yağ, nesne gelmedi").

Yukardaki haberlerden (bilhassa II., X. ve XII. Boylardan), "ARKU - RI - YATAN ALA - TAĞ"ın, Salvar - Kazan sülâlesiyle ona tâbi İç ve Taş - Oğuz Beğlerinin av ve eğlence yerleri olduğu, keskince anlaşılmak - tadır. Bu dağ, şimdiki "Argı (Arkuri)/Ağrı/Eğri" adlarıyla da anılan ve Oğuzların başşehri Sürmeli'nin "arkuri" sına (güneyine) düşen Ağrı - dağ'dır (bak. "Karşı - Yatan Kara - Tağ"). Pasınlar güneyinde Tahir - Geddiğinden Küçük - Ağrıdağ'a kadar Aras güneyindeki çok sarp sıradağ - ların hepsi, bu sıranın doğu ucunda ki Ağrıdağları'ndan sayılır (Halk a - rasında, Küçük - Ağrı'dan Bingöllere değin uzayan ve Aras ile Murat boyları sularını ayıran sıradağlara "Şah - Yolu - Dağları" deniyor).

İlk defa Marko Polo'nun (1290 yıllarında) "Nuh'un - Gemisi" nin Tevrat'taki adına benzetmeye özenerek "ARK - Dağı" (Arkuri - Dağı) diye yazdığı bu adı, h. 1045 (1635) Revan Seferine katılmış olan Kâtip Çırbı ("Cihân - Nümâ"da), "Küh-i Argı; Cebel-i Argı; Argı - Dağı" diye tanıtır. Bugün çevresindeki köylüler de hep "Ağrı - dağ, Argı - ılağı" de - mektedirler. Lynch de (I. 183), hıklı olarak bizim "Ağrı" adını, bu dağın üzerinde bulunup 1840 püskürmesinde lavlar altında kalan "Arguri" kö - yü adıyla birleştirmeye çalışmıştır. (bu kayıtlar için bak, Kızıoğlu M. Fahrettin, "Ağrı Dağı", COĞRAFYA DÜNYASI dergisi, 15 Mart 1951, I. 299-302, 366). Osmanlıların h. 1140 (1728) tarihli "Revan Eyaleti Tah - rir Defteri" nde (Başvekkâlet Arşivi: Tapu, sayı 901), Sürmeli - Çuku - ru (Tuzluca ve Iğdır ovaları) ahâlisinin Ağrıdağı üzerindeki yaylakların - dan bahsedilirken, "Yınlık-ı ARDURI, Sürmeli nâhiyresi erânında yay - larlar", deniliyor.

Ağrıdağları "Orta - Zamanlarda böyle değildi. Arap coğrafyacısı İstakhrî (de Geojie neşri, s. 191) orada pek çok orman ve av hayvanı bu - lunduğunu bilhassa zikreder. Mukaddesi, Ağrı - dağı'nın ön yamaçları li - zerinde binden fazla küçük köy bulunduğunu ilâve etmektedir. X. Asırda yaşamış olan tarihçi Thomas (Arzeruni), bu havalide gryk, yabandomu - zu, arslan ve yahanı-seği gibi hayvanların çok bulunduğuna işaret eder" (St - reekt, "Ağrıdağı", Is. Ans. I. 152 - 1531. Bugün, çevresindeki yerli ve gö - çebe halkın, susuz ve kıraç, çorak mânasına "Kır/Kırm" diye de andığı bu dağ, anlaşılan, son 288 yıl içerisinde böyle ormansız, susuz ve çorak hale gelmiş, buna sebep olan çok korkunç ve büyük bir yer oynamasındır, şimdi kuzey yüzünde "Karnı - Yarık" denilen tarafından eski gövdesinin yarısı yere geçip büyük felâketlere yolaçmıştır. "Silihlâr Târihi" nde (İs - tanbul 1928, I. 354) bu hususta şu çağdaş haberi bulmaktayız:

"Havâdis-i Şarkıyye: (h. 1074 te) mâh-i Zilkâ'denün dördüncü cu - ma günü 30 Mayıs 1664). "Acem-Vilâyetin'de vakt-i-asrda zelzele-i azime vâki' olup, yedi gün yedi gece sâkin olmayup, elli binden ziyâde nüfus zâ -

yi' oldu. Tafsili budur ki: Evvelâ nefsi Tebriz'de Uzun - Hasan - Câmî'i ve Ulu - Han ve içindeki câmi' ve çarşı ve bâzârı ve derûnunda binden mütecâviz bâzîrgânile yıkılıp helâk oldular. Ve hâkim-i şehir Rüstem - Han'ın Surayı dahi münhedim olup, sâir halâyık çadırlar ile taşra sahralarda karar eylediler. Ve Şam - Kazan nâm şehrin dahi nısfından ziyâdesi harap olup, üç bin haneli Toman nâm kasaba dahi yere berâber yıkıldı. Ve Kirankir nâm mahal ki katife dokunur, vâfir mevzi'i harâb oldu. Ve AĞIR - DAĞ, ki Revân'a karîb bir mu'azzam kûh-i ser-bülenddür, nısfından ziyâdesi yere-geçüp; kurbünde vâki' Görgö(r) (Maķu tarafında Aziz - Gorgor'ın adıyla anılan mukaddes yer) ve Toprak (-Kale = Eleştirt) nâmile müsemma kal'alar dahi yere-geçti."

Aras boyundaki bu 1664 büyük zelzelesi üzerine Kars'taki câmilerden de çoğunun tâmir edildiğini, kitabelerinden anlıyoruz.

18 — AR - KOYULI ALA - TAĞ (VI. Boy: Evlenmek için Turabozan'ın yurdu Kın - Turah'nın, "avlayuban kuşla" diği ve "dünin" aştığı "Ar - Koyulı ALA - TAĞ" ile Turabozanlı "Saru - Tonlı Sulcan - Khatun" ın: "Babamunğ ağ - ban - evinden çıkarıdım" Ar - Koyulı ALA - TAĞ'ı avlarıdım", dediği bir dağ vardır. IX. Boy: Berde ile Gruce'de uç-beğliği kurup karavulluk eden Bagil-Beg, sakatlanıp üzerine de düşman gelmekte iken, genç oğlu Amran'a, gidip Bayındur-Han ile Kazan-Begden yardım dilemesini tavsiye ediyor. Kendisinin de Bayındur-Han Divân'ından dönerken "dünin" aştığı "Ar - Koyulı ALA - TAĞ'dan geçip gitmesini öğütüyor. X. Boy: İç - Oğuz'dan kalkıp kendisini kurtarmak için Alınca-Kal'ası önüne gelen Sakarak'a ağabegisi Akarak: "Ar-Koyulı ALA-TAĞ'dan aşan" Akındılı - Görkdi - Su'yı delüp geçen", diyor [4]. XII. Boy: Taş - Oğuz'da aldığı kılıç yarası üzerine evine dönüp ölmek üzere olan Kazan - Han'ın "mağrı" Bayarak - Beg (Eleştirt - Bayazıt bölgesinde iken) efendisi Kazan'a haber vermeleri için adamlarına: "Arkoyulı - ALA-TAĞ'dan dünin aşunğ" Akındılı - Görkdi-Su'yı delüp geçünğ", diyor).

Bunlardan, Turabozan güneyinde olması gereken ve VI. Boy'da geçen "Ar - Koyulı ALA - TAĞ'ın [5], Çoruk ve Harşit ile Karadeniz arasında "Soğanlı" ve "Kolat" diye bugünkü adlarıyla anılan sıradağlar, olduğu

[4] X. Boy'da, (O. Ş. Gökyay nesri, s. 91., 92, 94) "Arkoyulı - ALA-TAĞ" ile "Arkuri - Yatan ALA - TAĞ" ve "Kura - Tağlar" (s. 93) adı karışıkça geçiyor. Bagil'in anlatırken yaralanılığı/sakat olduğu dağ, "Arkuri - Yatan Ala - Tağ" değil, mübâkkip "soyluma" daki gibi "Kura - Tağlar - Öngü" (Alburz güneyi) dür. Oğlunun aşacağı da, kendi uğzıyla "Arkuri - Yatan" sıfatıyla anılan iken, oğlunun ervebinde "Arkoyulı" olan "ALA-TAĞ" dir.

[5] Bu tabiri, O. Ş. Gökyay ile E. Rossi'nin yaptığı gibi, Arku belî Ala dağ/tağ" okumak yanlıştır. "Yüzü - koyulu/koyun = Yüzü - üzerine" gibi "Ar - koyulu = Ter-sine - konulmuş" diye okumak gerektir. Belki de aslı "Arka - Koyulı" dur. Bu da, yüz-leri kuzeye dönmüş olarak dört yöne dört renkle ad veren Oğuzların töresine uyar. "Kar-şu - Yatan Kara - Tağ" ın tersine olarak "Arkuri - Yatan Ala-tağ" denildiği gibi, "Ark/Ar - Koyulı Ala - Tağ" denilmiştir.

anlaşıyor. Sonkinde meşhur "Zigana - geçidi" bulunur. Arsaklılardan Val-Arsak (m. ö. 149 - 127), Kafkaslar ötesinden itaat altına alıp getirttiği Bulgar Türklerini, Kars ve Çoruk bölgelerine yerleştirmişti (V. Langlois, I. 45-46, 52). Bunlar, Yusufeli-Artvin arasındaki çok bulkanlık yerler ile buralara yakın yüce dağlara kendi adlarını verdirerek "Balkar/Barkhal" dedirtmişlerdir. Gürcülerin "Balkar" diye tanıdıkları Dağıstân - Bulgarları (J. Mourier, "Histoire de Géorgie", Tiflis 1886, s. 51, 54), gibi Çoruk - Bulgarları da kabile düzenlerini ve türkçeyi kornuyabilmiş olsalar gerek. Bu sonkilere göre daha XI. Asırda Çoruk solundaki dağlara "Parkhar" adı veriliyordu ("Lasdivertli Aristakes'ten naklen R. Grousset, s. 598). Fâtih'in Tirabuzan'ı fethi sıralarında (1461) bile bu şehrin güneyindeki ormanlı ve atla geçilemeyen dağlara "Bulgar - Dağı" denilmek-te idi [6].

IX. Boy'da geçen "Arkoyulı - ALA - TAĞ", Taş - Oğuz bölgesinde ve belki de Sab - Alan dağları idi. Son boyda Bayarak'ın yeri ile Kazan-Han tahtı arasındaki de, bizim Ağrılarından ibaret veya Murat ımağı kaynağındaki Eleştirt - Aludağ'dır.

19 — ASLAN-YATAĞI. (VIII. Boy: Oğuzların üzerine ansızın ılaş-man gelince ürklüşüp göçtüler. "Kaçıp giderken Aravaz - Koca'nunğ (kundaktaki) oğlancuğu düşmüş. Bir aslan bulup götürmüş, beslemiş". Oğuzlar yine yurduna dönünce Han'ın ilkesi, "Saz'dun" çıkarak atları basıp yiyen adam yürüyüşlü bir "aslan" dan şikâyetçi olunca, Aravaz: "ürktüğümüz vaktin düşen menüm oğlancuğumdur belki dedi. Begler bindiler, ASLAN - YATAĞI üzerine geldiler; aslanı kaldırıp oğlan'ı alıp evine getürdî". Sonradan oğlan durmadı, alışık olduğundan, "geri AS-LAN - YATAĞI'na vardı". Yeniden yakalayıp getirdiler. Dedem-Korkud buna, atları basıp tepelediği için, "Basat" adını verdi).

Burası, Taş - Oğuz'da ve Aravaz - Koca (Siunik) silâlesi yurdu Karabağ'daki "Aslan - Düzi" denilen yer olmalıdır. Sabalan dağlarından gelip sağdan Aras'a karışan Karasın'ın Aras'a kavuştuğu yerde ve Aras'ın sağında bugün "Aslan - Düzi" adıyla bir ovacık ve bir büyük köy vardır.

20 — AVNİK/AVNÜK - KAL'ASI. (III. Boy: İç - Oğuz'dan Bay - Bura Beg'in oğlu, delikanlı çağa girdiği bir sırada, "atlandı, ava çıktı. Av avlanırken babasının Tavla'sı üzerine geldi. Imrakhor - Başı karşuladı indürdü, konukladı. Yiyilip içüp otururlardı. Bu yangadan dahi

[6] 1478 yılına dair yazılmış bulunan AHMED AŞIK'ın "Tevâric-i Al-Os-mân'ında ("Osmanlı Tarihleri", I. ciltde Çiftçiöğlu N. Atsız'ın nesri, s. 207 - 208), Uzun - Hasan'ın elçisiyle anasının Fâtih'le "Bulgar - Dağı"nda buluşmuş olduğuna işaretten sonra, şöyle devam ediliyor: Buradan Kalkıp "Durabuzan'a gitti. Bulgar - Dağı'na kim çıktılar, Durabuzan tarafına iler oldılar. Pâdisah, (çok sürp ve at işlemez olan) bu dağın ekserin yuyuk yürüdü. Elhâsıl-ı kelâm, Durabuzan'ınğ üzerine indiler."

(vaktiyle babasının İstanbul'a gönderdiği) bāzırgānlar gelübüni **Pasın'unğ Kara - Dervend Ağzı**'na konmuşlar-ıdı. Yarımama yarımama, **AVNÜK - KAL'ASı**nunğ Kāfirleri bunları cāsūsıladı." Gelip bezirgānları yıngmaladılar. Kaçabilen küçük bezirgān, "Oğuz'a geldi. Bakdı gördü: Oğuz'un - Ucu'nda bir ala-sayvan dikilmiş." Burada gördüğü beğöğluna 'macerayı anlatırken: "Pasınunğ Kara - Dervend Ağzı'na döş vermiş idük, **AVNÜK - KAL'ASı**'nınğ beş yüz Kāfir'i üzerimize koyuldu." Bize yardım et, malımızı kurtaralım dedi. Delikanlı da savaşarak [7] buna muvaffak oldu).

Eskiden Yukarı-Pasın bölgesinin merkezi ve sarplığı ile meşhur olan bu kale, Aras'a sağdan karışan Emre - Kom suyunun başındadır. Lynch'in haritasında 40. enlem ve 42. boylam daireleri kavuşağından 12 mil kadar güneyde gösterilmiştir. "Avnig veya Avenga - amrots (Aveng - Kalesi) türkçe Civan - Kala, ermeni halk ağzında Civan - Kale, diye de anılır. (Eserini 950 yıllarında yazan) K. Porfirogenetos burayı Castrum Abnienm (Avnik - Kalesi) diye anmıştır" (Saint - Martin, "Mémoires", I. 109). Evliya Çelebi (II. 226, 230), "ayın" harfiyle yazdığı "Avnik - Kal'ası" için, "bir yalçın kaya üzerine serâmed, çâr - köşe bir kal'a-i rengindür", diyor. Arsaklılar çağında "Ararat" eyaletinin ilk sancığı sayılan "Pasen" in merkezi idi. "Civan - Kala" ile "Avnik" başka başka yerlerdir. Klaviyo (Ömer R. Doğrul tercemesi, I. 103), Partir - Ilavan" (Cavan/Civan - Kale) köyünde bir gece yattıklarını ve burasının, "çok müstahkem mevki olan **AVNİK** şehrine tâbi" bulunduğunu yazar. Selçuklulardan az önce Pasınlara gelip yerleşen Müslüman Türkler'in köylerini ve evkafını bildiren h. 440 (1048) tarihli "Yağan Paşa Vakfiyesi" nde (A. Şerif Beygu, "Erzurum I" İstanbul 1936, s. 215 - 220) bu kale, Ab - Nik" (Güzel - Su) adıyla geçmekte ve "Nüşirvān Kısır sülâlesinden Güreüler tâfesi beği Melik - Misâil" in merkezi olarak gösterilmektedir. Bugün bile Pasınlıların halk istikakına göre, bu kaleye, önünde çok soğuk ve güzel bir pınar bulunduğundan, "Av-nik" denilmiş imiş. Kalenin resimleriyle târifini rahmetli A. Şerif BEYGU ("Erzurum I.", s. 223 - 232) vermiş ve burada bulunan "çokça koyun biçiminde mezartaşları" ndan bahsetmiştir.

21 — **AYA-SOFİYA**. (XI. Boy: Tomanın - Kal'ası'nda tutsak olan babası **Kazan - Han**'ı kurtarmaya varan Alp - Aravaz, ordu ile giderken, "yol üzerinde Kāfir'ünğ **AYA - SOFİYA**'sı var-ıdı, keşişler bağlar-ıdı, gaayet sarp Kilise idi." Attan inip tâcir kılığıyla yürüdüler. "Kāfirler gördiler: Gelenler tâcire benzemez! Kaçdılar, Kal'a'ya girdiler, kapuların yapıdılar; burca çıkıp: "Kimlersiz?", dediler." Aravaz'la yiğitleri kal'a kapısını gürzle kırarak aldılar. Buranın sığırtmacı, "gördü kim

[7] Khorenlı Movses'in (II. 45, 59 - 61) nakline göre, Arsakuni hükümdarı Ardaşer (78 - 120 veya 85 - 126) çağında "sibarabed" (başlang) olan Bağanath Sem-pad, Pasen'da Roma ordusuyla yapılan savaşta çok kahramanlık göstermiştir.

Kal'a'yı aldılar; kaçdı, Takavor'a vardı. **AYA - SOFİYA** alındığin haber verdi." Takavor da, **Kazan - Han**'ı gelen düşmanlara karşı çıkardı).

Bu sarp kaleli kilisenin Tomanın (Tomanis) kalesine yakın ve **ortodoks Gürcü** mezhebindekilerin mâbedi olduğu anlaşılıyor. Arsaklılar çağında Greguvar mezhebinde olan "Gürcistan = İverk", Bizanslıların Karadeniz yoluyla yaptığı tesirlerle Rum - Ortodoksluğunu kabul etmiş ve yunanca ibadet tâbirlerini benimsemişlerdi. Bu yüzden, rumca "Ilagia-Sophia" (Azize - Sofya) adına kiliseler kurabiliyorlardı. Ahıska Kalesinde XII. Asırdan kalma güzel bir Selçuklu mescidi, 1124 yıllarında buralara yerleşen ortodoks Kuman = Kıpçak Türklerince kiliseye çevrilip "Aya - Sofiya" diye anılmıştır. Bir Rus muharriri, bunu "İstanbul'daki Ayasofya ile tersine" sayıyor (Sergey Anisimof., "Kafkas Kılavzu", türkçe tercümesi, İstanbul Askeri Matbaa 1926, s. 244).

22 — **AYGIR - GÖZLER - SUYI**. (II. ve VII. Boy: Taş-Oğuz Beğleri'nden Aran'ın künyesi sayılırken, "Kāfirleri it ardına birağıp horlayan, K'iden çıkup **AYGIR - GÖZLÜ/GÖZLER - SUYI**'ndan at yüzdüren, elli yedi kal'anunğ kilidin alan, Ağ - Melik Çeşme - Koz'na nikâh eden **Suni/Sofi - Sandal - Melik'e** kan kuseduran, kırk cübbe bürünüp otuz yedi kal'a - beği'nünğ mahbûb kızlarını çalup bir bir boynın kucan yüzünden todağından öpen **Ilak - Koca oğlu Alp - Aran**." ve "**AYGIR - GÖZLER/GÖZLÜ SU**'dan at yüzdüren, elli yedi kal'anunğ kilidin alan **Ilak - Koca oğlu Dolak Avran**". "Vatikan Oğuznâmesi" nde: **AYGIR - GÖZLER SUYI**" ve "**AYGIR - GÖZLÜ Su**" diye geçer).

Bu künyedeki ad değişikliği "Vatikan Oğuznâmesi" ne (yaprak 90 b, 101 a) göredir. Fakat bunda bazı yerler atlandığından birinci defada "Ağ - Melik Kızı" yazılıp "Çeşme" atlanmış; ikincisinde ise "Ilak - Koca oğlu Döne - Bilmez Dolak Avran" a bir vasıf daha eklenmiştir. Bu "Su" yun yerini tayinde "Çeşme" adının çok yardımı olacaktır. Şirvan'da Şamaki-Derbent yolu üzerinde ve Kafkas sıradağlarının kuzey yüzünde eski bir Şaberan şehri vardır. Yakut Hamavî ve Gotha'daki İstakhrî coğrafyası yazmasında "Şaberan'ın yukarısında **ÇEŞMEDAN** rustaki zikredilir. Belâzuri'de (Mısır basması, s. 215) **ÇEŞMEDAN**, Lokez (Lezgi) kasabası olarak zikredilir" (A. Zeki Velidi, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1932, I. 40 - 41). Eski Albanya = Aran ölkesine kuzeyden komşu olan ve şimdiki Kuba şehrinin kuzey yanlarında bulunduğu anlaşılan bu "Çeşme - dān" (Çeşme-lik) kasabası hâkimlerinin bizim destanlardaki "Ağ - Melik Çeşme" ile münasebeti olduğu muhakkaktır.

"Aygır - Gözler/Gözlü Suyu" nun, Aras ile Kür'ün birbirine karıştıktan sonra denize kadar birkaç kovan akan aşağı kısımlarından ibaret olacağını sanıyoruz. W. E. D. ALLEN'in 1932 de Londrada basılan "A

History of the Georgian People adlı kitabındaki tarihî coğrafya haritasında, herhalde eski Yunan/Roma kaynaklarında görülen ve bu taraflarda, Mugan bölgesinde gösterilen **"Hippo - botus"** (At - yetiştiren) adlı süphe işaretleriyle yazılan yer ile alakalı olsa gerektir. Bu suyun öz adının **"AY-GİR - ÖĞÜZLERİ"** (Aygır - Irmakları) olacağını sanıyoruz. Kür ile Aras kavuştuktan sonra birkaç koldan ayrı ayrı "irmak = ögüz" ler halinde denize döküldüğü gibi; güneydeki "Kızıl - Özen (= Öglizen)" ve kuzeyde Şirvan ve Dağıstan'da da birçok **"Özen"** adıyla anılan ırmakların bulunması bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

23 — BAMBAM-DEPE-BAŞI. (III. Boy: 4. adda gördüğümüz Bamsı - Bayırak, "Delü - Ozan" kılığında rakibinin düğününe varınca, izin alıp kadınlar derneğine gidiyor. Orada kopuz çalıp oyuna kaldırttığı Bani - Çiçek'e soruyor: "Bayarak" gideli **BAMBAM - DEPE - BEŞİ**'na çıktığını mı Kız?" O da cevabında: "Bayarak gideli **BAMBAM - DEPE - BAŞI**'na çıktığımı çok", diyor). "Vatikan Oğuznâmesi" nde (yaprak 81 b), iki defasında da **"BAMBAM - DEPE"**ye" deniliyor).

Burası, Bayırakın Tam - Sazı bölgesinde (Doğu Bayazıt'ta) bulunan baba yurdunda, uzak yolları gözetlemeye yarayan yüksekce bir yer olduğu anlaşıyor.

24 — BAN - HİSÂRİ. (Yalnız "Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (44. satır) geçer: **"BAN - HİSÂRİ"**ndan parlayıp uçan, altı - batman som - demüri ayağında kıran [8], apıl apıl yörüyende boğa yiyen, zıvıl zıvıl zıvılayanda yılan yiyen, on-altı yıl Bayburt - HİSÂRİ'nda dutsaklık çeken, Buldırı - Uzun Buldır - Şu (veya: Şad)'dan hakkın alan, yuca yerden alçak yere göz gözeden Bay-Bura oğlu Beg - Bariyagan.")

Daha Milâdın ilk asrında Çoruk boyu ve Bayburt kalesiyle alakaları olan ve buraları malikâne edinen Bagaratlılar, burada **BAN - HİSÂRİ** diye anılan şimdiki Eski - Penek kalesiyle de münasebetli gösteriliyor. XVI. Asırda ortodoks Kıpçaklı Atabekler'den alınan Çoruk boylarından bahseden Osmanlı kaynaklarında **"Panâk"** ("Câmi ü-Cevâhir", Millet: Resîdefendi Küt. sayı 655, s. 88 - 92 h. 955 = 1548 fethi) diye geçen bu kaleye gürcüce eserlerde hep **"Bana"** denilmektedir (XVIII. Asırda yaşayan **VAKHUŞTİ**'nin **"Gürcistan Coğrafyası"** G. Canaşvili'nin 1904'te Tifliste bastırdığı gürcüce metin, s. 222 - 224). Burası, Oltu - çayına sağdan karışan Penek - Suyu üzerindedir. Kuzeyindeki bir nahiyeye **"Panasker/Peneskert"** (Pana - kapısı veya Pene - kalesi) denilmesi, Oltu - çayının

[8] Bagaratlılardan I. Sembat'ın oğlu II. Aşut (915 - 928), İstanbul'da bulunduğu sırada Bizanslılara kuvvetini göstermek için, "kalın bir demir çubuğu iki ucundan tutarak bükmüş ve bunu bir çember şekline sokmuş" tu (Lebeau, "Histoire de Bas-Empire" XII. 487). Böylece fevkalbeşer kuvvetli yüzünden kendisine **"Çelik"** (ermendirde "Rkath", Müneccimbaşı bunu "Palâd" yazmıştır, I. 659) ve **"Çelik - Kral"** denilmiştir. (R. Grousset, s. 441). Bu gibi tarihî kuvvet hatıraları, bizim yukarıdaki Oğuznâmele: "Altıbatman som-demüri ayağında kıran", biçiminde destanlaştırılmıştır.

orta bölümü doğusunda **"Ban/Bana"** adlı bir boyun veya oymağın yaşadığını hatırlatıyor. Buralar, Arsaklıların **"Tayk"** (gürcüce "Tao") eyaletinden sayılır ve **"Dere - Bağlar"** (Bardizaç - Por) sancağını teşkil ederdi.

25 — BAŞI - AÇUK. (IV. Boy: Yukarda 6. adda nakledilmişti). Burası, şimdi İmeret denilen ve merkezi Kütatis/Kutayis şehri olan Gürcistan bölgesidir. Fas = Riyan suyu ile İnger suyu arasında, bol yağmurlu ve kışları hafif geçen bağlı bahçeli bir vilâyettir. **MUSTAFA ALİ ÇELEBİ** ("Küh ü-Ahbâr", yaprak 261 - 262). Tamar - Dodebal (Gökçek - Tamar)'ın (1284 - 1212) bütün ölkesini paylaştırdığı üç oğlundan, "Büyüğüne Kütatis nâm memleketi tevcih etti. Hâlâ (XVI. Asırda) **BAŞ-AÇUK** nâmında serdâr-ı Gürciyân'un a'lâsı idliği tahkika yetdi". Bunlar ıta binice üzensisini Bagradavan (Bagratiyon)' oğlunun Atabeği soyundan olanlar çeker; "ve firka-i Daydan (Sivanet) veziri olmağın, koltuğuna girmekle iftihâr ider", Batum serhaddindeki **Güri** cinsi de cılavdarlığını yapar, diyor. **EVLİYA ÇELEBİ** (II. 320, 324), "Kütatis ölkesi" nin "asıl ismi **AÇIK BAŞ** vilâyetidir", diyor. Bugün Kars, Erzurum ve Ahıska taraflarındaki halk rivayetleri ve şiirlerinde buraya, Eski - Oğuz an'anesine uyularak **"Sol - Gürcistan"** ve **"Açık - Baş"**, Tiflis taraflarına da **"Terrekeme - Gürcistan"** ve **"Sağ - Gürcistan"** denilmektedir. Rivayete göre buranın halkı **"baş açık"** dolaşıtlarından böyle anılmışlardır.

26 — BAYBURT - HİSÂRİ. (II. Boy: "Parasar'ınğ **BAYBURT - HİSÂRİ**nden parlayıp uçan, ap-alaca gerdegüne karşı gelen, yedi kızınğ (7 hemşirenin) unudu, Kalın - Oğuz imrenesi, Kazan - Beg'ünğ imanı, Boz-Aygırın Bayarak." III. Boy: 4. adda görüldü. Çok zengin bir adam ("Bay") olan **"Bay - Bura Beg"** ün oğlunu bulmaları için gönderdiği "bâzîrgânlar", gece gündüz yürüdüler. "Nâgâh, Parasar'ınğ **BAYBURD - HİSÂRİ**'na geldiler". Bir "çardak" ın görüp tanıdıkları Bayarak'a "Han - Bayarak, Parasar'ınğ **BAYBURD - HİSÂRİ**nden uça-gil" Ap-alaca gerdegünge gele-gör-gil", dediler. Sonunda bu kaleyi fetheden Oğuzlar: Şavkah-Melik, Kara - Takavor ve Kara - Arslan Melik gibi tarihî düşmanlarını öldürmeyip hep attan "yere saldı" lar. IV. ve XI. Boylarda da **"Parasar'ınğ BAYBURT - HİSÂRİ**nden parlayıp uçan" varını tekrarlanmıştır). ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde **"Ban - HİSÂRİ"**nda naklolunduğu gibi, "on altı yıl **BAYBURT - HİSÂRİ**'nda dutsaklık çeken", deniliyor).

Burası, Çoruk dirseği üzerindeki şehirdir. **KHORENLİ MOVSES** (II, 37 - 38 bab), Arsaklı hanı Erovant (58 - 78) çağında **"Sber - İslpr"** sancağından Bagarat hanedanından **Pırad** (Bay-Bura) oğlu **Sempad** (Bamsı) adlı beğün hükümdar çocuklarını müstahkem **Paybert** kalesin-sancağından Bagarat hanedanından "süvari kumandanı ve batı (sol - kol) ordusu başbuğluğunu ocaklık yoluyla aldığı" an'anesini nakleder. Bu ri-

vayetleri inceliyen **MARQUART** da, "Bagrathlıların menşeinin Sper (Kıbrıs) vilâyetindeki **Bayburt**'ta olduğu" nu söyler (Osman Turan, **Bayburt** I. Anı. II. 367). 536 yılı Bizans kaynaklarında burası "**Baibordon**" ve "**Paypr**" diye geçiyor (R. Grousset, s. 239).

Destanlardaki "**Parasar**" adının, Arsaklıların ilk çağlarında **Bayburt**'a hâkim bir yerli sülâleyi bildirdiği anlaşılıyor. Ermenice "**sar**" (dağ, tepesi) sözü ile bunun son hecesi izah edilebilirse, baştaki "**Para**"nın, Yunan müelliflerinin **Zigana** ve daha doğrusu **Çoruk-Karadeniz** arasındaki dağlar üzerinde yaşadığını bildirdikleri "**Pariadres**" kavmi ile alakası aranabilir. "**Bay-Burd/Pay-Pert**" adının türkçe ve ermenice şekillerinden, bunun Oğuzcada "**Bay = Zengin, bezirgân ve Burt = Hisar**" (Karsta: Göle-Bert, Mağaz-Bert; Elâzizde Harput = Karta - Bert adlarındaki gibi) mânası anlaşılıyor ve Bayaraklılar = Bagaratuni hanedanı dinlilerinin bile "**Bay - Bura**" (Bay - Biruat) adı ve "**Rum - Eli**" ne, İstanbul'a "**bâzirgânlar**" gönderen çok zengin bir kimse diye destanlarda anılması da bu hususu teyid eder, sanıyoruz. Bayburtlu **OSMAN TURAN**: "**Bey - Büyrek** hikâyesi, Bayburt halkı arasında, bugün bile lezzetle dinlenilmektedir. Hattâ bu zâtın Bayburt civarındaki **Duduzar** köyünde bulunun mezarı herkese gösterilir", diyor (İs. Ans. II. 367). Bu mezarın I. Cihan Harbine kadar yerli Müslüman ve Ermenilerce saygı ile ve yâtrı gibi ziyaret edildiği söyleniyor. Folkloreu **PERTEV N. BORATAV**'a Bayburt'un **Almuşka** köylüleri şu nu'aneyi nakledip yazdırmışlardır: "**Seferberliğe** (1914 - 1918) kadar komşu Ermenilerden zengin ve eski bir âile, kemtillerini, Beğ - Böğrek hikâyesinde geçen **Bayburt - Padişahı**'nın torunları sayar ve bunlarla övünürlerdi. Bu Ermeniler, komşuları olan biz Müslüman Türklere, "**Bizim uludedelerimiz, sizin uludedelerinizden Beğ - Böğreğe bir kız vermişti. Sizler de bizim o kızımızdan doğan töremeler olduğunuzdan, bizler size ilayî düyeriz, sizler ise bizim yeğenlerimiz sayırsınız**". (Çok eski bir "**Bayburt**" köyü, Kars ovası kuzeyinde bulunduğu gibi, Konya çevresindeki Türkmen "**Bayburtlu**" oymağı da, **Çoruk - Bayburt** ile alakalıdır).

27 — BAYINDUR - HAN'UNG DİVANI. (IX. Boy: Berde ile Gençe'de karavulluk eden Bağlı, "Yıldı bir kere **BAYINDUR - HAN DİVANI**'na varur-idi. Yine Bayındur - Han'dan adam geldi, tez gelesin, deyü". Oraya gelmiş bulunan **Kazan**'ın bir sözünden gücenen Bağlı, "**Bayındur - Han'ung** bahşışın öngüne dökdü (geri verdi), Han'a küsdi, **DİVÂN**'dan çıktı", evine gelli. Fakat üzerine Şavaklı - Melik çerisinin geldiğini duyunca genç oğlu **Amran**'a, yardım almak üzere hemen atlanıp gitmesi için "**Ağ - alınlı BAYINDUR - HAN'UNG DİVANI**'na dünin var-gıl", diyor. O da, "**BAYINDUR'UNG DİVANI**'na varmağım yok" diye tersine döşündüğünü belirtiyor. Sözünün eri olduğunu göstererek gelen düşmanı bozan genç **Amran**'a çok şeyler bağışlayan babası, onu evlendirdi. Sonra

da, "**Bayındur - Han**'a pencik (padişaha savaş yağmaları malından ayrılan beştebir pay) çıkardı. Oğlın aldı, **BAYINDUR - HAN'UNG DİVANI**'na vardı, el - öpdi" X. Boy: İç - Oğuz'dan Uşun - Koca oğlu Akarak, "**BAYINDUR - HAN'UNG DİVANI**'na kaçan istese varur, gelür-idi"; deli - dolu olduğundan, sıra ve töre gözetmezdi).

Buranın, Büyük - Arsaklıların her yıl yaz aylarında Oğuz Beğleri'nin "yığınak" (kurultay) olduğu yaylak merkezleri **Hemedan**'da bulunduğu anlaşılıyor. Bugün, Kars ile Revan ve çevrelerinde Türklerle Ermeniler arasında kullanılan mühim bir tâbir, bize eski Arsaklılar zamanındaki telâkkiyi göstermesi bakımından çok dikkate değer: Birisinin devlet kapısında işi görülmeyip de daha büyük makama başvurması bildirilince "**BAYINDUR - YOLU** verdi" veya "**BAYINDUR YOLU**"nu gösterildi", denilmektedir. Çok canlı olarak yaşayan ve yaygın olan bu tâbir mecazen, devlet kapısında görülmeyen bir işin, daha büyük makama havalesi ile çıkmaza girdiğini anlatmak için kullanılıyor. Kars'ta, kaymakamlık ve valiliğin halletmediği devlet işi Ankara'ya danışılıp havale edilince hâlâ ihtiyarlar: "**Rizim iş Bayındur - yolu**'na düştü, kâğıdımız Ankara'ya yazıldı" yolunda şikâyetlenirler ("**Kazan - Divanı**" na da bak.).

28 — BAYINDUR - HAN'UNG TAVLASI. (III. Boy: Taş - Oğuz'da "**Delü - Karçar**" (Kaçar/Kazar?) a elçilikle varıp kızkardeşi **Bam - Çiçek**'i İç - Oğuz'da Bayarak - Beğ'e istiyecek olan Dede - Korkut, bu adla elçi gidenleri bu delikanlı kızıp öldürdüğü için, çok çevik iki at istiyor: "**Bari, BAYINDUR - HAN'UNG TAVLASI**'ndan iki şahbâz, yüğrük at getirünğ; bir keçi - başlu Keçer - Aygır'ı bir toklı - başlu Tori - Aygır'ı. Nâgâh, kaçma, kovma olursa, birisini binem, birisini yedem, dedi. Dede - Korkut'un sözi makbûl geldi: Vardılar **BAYINDUR - HAN'UNG TAVLASI**'ndan ol iki atı getürdiler. Dede - Korkut birin bindi, birin yetdi (yeddi)".

Bu Padişah - Tavlasının, tarih boyunca at yetiştirmekle meşhur Taş - Oğuz'da Ürmiye - gölü çevresinde bulunacağını sanıyoruz.

29 — BERDE. (IX. Boy: Kam-Gan oğlu Bayındur Han'ın yanına İç - Oğuz, Taş - Oğuz Beğleri yığınak olduğu bir sırada, "**Tokuz - Tümen Güreistân**'ung haracı geldi: bir at, bir kılıç, bir çomak getirtiler". Her yıl "altun, akça gelüridi". Bu defa gelen bu malları "**Baglı derleridi, bir yigit var-idi**", Padişah ona verdi. Bu da toparlandı, "hısmını, kavmini ayırdı, evini (çadırlarını) çözdü, Oğuz'dan göç eyledi. **BERDE**'ye, **Gınc**'e varup, vatan tuttı. **Tokuz - Tümen Güreistân - Ağrı**'na varup kondı, karavulluk eyledi. **Yad - Kâfir** gelse başın Oğuz'a armağan gönderdi").

Burası, Küçük Terter - Suyunun suğdan Kür'e karıştığı yerden 15-16 Km. mesafede şimdiki Terter üzerinde **Barıla** adıyla anılan köyün yerindedir, eskiden **Aran** vilâyetinin merkezi olan bir şehirdir (A. Zeki Velidi,

"Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1932, I. 37). Aran = Alban ölkesinin eski merkezi Kabala yıkıldıktan sonra burası merkez oldu. Sasanlı I. Kubađ (488 - 531), Hunlar'a karşı burada Partav adıyla sağlam bir kale yaptırmıştı. 628 de Hazarların eline geçti ("Berza'a", İs. Ans. II. 565). Ermenice metinlerde Hardav veya Partav, türkçede Berde'a veya Berde denilen bu şehir eskiden Udi/Uti eyaletinin merkezi idi (Saint - Martin, "Mémoires", I. 87). Halk edebiyatında buranın meşhur alan doğan kuşları "Berde - Laçını" adıyla anılır.

30 — **CALBAN - TAGI**. (Yalnız "Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (57. satır) **Kazan - Han'a** âit târiflerde kendi ağzından: "Karaçığ'unğ **CALBAN-TAGI**ndan Kâfir taş uçursa (yuvarlayıp atsa), kaba oyluğun (karşı) dutan ben **Kazan-idilim**", deniyor).

Azerbaycan'da iki yerde (Nahçıvan'ın güneybatı yanında ve Aras solunda bir tepe ile dibindeki köy, Karabağ'da Şuşa'nın doğusunda bir dağ) ve Anadolu'da da iki yerde (Diyarbakır ile Musul'da) "Karaçığ/Karaçukh/Karacuk" adlı dağlar varsa da, burada adı geçen yeri Kafkaslar'ın güney yüzünde aramak gerektir. II. Boy'da: "Kazan'unğ Kapulu - Dervend ("Vatikan Oğuznâmesi" nde: "Kapulu - Kara - Dervend Ağzı") ölgesinde on bin koyununu bekliyen "Karacuk - Çoban" ından bahsediyor. "Ağca - Lâla, Sürmelü" de Oğuzların hükümdarının evini basıp yağmaladıktan sonra kuzeye doğru çekilip yurduna dönen "Şavkalı-Melik" in akın yoluna yakın bulunan "Karacuk - Çoban" ın yerini ve "CALBAN (belki de, Çelebilü/Çelebiyan adlı Türk oymağı ile alâkalı bulunan "Çalaban/Çalban") **TAGI**" ın, Tiflis kuzeyinde ve Daryal geçidine yakın yerdeki Kara - Kalkan yaylakları üzerinde aramak, daha doğru olsa gerektir. Çünkü, "Oğuz - Elleri" nin kuzey sınırları da buralardan geçmektedir. "Karşı-Yatan **KARA TAĞLAR**" adında "e" ye bak).

31 — **CIZIKLAR**. (IV. Boy: 1., 3. ve 6. adda anıldı).

Ağlayan - Dağının güneybatısında ve Arpaçayı yukarılarını içerisine alan Akbaba nahiyesinin doğusunda, Arpaçayı solunda eski bir köy ile bunun bulunduğu bölge ötedenberi bu adla anılmaktadır. Burası, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın 93 (1877) savaşının Anadolu cephesine âit eserine ("Sergüzeşt-i Hayâtının Cild-i Sânisî", İstanbul R. 1328) eklenen 1:500.000 lik haritasında, Akbaba nahiyesinin merkezi Amasa (Hamasa) ile Çorlu ve Güllübulak köyleri arasında "**CIZIKLAR**" adıyla gösterilmiştir. Şimdi S. S. Ermenistan Cumhuriyetinin kuzey hududu üzerinde bulunan bu köye 1:100.000 lik askerî haritalarda yazıldığı gibi, çevresindeki Terekeme köy-lüleri, "**CIZIKLAR**" demektedirler.

32 — **ÇEŞME**. (II. Boy: Taş - Oğuz Beğlerinden eski "Alban/Ağvan = Aran" ölkesi hanedanının künyesi sayılırken: "Kâfirler'i it ardına bırakıp horlayan, El'den çıkup Aygır - Gözlü (veya: "Gözler") - Suyt'ndan

at yüzdüren, elli-yedi kal'anunğ kilidin alan, Ağ - Melik **ÇEŞME - Kızı**'na nikâh eden, Sunı (veya: "Sofı") - Sandal Melik'e kan - kUSDuran,... **İak - Koca oğlu Alp -Aran**").

Burası, Kafkasların doğu ucunun kuzeyinde ve Şamaki - Derbent yolu üzerindeki eski "Şaberan" şehrinin kuzeyinde bir "Lezgi kasabası" olarak tanınan "Çeşmedân" dan ibarettir. "Yakut Hamevi" ile Gotha'daki "İstakhri Coğrafyası" nda, Şaberan'ın yukarıdaki "rustak"lar arasında gösterilen "Çeşmedân", Belâzurî'de (s. 215) "bir Lekez (Lezgi) kasabası" olarak geçmektedir. (A. Zeki Velidi, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1932, I. 41).

33 — **DEMÜR - KAPU - DERVENDİ/DERBENDİ**. (II. Boy: "DEMÜR - KAPU - DERVENDİ"ndeki **Demür Kapu**'yı depüp alan, (Vatikan Oğuznâmesi: "Depüp yıkan"), altmış - tutam ala - gönderinünğ ucunda er böğürden, **Kazan** gibi pehlevâm üç gez atından yıkan, **Kayan - Salcuk oğlu Delü - Dondar**". IV. Boy'da bu künye tekrarlanmış ve "Kazan gibi pehlevânı bir savaşda üç gez atından yıkan" tarifi tamamlanmıştır. VII. Boy: "DEMÜR - (KAPU) - DERVENDİ"nde beğ olan (Vatikan Oğuznâmesi: "DEMÜR - KAPU - DERBENDİ"nde sultân olup, kargu süngü ucunda er böğürden, garıma yetdiğinde kimsin deyü sormayan **Kayan - Salcuk oğlu Delü - Tonılar**". IX. Boy: **Berde** ile **Geuce**'de karavulluk eden Bağıl'ın bacağı sakat olup evden çıkamaz hale gelince, üzerine yürümeye hazırlanan düşmanı, oğlu **Anıran**'a şöyle haber veriyor:

"Menüm kara-başuma neler geldi:

Kara-Kara Tağlar'dan haber aşmış,

Kanlı-Kanlı Sular'dan haber geçmiş,

DEMÜR-KAPU-DERVENDİ'nden haber varmış,

Alaca-Atlı Şavkalı-Melik katı pusmuş,

Pusduğundan **Kara-Tağlar**'a tuman düşmüş,

Yatduğu yerde **Bağ-Bağıl**'ı tutunğ, demiş."

("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (41 - 43. satır): "**DEMÜR-KAPU-DERBENDİ**'n depüp yıkan, toksan-tokuz kal'anunğ kilidin alan, Sarı - Sandal **Kızı**'na nikâh kılan, alınmaduk yerlerden harâc alan, yosılmaduk düşmanı yasan, Güre - Kâfir Elleri'n basan Ellerse oğlu **Atıl - Alp**". "Bahr ül-Ensâb" da: "Bayındur - Han, ta'allûkatile Horasan'dan azimet idüp Anı'ya, **Kars'a** geldiler. Andan, **DEMÜR-KAPU**'ya varup, **Küstasek - Melik'i** [9] muhâsara idüp, **DEMÜR - KAPU**'yu alup, başın kesdi. Ol târihte İsa aleyhisselâm göğe çıkup, Bizünü - Peygamberimiz'den mışan yoğ-idi.")

[9] Kâtip Çelebi'nin ("Cihân - Nümâ", s. 400) nakline göre, ilk "Şirvan-şah" lar kendilerini "Küstâsb" (Küstâsek?) soyundan inme gösterirlerdi.

Bütün bu destanlarda adı geçen yer, Kafkasların güneye ve kuzeye gidip gelmeyi mümkün kılan iki anageçidinden birisi olan, Hazar denizi kıyısındaki meşhur geçit şehridir (ötekisi: Dar-Yal = Dar - Boğaz). Yukarıda (s. 51-56) buradaki Eski - Oğuzlar'ın türbe - hatıralarına ait haberleri görmüştük. "Araplarca El - Bâb (Kapu), Bâb ül - Ebvâb (Kapular - Kapusu) denilen Derbend kalesi, deniz ile dağlar arasındaki iki-üç Km. lik geçidi kapar. Sasanlı I. Yezdgird'in (438 - 457) yaptırdığı surlar Albanya isyanında yıkılınca 445 te Hunlar burayı istilâ etti. Sonra I. Husrev Anuşirvan (531 - 579) daha sağlam bir kale yaptırdı. Bu kapıya Yunanlılar Çur, Ermeniler Çol derler. Derbend adı ilk defa, VII. asırdan kalma sahte Khorenli Coğrafyası'nda geçer" (W. Barthold, "Derbend" İs. Ans. III. 532 - 533). Sasanlılar buraya "Derbend-i Khazarân (Hazarlar - Kapusu)" derlerdi. Gürcüler de "Darubandi" diye tanırırlar.

"Cor - Kapusu" denilen bu geçitten Attilâ idaresindeki Hunlar ölkesinden 448 de "Khayan - Dürk"lar aşarak Kür boylarına yayılmışlardı. Burası, ermecine kaynaklarda "Cor, Cora, Col", Araplarca "Sûl" adıyla da tanınmıştır (Marquart, "Eransahr", Berlin 1901, s. 96, 101, 106). Arap Albanya ölkesinin biricik tarihçisi ve VII. Asırda yaşamış olan Kalankatıyılı Movses (III, XIV, XVII, XX, XXI), burası için, Oğuznâmelerdeki kayıtlara çok uyma, şu haberleri nakleder: II. Asır sonlarında hristiyan evliyasından Elise, "Maskut (Masaget) lar ölkesine kaçarak ilk defa Çola - Kapusu'nda vâzılarda bulunup, şagirtler yetistirdi. (361 - 440 arasında yaşayarak ermeni harflerini bulup düzenliyen ve İncili tercüme eden) Aziz - Mesrop, Uti eyaletinden sonra Gasp (Şirvan) ve Çola - Kapusu ile öteki putatapıcı milletler arasında da İncili va'zedip tanıttı." 383 - 388 yılları arasında "Khazarlar büyük bir kuvvetle Cor - Kapusu'nu geçip", Arsaklılar ölkesine akın ettiler. 551 yılında "Ağvank (Ağvanlar = Aranlılar) ın katolikosluk makamı, hristiyanlığa düşman olan Khazarlar'ın istilâsı yüzünden", o zamana değin bulunduğu "Çola - Şehri'nden", yeni "paytaht Partav (Berde) a nakledildi". 626 da İran'a karşı Rum Kayseri Herakliyus ile anlaşılan Hazarların "hükümdar muşvini Çebu - Khakan", önünde durulmaz ordusuyla "Çola - Şehri'nin büyük istihkamlarını yıkarak", Kür boylarına ve Tiflis önlerine geldi.

İkinci vesikada adı geçen "GÜRE - Kâfir Elleri", Şirvan - Dağıstan sınırı üzerindeki Samur - Çayı'nın solunda ve şimdiki merkezleri "Kasım - Kendi" olan "Kür" adlı Lezgi boyunun yurdundan ibarettir. Rusların "Kür-lu" dedikleri bu bölgeye, Dağıstan ve Azerbaycan'da «Küre» denilmektedir. Samur'un kuzeyinden geçen ve Cırac ile Kurak sularının birleşmesinden meydana gelen Kolgarı çayı bu bölgenin suyudur. Demir - Kapu geçidine hâkim olan Oğuzların, Şavkah - Melik (Şavkal) ordularından huska, Derbendin güneybatısındaki dağlık bölgeyi kaplayan Küreler ile de savaştıkları anlaşıyor.

34 — DERE - ŞAM - UCI ile DERE - ŞAM SUYI. (X. Boy: Yukarıdaki 11. adda nasıl geçtiğini gördük).

Arsaklılar çağında, Nahçıvan'dan Van gölüne değin uzayan yerleri iğrisine alan ve Taş - Oğuzdan sayılan "Vasburakan" eyaletindeki Khiram kasabası yerindedir. 972 yılında İslâm Emiri tarafından yıktırılan Khiram'ın harabeleri üzerine "Şampi" veya "TARA - ŞAMPI" adıyla bir kasaba kuruldu, bunun bulunduğu dereboyuna da ermecine "Şampi - Zor" (Şampi - Deresi) adı verildi (1271 de ölen Müverrih Vardan'dan naklen Saint - Martin, "Mémoires", I. 135; II. 423). Muharrem 999 (1590) tarihli "Revan Eyaleti Tahrir Defteri"nde (Başvekâlet Arşivi: Tapu, sayı 633), Revan'a tâbi 27 "nâhiye" den 16. sı olarak geçen "Nâhiye-i DERE - ŞAM" da: "Dib - Kend, Baş - Kend, Orta - Kend" adıyla çok büyük üç köy gösterilmiştir. XVII. Asır Ermeni kronikçisi Tebrizli Arakel'in "Tarih kitabı" nda da "Daraşamb" adıyla geçer (M. Brosset, "Collection d'Historiens Arméniens" Petersburg 1874, I. 515).

35 — DÜZ-MÜRD KALASI. (VII. Boy: Kam - Gan oğlu Han-Bayındur'un veziri Kazılık - Koca, efendisinden akın dileyip izin aldı. "Yarar kocaların yanına cem' eyledi", yola girdi. "Çok tağlar, dere, depe aşdı. Günlerde bir gün DÜZ - MÜRD KALASI'na geldi. Kura - Deniz kenarında idi." Bu kalenin beği "Arşuvan oğlu Dırak - Takavor" ile savaşın yenilince tutsak düşüp bu kaleye kapatıldı. 16 yıl sonra delikunlu olan oğlu Yaganak Beğ, 24 sancak Oğuz Beğleriyle gelip, "DÜZ - MÜRD KALASI'na yetdiler". Arşuvan oğlu Dırak - Takavor'u kılıçla öldürüp babasını kurtaran Yaganak Beğ, bu "Hisâr" ı fethedip, "Kal'anunğ kilisesin yıkup yerine meseid yaptılar." "Vatikan Oğuznâmesi" nde (100 a, 101 b, 102 a yaprakları) hareketli olarak ilkin "Düz mürd", son iki yerde de "Düz mürt" diye yazılıdır.)

II. Kitabımızda görüleceği gibi, 1ç - Oğuz ilbeğlerinden, "Yaganak Beğ" hanedanının oymaklarıyla mülkânelerinin yeri, Gümüşhane - Erzinçan, Dersim bölgelerine düşmektedir. Bu yüzden, Karadeniz kıyısındaki bu kaleyi de Harşit ile Yeşilirmak arasındaki kıyı boylarında aramak gerektir. Bence, bunun doğrusu "Diz - Mard" olup, bu adın başındaki "Diz = Diz", farsça "kale, hisar" mânasına gelmektedir; sondaki "Mard" da, eski "Pont" bölgesindeki "Makron (Koca - Baş), Mösinek" kabileleriyle komşu "Mard" kavmini bildirirse gerektir. Bugün için buranın yerini kestirmek mümkün olmuyor.

36 — GENÇE. (IX. Boy: "Berde" adında görülmüştü).

Burma, 1804 te Çarlığın eline düşükten sonra "Elizabetpol" ve şimdiki de Bolşeviklerin "Kirov - âbâd" dedikleri, Orta - Kür'e sağdan karışan "Gence - Çayı" üzerindeki, meşhur Azerbaycan şehridir. Kalankatıyılı Movses ve diğer ermenice metinlerde "Gançak" diye anıldığına göre

(Alınacak, Ağca - Kalak'ta olduğu gibi), sondaki "k" harfinin zamanla düştüğü anlaşıyor. 943/944 te Berde'nin yıkılışından sonra Aran'ın merkezi olmuştur ("Gence", İs. Ans., IV. 762).

37 — GÖKSI - GÖZEL KABA - TAĞ/TAGLAR. (I. Boy: "GÖKSI - GÖZEL KABA - TAGLAR'a gün degende" Dırsa - Han, "kalkubanı GÖKSI - GÖZEL KABA - TAĞ'a ava çıkıdı". IV. Boy: Kazan Han oğlu genç Oravaz ile Ahıska yakınlarında Kara - Tağlar üzerinde avlanırken karışandan düşman çerisinin geldiği görüldü. Babası oğluna, henüz hiç savaş görmemiş diye, 40 yiğidinle birlikte sapa yere çekil, "GÖKSI - GÖZEL KABA - TAGLAR başına çıkıgıl", benim nasıl savaşmakta olduğumu seyredip, öğren, diyor). ("Topkapıusaray Oğuznâmesi"nde (3. satır)

"GÖKÜSLÜCE KARA - TAGLARI yaylalı Oğuz", deniyor).

Buranın, Ahıkelek doğusundaki güzel yaylalı dağlarından birisi olduğu anlaşıyor. Ağrıdağ üzerindeki en güzel yaylalardan birisine de "Göksi - Gözel" adı veriliyordu. Osmanlıların son "Revan Eyâleti" defterlerinden h. 1140 (1728) tarihlişinde (Başvekâlet Arşivi: Tapu, sayı 901) şu yazı vardır: "Yaylak-ı GÖKSI - GÖZEL, Sürmeli karyesi (eski Sürmeli şehri) re'âyaları yaylarlar; Yaylak-ı Argırı, Sürmeli cemâ'ati yaylarlar."

38 — GÖRKLÜ — ÇİMEN. (XI. Boy: Genç oğlu Oravaz'ın yaptığı bir seferle Tomanın Kal'ası'ndaki tutsaklıktan kurtulup Oğuz - Eli'ne dönen Kazan - Han'a kızı gelini karşı gelip elini öptüler, "ayağna düşdiler. Kazan GÖRKLÜ - ÇİMEN'e çadır, otak diktürdi. Yedi gün, yedi gece toy düğün edüp, yeme içme oldu. Dedem - Korkud geldi kopuz çaldı; gaazi erenler başına ne geldiğin söyledi.")

Burası, Ağca - Kala ile Sürmeli bölgelerinden birisinde olmalı (yukarıdaki "Altın - Takhti" na da bak.). Türkçede "görklü", bugün de Doğu - Anadolu ve Azerbaycan'da çok kullanıldığı gibi, "muhteşem, debdebeli, en çok gösterişli" demektir (meselâ: "Oğlunu görk ettil, gelin getirdi"; "görklünü görelim, düğününe varalım"; "Ami, eskiden çok görklü, görkemli bir şehir imiş", sözlerinde olduğu gibi).

39 — GÖRKLİ - SU. (I. Boy: Hanımı Dırsa - Han'a soruyor: "Kamın akan GÖRKLÜ - SU'dan bir oğul akıtdunsa değil manga." I., II., IV. ve V. Boyların sonunda destancının alkışı arasında: "Kamın akan GÖRKLÜ - SU'yunğ kurmasun." III. Boy: Taş - Oğuz'da Banı - Çiçek'i istemek için elçi giden Dede - Korkut, onun kardeşi Delü - Karçar'a: "Karşı - Yatan Kara - Tağ'ungü aşmağa gelmişem, Akındılı GÖRKLÜ - SU'yunğ geçmeğe gelmişem" diyor. IV. Boy: Kâfir'e tutsak düşen oğlu Oravaz ile görüşen Kazan - Han, kocamış olduğundan bahsederken: "Karşı - Yatan Kara - Tağlar karışa (kocasa) oti bitmez. Akındılı GÖRKLİ - SULAR, karışa kara taşmaz." diyor. VIII. Boy: Aravaz oğlu Basat bir ga-

zâdan döndüğü sırada, kardeşi Kayan - Salçuk'un Tepe - Göz elinde ölmüş olduğunu duyunca: "Akındılı GÖRKLÜ - SU'yunğ taşkını kartas", diye dövünüyor. IX. Boy: "Arkuyılı - Ala - Tağ'dan dünin" ağılıp, "Akındılı GÖRKLİ - SU'dan dünin" geçildiğinden ve X. ile XII. Boylarda da: "Kara - Tağ" ve "Ala - Tağ" yanında bir "GÖRKLİ - SU" dan bahsediliyor).

Destanlarda en çok adı geçen bu meşhur suyun, İç - Oğuz'da Bingöller'den çıkıp Taş - Oğuz ortasından geçerek denize karışan ve Oğuz - Elle-ri'nin birçok sularının toplamı biriktiği Aras olduğu anlaşıyor. Bu ırmağın, "Eskilerce, sür'atle akışı ve yatağının köprü tutmamasıyla tanınmıştı." Hatta Aras'ın suları bazı hastalıklara deva sayılmış ve bunun Cennetten çıkan dört ırmaktan birisi olduğuna inanılmıştır. ("Aras", İs. Ans. I. 554 - 557).

40 — GÜN - ORTAÇ. (VIII. Boy: Taş - Oğuz hanı Aravaz - Koca'nın oğlu Basat - Beğ, Salakhane - Kayası'ndaki yerinde tek gözüne ocakta kızdırılmış kebab şişini sokarak kör ettiği Tepe - Göz'ün: "Kalarda, koparda yiğit yerünğ ne yerdür", diye sormasını karşılık şu cevabı veriyor: "Kalarda, koparda yerüm, GÜN - ORTAÇ").

Buranın, eski Si. - unık (Sakalar'dan Afrasyâb - oğlu Aravaz) sülâlesi beğlerinin yurdu Nahçıvan - Karabağ'da bulunması gerekiyor.

41 — GÜN - TOGUSU GENK - YER. ("Topkapıusaray Oğuznâmesi" nde (1. satır): "GÜN - TOGUSI GENK - YER'den kopan Oğuz, gümüş kökli (altın - başlı) ban - evlü bargaşlı Oğuz").

Burada, Oğuzların (Arsaklı sülâlesiyle gelen Sakaların) ilk "kopup geldiği" anayurtları Khorasan ölkesi bu adla ve türkçe olarak anılmış bulunuyor. Bilindiği gibi, İran dilinde "Khaver/Khor" - Zemin = "Khor - ezm" (Güneş - Yurdu, Doğu) ve "Khaver/Khur - âsân = Khorâsân (Güneş - Doğan, Doğu) adları hep "Doğu, Gün(eş) - Doğusu" mânalarına kullanılmıştır. "Oğuznâme" de atalar yurdunun bu milli adla anışı, son derece mühimdir: Khorasan adının türkçe karşılığını varlığını gösterir.

42 — GÜRCİSTAN. (II. Boy: Beğleriyle ava kışa çıkmak isteyen Kazan - Han'a dayısı At - Ağzılı Aravaz - Koca diyor ki: "Ağam Kazan, sası dinli GÜRCİSTAN - AGZI'nda oturursun; ordunğ (otakların) üs-üline kimi korsun." III. Boy: İstanbul'dan dönen İç - Oğuz'da Bay-Bura Beğ'in bezirganları efendilerine, Pısm'ın Kara - Dervend'inde Avnik kal'asından gelen kâfirler'in baskını ile yağmaya uğrayan kervanlarının genç Bayarak tarafından kurtarılışını anlatırken, "senünğ oğlunğ olmasa-yidi bizüm malımız GÜRCİSTAN'da gitmiş-idi", diyorlar. IX. Boy: İç - Oğuz, Taş - Oğuz Beğleri, yılda bir defa yaptıkları gibi, Kam - Gan oğlu Bayındır - Han'ın yanına derilip yığınak olmuşlardı. "Tokuz - Tümen GÜRCİ-

CİSTAN'unğ haracı geldi: Bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler." Bayındur - Han'ın bu işe canı sıkıldı. Çünkü, "her yıl altın, akça gelürüdi; yiğitlere, beglere verürüdik, hâtırları hoş olur - idi"; şimdi bunu kime verelim, diyordu. Bu üç armağanı alan Bağlı adlı yiğit, "Oğuz'dan göç eyledi; Gence'ye, Berde'ye varup vatan tutdı. Tokuz - Tümen GÜRCİSTÂN - AĞZI'na varup kondı, karavulluk eyledi." Bu vazifeyi üzerine aldıktan sonra bir defasında vardığı Bayındur - Han'ın Divân'ından küserek dönüp gelen Bağlı - Beg, kınıklığının sebebini sonrân hatûhuna: "Eli, günü göçürüing; Tokuz - Tümen GÜRCİSTÂN'a gidelim, Oğuz'a âsi oldum, bellü billing, dedi." Sonradan bu kararından vazgeçip karısının sözü ile avunmak için avn çıkıu Bağlı'nın bir oyluğu sınıp evden dışarı çıkamaz olunca, bu halini haber alan ve "Demürkapu - Dervendi" nden aşip gelen "Alaca - Atlu Şavkalı - Melik" gerisi, Gence ile Berde üzerine baskını etti. ("Bıdır il-Ensâb'da: Hazreti İsa'dın önceleri Horasan'dan kalkıp Bayındur - Han ile gelen Oğuzlar, "An'ya, Kars'a geldiler. GÜRCİSTÂN Keferesile ceng idüp Tiflis'i aldılar... Bizüm Peygamberimiz (Muhammed-Mustafa) dünyâya gelmezden mukaddem bunlar, kırk yıl GÜRCİSTÂN Keferesile ceng (ii) cidâl idüp, Tokuz - Tümen GÜRCİSTÂN Begleri'nden harâc aldılar").

Yukarı - Pasın'da ve Aras'ın ağıldu bulunu Avlık bölgesindeki (III. Boy'da) "Gürcistân" ile Ağca-Kulu, Sürmelli'yü basan ve Gence ile Berde cephesine akın eden "Alaca - Atlu Şavkalı - Melik'in (Dağıstan Şavkalı/Şamkalı'nın) yurdu ile bugün "Gürcü" diye tanınan "Kartvel/Kartai/Kurte" kavminin ve Faşa (Riyon) ile Kür boyundaki "Gürcistân'm esas ve menşe bakımından bir alakası yoktur. Tıpkı Rusların ötedenberi Çin'e "Kitay" ve Avrupalıların Macaristan'a "Hongruva" (Hun - Ogur) adını vermeleri gibi. Orta - Kür boyundaki eski "İber" kavmine "Gürcü/Gürci" adının Oğuzlarca verilmesi, Çoruk boyundan çıkan Bagrathlılardan bir kolun 810 yıllarından itibaren Çoruk ve Kür boylarındaki ortodoks olup gregoryenlere düşman bulunan ahalinin başına geçerek Bizanslıların yardım ve himayesiyle, "Abkaz Kıraklı" olmalarından sonradır. "Oğuznâmeler" deki "Gürcistân Kâflırları", Kafkaslar ötesinde oturan ve zaman zaman Kür boylarına inip Kür'ün soluna hâkim olan Kıpçak, Sabir/Suvar, Kazar/Hazar Türkleri boylarından ibaret "Şavkalı - Melik" sülâlesi idaresinde bulunan akıncı düşmanlardır. Bu yüzdendir ki, İbu-ül-Esir'in "Khazarlar'a Gürcü" demesine Müneccimbaşı ("Şahâyif ül-Anbâr", I. 395) "sahih değildir", diyor. Bilhassa, "Çenasdan"dan gelme Üç-Oklı Orbelli (Orbelyan) âilesi ve taallukatının menşe hâtıralarından dolayı Osmanlı kaynaklarında bile Gürcistan ahalisi "Mogol", "Tatar" ve "Çin - Çavat" olarak anılmıştır: Nişancı Mehmedin h. 1031 (1621/1622) yılında yazılan "Mir'ât-i Kâinât" ında (Nuriyosmaniye Küt. sayı 3417, yaprak 563): "Anmâ ma'lûm ola ki, Gürcü tâifesine farsice Mogol derler;

gaalibâ Vilâyet-i Çin'de Mogol didükleri, tâife-i Tatar'dan idiler." Kâtip Çelebi de ("Cihân-nümâ", s. 406); Gürcistân için, "Bilâd-i Islâma (Osmanlı ölkesine) muttasıl yerleri mahlût esnâf-ı muhtelifedür; anlara Çin-Cavat (Çin'den gelme Cavak/Cavat) derler. Açıkbaş (İmeret) ve Dadyan (Suvanet) hâlis Gürci itibar olunur", diyor.

1118 den itibaren Kür boyuna yerleşen ortodoks Kıpçak (Kuman) Türklerinin 1124 ten başlayarak Tiflis, Ardahan, İspir bölgesini Selçuklulara tabi Müslüman-Türk hükûmetlerinden alarak "Gürcistân" a hâğlamaları da "Gürcü" ve "Gürcistân" adının genişlemesine yol açmıştır. Eski "Kolkid/Kolki/Kolşi" den bozularak Türklerin Kür boylarına da teşmil ettiği "Gureu/Gürcü" adı, Abbâsîler çağında ve bilhassa Selçuklu seferleri sırasında tanınmaya başlamış; fakat sonradan, tıpkı "gregoryenlik" i fade eden "Ermeni" gibi, "ortodoks hristiyanlık" ı anlatan "Gürcü" adı da, komşularınca bu isimle tanınan Kartvel/Karteller tarafından aslı benimsenip kullanılmamıştır ("Tokuz - Tümen Gürcistân" adına da bakınız).

43 — GÜRE-KAFIR ELLERİ. ("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (42 - 43. satır): Yukarıda "Demürkapu-Dervendi" bahsinde nakledildi).

Burası, Dağıstan'ın güney bölgesinde ve Şirvan sınırındaki "Küre - Lezgileri" yurduudur. "Demürkapu - Dervendi" nde anlatılmıştır. A. Kırmı'nın Haritasında, "Kür - Eli" diye yazılmıştır.

44 — HANCOR - KID/KED HİSARI. ("Topkapusaray Oğuznâmesi" nde (34 - 36. satır): "Kara - taş karmadukda kül eyleyen, tağa daşa buşusundan duman göken, Kara - Dere Ağzı'nda Kudır - Veren Kara - Yır'ı kortüp başık kulan, kara - boğra derisinden bağirtlak düzen, altı ay HANCOR - KID/KED HİSARI'nda dutsak olan, Kızın : Beg'ünğ kurdaşı Kara - Kona - Beg").

Bu yeradı, yalnız bu kaynakta geçmektedir. Aslı, "Khun - Cor - Ked" (Han - Dere - Suyu) olan bu addaki kale, Tomanis (bu ada bak.) ile Tiflis arasında ve kendi adıyla anılan bir dere üzerindedir. (M. Brosset'in, Beyoğlu: Bomonti'deki Katolik Kilisesi Kütüphanesinde gördüğüm başı kopuk fransızca bir Gürcü tarihindeki mufassal "Gürcistan Haritası"nda işaret edilmiştir). Arsaklılar'ın Gugark (= Gogay-ark) eyaletinin kuzey sınırı üzerinde bulunmaktadır. Ardahan, Ahılkelek, Loru, Penbek, Borçalı ve Tlryalet gibi Tiflis altına değin uzayan Yukarı - Kür ve Khuram - Suyu boylarını içerisine alan ve İstrabon ile Ballamyns coğrafyalarında "Gogarene", ermenice metinlerde Gngark/Kukark diye anılan bu sınır boyu eyaleti, Arsaklılar (Arşakunik) çağında "Peteaşk (Bideaşk)" veya "Peteşkh" denilen "Cephe - Başbuğu" unvanlı ilbeglerinin oturup karavulluk ederek Kuzeyli - Kavimler'in akınlarına karşı koydukları bir yerdi (Saint - Martin, "Mémoires", I. 79, 81). Kazan - Beg'in kardeşi sayılan Kara - Kona(k) Beg'in "Hancor - Kid" de ve Kazan'ın da bu cephe de bulunan "Tomanın - Kal'ası" nda bir ara tutsak kalmış olmaları, Ma-

mikonlu ve Arsaklı hanedanından olanların Daryal geçidinden aşip gelen düşmanlara karşı savaşırken en çok bu cephede güçlük çektiklerini ve arasura yenilip tutsak düştüklerini gösteren destanî haberlerdir. Tarih kayıtları da bunu göstermektedir.

45 — **HAMİD/HEMİD.** (II. Boy: "HAMİD-ılan (veya: HEMİD-ılan) Mardin Kal'ası'n yıkan, demür - yaylı Kapçak - Melik'e kan - kuseduran, gelüben Kazan'unğ - Kızı'n erlikte alan, Oğuz'unğ ak-sakallu kocaları görende ol yiğidi tahsinleyen, al-makhmuzî şalvarlı, atı bahri - hotazlı Kara - Kona oğlu Kara - Budak"), ("Vatikan Oğuznâmesi" nde (90 a. yaprak) de, "HEMİD-ılan Mardin Kal'ası'n yıkan", diye yazılıdır).

Burası m. ö. 880-705 te Asurlularca "Amidî", sonradan "Amida" diye tanınan şimdiki Diyarbakır şehridir. Dicle'nin sağ kıyısında ve 5 Km. tutan bir yüksek dış surla çevrili bulunan bu çok müstahkem şehir, Arsaklıların Dicle boyundaki son eyaleti olan "Alcnik = Arzanene" ölkesinden sayılırdı. "Ermenice metinlerde Amit, halk ermenicesinde Hamit, süryanicede Amyd, Arap eserlerinde Amid, Türklerce de eskiden Kara - Amid (Ebû l-Fidâ'ya göre, kara taşlı surlarla çevrili bulunduğundan) diye tanınırdı. "Yunanlılarla Romalıların Amida diye tanıdıkları bu şehri, Romalı Théophanes'in kronografisine göre, Kayser Konstans, 332 (veya: 339) yılında, Urfalı Süryani müellifinin vakayinâmesine göre ise 349 (Seleukos yılıyla 660) da imarla büyütmüş ve İranlılara karşı tahkim etmiştir (Saint - Martin, "Mémoires", I. 165 - 166). 1515 (h. 921) yılında Osmanlılara geçerken "Kara - Hâmîd" ("Zeyl-i Hestbihîst" ten naklen "Amid-i Sevdâ" mecmuası, İst. 26 mart 1325, sayı 4, s. 59), "Hemîd" ve "Kara - Hemîd" ("Münşeât-üs-Selâtin, h. 1264 tab'ı, I. 417-418, 422, 443, "Lütfî Paşa Tarihi", İstanbul 1925, s. 241 - 243, 439 - 440) diye tanınıyordu.

Bugün bile kuzeydeki Egil (eski: Angliyen) kazasının yerli Zazaları Diyarbakır şehrine "Emîd" diyorlar. Eskiden Oğuz türkçesinde ve halk ermenicesinde bu adın, "tekye-i-keâm" denilen başa bir "h" katarak "HAMİD/HEMİD" veya "Hamit" diye anılması çok millîhimdir. Kaşgarlı Mahmud (B. Atalay tercümesi, I. 112), Oğuzlar'ın arapça "Emîr" adını "Khamîr" biçiminde söylediklerini ve bu şeklin Oğuzlar'a mahsus bulunduğunu bildiriyor. XI. Asırdaki Oğuzlar gibi, bugün bile Anadolu Türkmenlerinin: "Avlu = havlu, ayva = hayva, ark = hark, indî (imdi/şimdi) = hindi, öllük = höllük (kundak çocuğunun altına konup yaşığı alan toprak),..." gibi kelimeleri hep "h" harfini başa ekliyerek söylediklerini görmekteyiz. Hele "Karabağ - Ermenileri" bu hususta ifrata vararak kelimenin aslını farkettileremeyecek derecede "ka" tekye-i-keâmını kullanmaktadır ("K'Anı = Anı şehri, k'aslan = arslan, k'o-rug = örük/saç örgüsü, K'aydar = Hayder erkek adı, K'ayganuş = Hayıganuş kadın adı, K'argı-dak = Ağrıdağ, gibi. Hattâ destânî - tarihî

adlardan K'Ara = Ara ve K'Anuşavan = Anuşavan bile böyle anılmaktadır: Said Paşa, "Mir'ât ül-İber", İstanbul 1304, II, 118 - 119).

46 — **KHORÂSAN.** ("Bahr ül-Ensâb" da geçen Bayındur - Han ile KHORÂSAN'dan çıkıp Aras ve Kür boylarına gelen Oğuzlar'ı "Anı" adında; "Topkapusaray Oğuznâmesi" nde bu adın geçişini de "Ak-Hisâr" isminde naklettik).

Burası, Hazar deniziyle Afganistan ve Sırderya arasındaki ölkeleri içerisine alan büyük "Khorâsân" memleketidir. İran dilince "Khor/Khur" (= güneş) ve "âsân" (= doğan) kelimelerinin birleşmesiyle yapılan bu ad, "Doğu, Doğu-Ölkesi" mânasına gelir. Bağdat bölgesinde bulunan ve Osmanlılar çağında sancak merkezi olan bir kasaba ile Aşağı - Pasin'da Kars - Erzurum - Eleşgert (Ağrı) yolları kavuşağı üzerinde eski bir köy de, asıl "Khorasan" dan gelen Türklerin getirdiği hatıralarla bu adı taşımaktadır.

Eski ermenice metinlerde, 'Arsaklılar'ın çıktıkları anayurt olarak buraya "Bahî - Şahasdan" (Han-Ölkesi Belh) ve "Palhasılan" (Belkh ölkesi) da denildiği görülmektedir (V. Langlois, I. 198 - 199, 364). Sasanlılar çağında eski Arsaklı (Part) teşkilâtı muhafaza olunarak: 1) Merv-Şâhecân, 2) Belkh ve Tokharistân, 3) Herat, Busanc, Badgis ve Seclstân (Sakastene), 4) Mâverânnehir (Amuderya sağındaki ölkeler) bölgeleri hep, dört idarî bölüme ayrılan "Khorâsân" kıt'asından sayılırdı ("Khorâsân", İst. Ans., V. 139). Bu yüzdendir ki, Azerbaycan ve Anadolu Oğuzlarının millî an'anelerinde "Gün - Toğusu" adıyla türkçe olarak anılan bu öлке, genişliğinden dolayı, "Genk - Yer" (Geniş - Yurt) diye anılmaktadırlı ("Gün - Toğusu Genk Yer" adına bak.). Bugün bile Anadolu'daki bütün Türkmen ve Zazalar arasında, atalarının vaktiyle "Khorasan" dan buraya gelmiş olduğu, dağbaşlarındaki büyük ve her yıl saygı ile ziyaret edilen yatırların (tulu evliyâların) çoğunun da "Khorasan-Eri" olduğu an'anesi yaşamaktadır. Gerek türkçe, gerekse ermeni harfleriyle nesredilmiş bulunan Müslüman (Türk) ve Gregoryen (Ermeni) halk hikâyelerinde en çok "Belkh ü Bukhara" dan bahsedilmesi de, Arsaklıların yaşadıkları hatıralarından ileri gelmektedir.

47 — **İÇ - OĞUZ.** ("Kitâb-i Dede - Korkud" da çok yerde ve bilhassa XII. Boy'da geçer ve bu koldaki Oğuz Beğleri hanedanları belirtilir. "Bahr ül - Ensâb" da ise; daha açık olarak "Kazan - Han (Ararat ve Yüksek - Armeni - Erzurum), Hunlak - Beğ (Alcnik - Arzanene: Diyarbakır, Mardin), Yagan - Beğ (Dördüncü - Armeni = Sopen: Ergani, Çabakçur, Harput Mazgert/Tunçeli), Şanisohlin - Beğ (Gogaren = Kukark: Göle, Ardahan, Ahılkelek, Loru, Tomanis, Şamsolge/Şamsulde), Bayarak-Beğ (Tayk: Bayburt, İspir, Totum, Ardanuç, Artivin, Penek), Kara - Konak - Beğ (Duru - Baran/Duruperan: Bitlis, Muş, Ahlat, Malazgert, Hınıs)" sülâlelerinin "İÇ - OĞUZ BEĞLERİ" sayıldığı yazılıdır; bunlar, kere içerisinde

gösterilen yerlerde hâkim olarak büyük ilbeğleri (satrap) âilelerini teşkil ediyorlardı. Bunlara, "Oğuz - Han töresi" ne göre "Üç - Ok" lar ve "Sol - Kut" da deniliyordu. Residüddin'in "Câmi ü-t 'Tevârih" indeki "Târih-i Oğuz ü-Türkân" da ve bundan alınarak Yüzünoğlu Ali'nin "Selçuknâme" sinde (Topkapusaray: Revan Köşkü, sayı 1390, s. 9) 21 Oğuz boyundan 12 sinin "Sağ" ve 12 sinin de "Sol" kola ayrılışı ve düzenleriyle damgaları, ongunları gösterilmiştir).

"Dede - Korkut Oğuznâmeleri" ndeki "İç - Oğuz" ölkesi: Tiflis - Gökçeöl/Kökeç - Dengiz doğu ucu — Van gölü güney ucu — Nusaybin üzerinden çekilecek bir çizginin batısına düşmektedir. Bu çizginin doğusu da "Taş - Oğuz" dur. Buna göre, Arsaklılar çağındaki 15 eyaletten, adı geçen çizginin batısında kalan ve yukarıda kere içerisinde gösterilen 7 eyalet, "İç - Oğuz" dan sayılıyordu (ilbeğliklerden bu eyaletlerde bulunurlar için II. Kitabımızda izahat verilecektir) [10].

48 — KAN - ABKAZ/KAN - ABKAZA ELİ/KAN - ABKAZA KÂFİR ELİ. (IV. Boy: "Toksan - Tümen Genç Oğuz sohbetine derilmiş" bulunduğu bir sırada Kazan - Han, genç oğlu Oravaz'ın henüz hiçbir yiğitlik göstermemiş olmasını ilâhlererek, içmiş olduğu halde ağladı. Bu mânâlı ağlayışı sebebini soran Oravaz, babasını sıkıştırarak: "Demez olur - insan; kalkubunu yerimden men tururam, kara - gözlü yiğitlerümi boyuna aluram, KAN - ABKAZA ELİ'ne men giderem, altun - khaça men ellümi basaram, pılon - giyen Keşis'ünğ elin öperem, kara - gözlü Kâfir - Kızı'n men aluram; daklı senlüğ yüzünge men gelmezem" dedi. "Vatikan Oğuznâmesi"nde 192 a. yaprak): "KAN - ABKAZA KÂFİR ELİ'ne ben giderem, altun - haça ellüml ben basaram, bilan-giyen Keşis'ünğ elin ben öperem", deniliyor. Bu destanın başında ise (91 b. yaprak), Kazan-Han'ın künyesine şu vasıf eklenmiştir: "Olaş-oğlu, erenlerünğ arslan, tülü - kuş'ünğ yavrusı, beze - miskin ümidi, kalmış yiğit arkası, Kalkan - Oğuz paşası, KAN - ABKAZ'ünğ karımı, kongur-at'ünğ eyesi, Kara - Kona'nunğ kardaşı, Kara - Budak emmisi, Han-Or(a)vaz'ünğ babası Sal(v)ur - Kazan").

Burası, Karadenizin doğu kıyılarındaki Abaza/Abkhaz ölkesidir. Evliya Çelebi (II.98, 108), h. 1056 (1646) yılında görüp çok iyi tanıdığı

[10] Bizans kayseri Mavrikiyos ile İran şahı II. Husrev Perviz arasında 591 yılında yapılan anlaşmaya göre; Maku, Gökçeöl ve Tiflis'e değin uzayan eski Arsaklı (Armenyan) toprakları Bizanslıların geçmişti. 604 yılına varınca 14 yıl Bizans idaresinde kalan Yukarı - Aras ve Kür boyları, eski yerli düzene uyularak, Çoruk'tan Aras'a değin olan Kars, Erzurum bölgelerine "İç - Amenyâ" denilmiştir (R. Grousset, s. 253). Anı - Bagratlıları çağında da yaşayan bu "Oğuz töresi" nden dolayı, İbn Havkal ("Kitâb ul-Mesâlik ve l-Memâlik", 1873 de Goeje neşri, s. 244 - 245, 255) Nahçevan - Divin-Anı ile Kars, ("Melik ül-Ermen Sebât ü. Ağut" yurdu) — Erzurum'u İç-Ermeniyeye; Berziri - Ahlat - Erdes - Vastan (Van) — Zeve-zân (Hakâri) yı da Dış - Ermeniyeye diye tanıtmaktadır.

bu memleket ile halkı için şunları naklediyor, ki çok doğrudur: "Abaza Diyarı'nun ibtidâsı Faşa (Riyon) çayı, âhir hudûdu garb tarafda kırk iki konak yerdé Kefe Eyâleti hükmünde Taman Ceziresi kurbünde Anapa Kal'ası limanıdır". Faşa - suyu Megrel (Mingrel) ile Abaza sınırını teşkil eder. "İki taraf da çengilistân ve ormanistân olduğundan, Abazalar Megreller'i Megreller Abazalar'ı sirkat idüp bâzîrgânlara satarlar. İki bin pâre köyüür, derler... Kendilerine Kâfir desen, insanı katlilerler; Müslüman desen, hazzidüp severler. Bunlar, ehl-i-kitâb olmaları gibi, hiç bir mezheb üzere de değillerdir."

Hazarlar'ın yardımıyla 800 yıllarında müstakîl bir kiralık burabilen Abkazlar, X. Asır sonunda ortodoks Bagratlılar'ın idaresine girdiler; III. Bagrat (980 - 1014) ve halefleri "Abkhaz ve Kartli Kralı" unvanını aldı. 1225 te Harezmşâhların fetihlerine ve hattâ İlhanlıların sonuna değin "Abkaz" adı Klir ve Çoruk boylarına da teşmil olundu ("Gürcistan", Is. Ans. IV. 839). Bu yüzden Selçuklu fetihleri sırasında ve Temür seferlerinde bile Tiflis çevresi "Abkhaz/Abkaz" memleketinden sayılmıştır. Gürcüler asıl Abaza/Abkaz yurduna "Abkhazet/Abkhazeti" derler. Destanlarımızdaki "Kan-Abkaza" adının başındaki "Kan", türkçedeki "Khan" adının ilk şekli olup, "büyük, ulu, çok büyük" mânâsına gelir ("Khan - Tangrı - Tağ", "Khan - Tavrüz (Tebriz)", "Khan - Argı (Ağrı - Dağ)", "Khan - Ahıska", "Khan - Araz (Aras)" gibi yeradları halk ağzında ve bilhassa türkülerde çok geçer). Destanımızdaki "Abkaza" ve bugün kullandığımız "Abaza" ülke ve kavim adının telâffuzu, sessiz harflerle biten adların sonuna birer sesli kalarak söyleme hususiyeti bulunan Gürcü dilinden geçmedir ("Acar = Acara", "Akal - Kalak - Akhalkalakı", "Çoruk = Corukhi", "Tamar = Tamara", "İvan = İvane", "Zakar = Zakare", "Kür = Kura", gibi).

49 — KANLU KARA - DERVEND/KAPULI KARA - DERBEND. (II. Boy: Kazan - Han'ın Ağca - Kala, Sürmeli'deki evini bir baskınla yağmalayıp dönen Şavkalı - Melik çerisi, yoluna girmiş gidiyordu. İçlerinden "Kâfir'ünğ biri ayıdur: Kazan'ünğ KAPULI - (KARA-) DERVEND" (d) e ("Vatikan Oğuznâmesi"nde: "KAPULI - KARA - DERVEND AÇIZI'nda") on bin koyunu vardır. Sol koyunları daklı götürsek, Kazan'ı ulu hayıf ederdik, dedi." Ruralarda Kayan - Güci ile Demür - Güci adlarındaki iki kardeşle birlikte koyun sürülerini bekleyen Karmenk - Çoban, sapanla taş atarak karşı koyup, üzerine gelen müfrezedeki Kâfirlerin çoğunu kıldı; koyunların hepsini kurtardı ve düşmana kapıttırmadı. IV. Boy: Ahıska'ya yakın "Kıra - Tağlar üzerine" ava çıkmışken "Şavkalı - Melik" ordusunun baskınına uğrıyarak savaşa giren Kazan - Beğ, kendisinin haberi olmadan genç oğlu Oravaz'ın düşmanla vuruşup yaralanarak tutsak gittiğini sonradan anlıyor. "Kâfir'ünğ izin izledi", bunların "KANLU - KARA - DERVEND" de konakladığını görüp ("Vatikan Oğuznâmesi"nde

96b. yaprak: "Kâfir'ünğ izin bulup izledi. Kâfir daklı KAPULI - KARA - DERBEND'e konmuş - idi"), onlara yetiştii. Savaşçı oğlunu kurtarılarak geri döndü. "Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (58 - 59. satır), **Kazan - Han** yaptıklarını anarken: "Kalbı - sanğı **Kara - Dağ'ünğ Salı'nda KAPILU** nâşi **KARA - DERBEND'e** gür (Güre?) düşman gelse, yine kayıdup ol düşmana öngden depüp giden ben **Kazan - idüm**", deniliyor).

Burası, Alburz = Kafkas dağlarının, Demirkapu - Derbend'den sonra ikinci ve daha uzun, aşılması güç ve çok taşlı, uğurumlu geçidi olan Tiflis kuzeyindeki "Dar - Yal" (türkçe: "Dar - Boğaz" demektir, "yal" = boyun, boğaz, "yele" de bundandır) kapusudur. Kazan - Han sülâlesinin beğlik koyunlarına bakan "Kıracık - Çoban" âilesinin de buranın "ağız" ında ve güneyindeki "Kara - Kalkan dağları" nda yerleşmiş olduğu ve buralara "Karacığ'ünğ Calban - Dağı" adı da verildiği (bak. "Calban - Dağı"), anlaşıyor. Buranın kuzeyinde, m.ö.I. Asırda Don ırmağı boylarından gelen ve İranlılarla soydaş sayılıp Türkleşmiş bulunan Alan-As kavmi oturmakta idi. Gürcistan'ın kuzeyinde ve Dar - Yal'ın çevresinde şimdiki As (gürcüce "Os", yurtlarına "Os - et = Os/As - Yurdu", rusçada "As - et - in = Asetli") kabilelerinin ataları sayılan bu kavme göre (bak. "Allân, İs. Ans. I. 378), Arsaklılar çağında buraya "Alanlar - Kapusu" da deniliyordu (Agathang'dan naklen V. Langlois, I. 115). Burayı "Tar - Yal" diye de tanıyan Gürcüler, geçitten gelen suya göre "Aragvi - Kapusu" diyorlar. Araplar ise, ilk İslâm fetihleri sırasında buraya "Bâb ül - Lân" (Alan - Kapusu) adını verdiler. (Dar — Yal'ı farsça "Der-i Alan" dan çıkma gösteren istikak yanlışır. Temür çağında Yayık = Ural ırmağının geçitlerinden birine "Aygır - Yal" deniyordu: N. Şâmi, "Zafernâme", Ankara 1949, s. 146).

Oğuzlar padişahının "on bin koyun" unun "Kanlu" veya "Kapulu" **Kara - Dervend** yakınlarında yaylaması, halk geleneklerimize ve bugünkü otlak vaziyetine de uygundur. "Terekeme - Gürcistan" da denilen Tiflis Vilâyetindeki Borçalı, Kazak, Şemseddin (eski: "Şamsoldin = Sami - Solga = Üç - Oklu" dan kalma) adlı Terekemeler ile diğer koyuncu ve yaylak - kışlak hayatı süren Türkler, Tiflis'in kuzeyinde ve Dar - Yal güneyindeki yaylaklara **Kara — Kalkan** adını vermektedirler. Mezarı, Tiflis'e hâkim Kocor tepesinde, bulunup sevgilisi, "Tiflisli Şâh - Sanem Hanım" ile murada ermiş olan Tebrizli Aşık - Garib (Ermeni ve Gürcüler arasında da macerası ve türkülleri bilinen meşhur halk şâirimiz), "dilekler destanı" diye tanınan uzun bir destanında, buranın koyun yeri olduğunu belirtmek için şöyle demiştir: "Enger - Su ırmağım ola * Bu ırmaktan tez isterem * Açık - Baş'dan kız isterem * Bir davardan yüz isterem * KARA-KALKAN dağım ola." 1394 Eylülünde "bütün Gürcistan vilâyetlerini eline geçir"-miş olan Temür, "Kara - Kalkan'da çok" olan "muhallifler" üzerine ayrıca sefer etmiştir. 1400 yılında "ahalisi Kûhistan (Dağıstan Terekemesi)

sipahileri"nden ibaret olan "dağın (Kafkasların) eteği" ndeki "Kara - Kalkalık memleketi" ni yeniden ezdi. (N. Şâmi, "Zafernâme", s. 191, 239).

50 — **KANLU - SU/KANLU - KANLU SULAR**. ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (58. satır), Kazan - Han yaptığı işleri anarken: "Karanğu dünile daran (varan?) yağı erse **KANLU - SU**'ya kulağuzluk eden ben Kazan - idüm", diyor) (III. Boy: Pasın'da Avnik - Kal'ası Kâfirleri'ni tepeleyip bezirgânların malını geri alan genç delikanlı Bamsı'ya Dedede - Korkut merasimle Bayarak adını verirken, onun babasına yaptığı alkış (dua) lar arasında: "Karşı - Yatan Kara karlı Tağlar'dan aşar olsa Allâhü - Te'âlâ senünğ oğlunga aşut versün; **KANLU - KANLU SULAR**'dan geçer olsa geçit versün", diyor. 16 yıl Bayburt'ta tutsaklık çektikten sonra gelen Bamsı - Bayarak'ın babasına mustuluğa giden Bamsı - Çilek "soylama" sında: "**KANLU - KANLU SULAR**'ünğ soğulmuş idi, yaşardı (çağladı) gine", diyor. IV. Boy: Ahıska'ya yakın bulunan Kara - Tağlar üzerinde avlanırken ansızın gelen düşmanla savaştıktan sonra, genç oğlu Oravaz'ın tutsak gittiğini, yerde bulduğu "altunluca kamçı" sından anlayan Kazan - Han kendi kendine ağlayıp dövünürken: "Kara - Tağ'um yükseği oğul **KANLU - SU**'yum taşkun' oğul", diyor. Sonunda düşman çerisine yetişip tutsak oğlu ile karşılaşılıyor. Oravaz da, babasına, bir oğul için tek başına koca düşmanla savaşmadan ise geri dönmesinin daha iyi olacağını rica ile söylerken: "**KANLU - KANLU SULAR** esen olsa, kamın taşar" (sen yine bir oğul kazanabilirsin, kendini tehlikeye atma), diyor. VI. Boy: Turabozan'da canavarlarla elleşerek yenmeye çalışan **Kan - Turalı**'ya yiğitleri yüreklendirici "soylama" söylerken: "**KANLU - KANLU SULAR**'dan haber geçe" Kanlu - Oğuz Eli'ne haber varı", diyorlar).

Destanlarda geçen bu adın, "taştığı sırada adam boğmuş olan, kan eden, tehlikeli-su" mânasına kullanıldığı görülüyorsa da, belli bir ırmağı bildirmiş olması uzak değildir. "Karkın" (eriyen karlardan birdenbire taşma) olduğu sırada yaya ve atlı yolcuları geçiş sırasında boğan veya "çimme" (yıkınma, banyo) sırasında adam boğan çaylara, ırmaklara ve göllere halk arasında "**Kanlı**" sıfatının verilmesi âdettir (Kanlı - Kars - Çayı, Kanlı - Fırat, "Kanlı - Göl" (Poskov'da), Kanlı - Dere adları gibi).

51 — **KARACUK/KARAÇIK**. (II. ve III. Boy'da: Salvur - Kazan Han'ın künyesi anılırken, VII. Boy'da da Bayındır - Han'ın künyesinden bahsedilirken: "**KARACUK**'ünğ kaplanı", deniyor). ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (57. satır), Kazan - Han erliğini ve yaptığını anarken, "**KARAÇIK**'ünğ Calban - Tağ'ından Kâfir taş uçursa kaba - oyluğun dutan ben Kazan - idüm", diyor).

Yukarıda "Calban - Tağı" ve "Kanlu Kara - Derbend" adında da belirtildiği gibi, Kafkas dağlarının güney yüzünde ve Daryal geçidine yakın

bir yerde, (II. Boy'a göre) "Kazan'unğ Kapular/Kapulu - (Kara -) Der-
vend' (d) e on bing koyunu" nı bekliyen ve sonradan bu padişahın "im-
rakhor" nı olan sapanla taş atmada çok yiğit bir "KARACUK Çoban" ı
vardır. Rahmetli Ziya Gökalp ("Türk Medeniyeti Tarihi", İstanbul 1925,
I. 1551, Dede - Korkut'ta geçen "Karacuk" un, Diyarbakir'in batıgüney
yanındaki Karaca - dağ'dan ibaret olduğunu ve Türkmenlerin, Türki-
stan'daki addaş yaylaklarına benzeterek Musul yanındaki bir dağa "Kara-
cuk" ve Diyarbakir'dekine de "Karacuk/Karaca" adını verdiklerini ileri
sürmüştür. Bunun gibi, "Bayındur - Han" sülâlesini Akkoyunlular'a ve
"Amat - snı" nu da "Amid/Amit" (Diyarbakir) e bağlayan rahmetli-
nin düşüncelerini E. Rossi (s. 40) de kabul etmekte ve "Karacuk" u, Di-
yarbakir Kermen - dağ' ından ibaret sanmaktadır. Halbuki, Musul ve Di-
yarbakir'deki "Karacuk/Karaca" dağlar, Eski - Oğuz (Küçük - Arsaklı)
ların güney sınırı üzerinde idi ve bu cephede Büyük - Arsaklılar (Bayın-
dur - Han sülâlesi) çağında savaşıacak, yiğitlik gösterilecek bir vak'a
yoktu. Gerek Diele boyundaki bu iki "Karacuk", gerekse "Calban - Tağı"
adında gördüğümüz "Taş - Oğuz" daki Nahçıvan ile Karabağ'daki Ka-
racukh" dağları (bu sonkiler Lynch'in haritasında gösterilmiş olup so-
nuncusu Karkar/Gerger - çayının kaynaklarında ve 2123 ayaktır), Tür-
kistan'da Tanrıdağlar'ın batı kolları üzerindeki "Kara - Tav/Karacuk"
diye tanınan (A. Zeki V. Togan, "Bugünkü Türkli (Türkistan)", İstan-
bul 1942 - 1947, I. 5, 74) ve Arsaklıların ilk yurdu olan bölgedekinin ad-
daşı ve onun hâırasıyla anılmış bulunmaktadır. "Horâsân" ölkesinde,
"Kuşanlar - Yurdu Balkh" ta bulunan asıl "Karacuk/Karacuk" dağı, Kaş-
garlı Mahmud'un meşhur "dâirevi cihan haritası" nda Hazar denizi do-
ğusunda ve "Mesken-i Kıfcaq" ile "Bilâd ül-Guziyye" (Oğuz - Ölkesi şe-
hirleri arasında "Cebel-i KARACUK" adıyla gösterilmiştir. Destandaki
hem Bayındur - Han hem de Salvur - Kazan sülâlelerinin mensup bulun-
duğu "KARACUK" un, ilk Oğuz yurdu olan eski Horasan'daki bu "Kara-
cuk - Dağı" olduğu anlaşılıyor. (Hakâri'de bir "Calban" ı dağı (3150m.) var-
dır).

52 — KARA - DENGİZ. (II. Boy: Düşmanlar elinde tutsak olan genç
Oravaz, kanına dibine getirilip çengele asılacağı sırada, ağaçların kut-
luluğunu anarken: "Böyük böyük sularınğ köprüsi ağaç" KARA - KA-
RA DENGİZLER'ünğ gemisi ağaç", diyor. IV. Boy: Kara - Tağlar üze-
rinde avlanırken karşıdan düşmanın toz kopararak gelmekte olduğunu
gören Kuzan, yanında bulunan ve henüz düşman ve savaş görmemiş olan
genç oğluna, "KARA - DENGİZ gibi yaykanup (çalkanıp) gelen Kâfir-
liñğ leşkeridür", diyor. "Vatikan Oğuznâmesi" nde (93 a. yaprak): "Deu-
giz gibi kararıp gelen Kâfir'ünğ leşkeridür"). VII. Boy: Akına çıkan Ka-
zılık - Koca, "günlerde bir gün Düzmürd - Kal'ası'na geldi, KARA - DEN-
GİZ kenârında idi." Burada bozulup tutsak düşen Kazılık - Koca, 16 yıl
kapanık kaldıktan sonra, büyüüp delikanlı olan oğlu Yaganak - Beğ

kendisini kurtarmaya gelyor. Bayındur - Han'ın buyruğu ile 24 sanak -
Beğnin bu sefere memur edildiği günün gecesi gördüğü bir düşü ertesini
gün anlatan Yaganak - Beğ diyor ki: "Ağ - sakallu Dede - Korkut'dan
öğüt aldum, ilerü - yatan Kara - Tağlar'ı aşdum, İlerü - Yatan KARA -
DENGİZ'e girdüm... İlerü - Yatan (KARA-) DENGİZ'i deldüm geçdüm,
öteki Kara - Tağ'ünğ bir yanında" bir er gördüm. ("Topkapusaray
Oğuznâmesi" nde (55, 57. satır) Kuzan - Han yaptıklarını anarken: "Ka-
yın akar KARA - DENGİZ'idüm er bunğaldur-idüm dölegümde (?) ben
Kazan. Haykırdukda kara - bulud ö(nğ)rgüni-yidüm KARA-DENGİZ-
den su alup yere barçın satır - idüm ben Kazan", diyor).

Oğuzların ölkesine yakın bulunan bu deniz, Anadolu'nun kuzeyinde-
ki "Karadeniz" dir. Yaganak ağzından "İlerü - Yatan KARA - DENGİZ"
târlifinin söylenmesi, bu adın Eski - Oğuz an'anesine göre Arsaklılarca
da nasıl verilmiş olduğunu göstermeye yarar: Eski - Oğuzlarca "karşu,
ilgerü/ileri, kabuk" gibi yön hildiren sözlerle hep "kuzey" ciheti ve yine
Eski - Türk (Cou, Kun, Göktürk) dinine göre "Kara" sıfatıyla anılan yer-
ler belirtilmekte idi [11]. XIII. Asırdan kalma uygurca "Oğuz Kağan
Destanı" ndan da anlaşıldığı üzere, Oğuzlarca "Sağ" doğu, "Sol" da batı-
yı gösterirdi. Böyle olunca, yani sağ-kol doğuya ve sol-kol batıya doğru
uzatılınca, insanın "ileri, karşı, kabak" (= ön) tarafı kuzey'i ve "arkı-
rı, arka" (= sırt, geri) yani da güney'i göstermekte idi; ve bütün yerad-
ları da Oğuzlarca böyle anılıyordu (sağ'da "Kök/Gök, Gökçe" veya "Ya-
şıl/Yeşil"; arkı/arka'da "Ala, Kızıl"; sol'da "Ak, Akça"; ileri/karşı'da
"Kara, Karaca" sıfatları ile birlikte söyleniyordu). Gök - Türklerde ise,
kible/yüzün çevrildiği yön doğu olduğundan: "İlgerü kün - toğusu (ileri
gün - doğusu), birgerü kün - ortusu (beri |güney'de| gün - ortası - öğ-
le vakti semti), kırıgaru kün - batısı (arkı/geri = geri |batı'da| gün - ba-
tısı), yırıgaru kün - ortusu (yınkarı/kuzey'de) dün = gece ortası)" (Hüse-
yin N. Orkun, "Eski Türk Yazıtları", İstanbul 1936, I. 22 - 25), tâbirleri
geçmektedir. Oğuzlar ilk defa "Pont denizi" ni güneyinden yani Anado-
lu'dan gördükleri için "İlerü - Yatan" (önde - duran) vasfı ve eski din-
lerinin hâırasıyla da "Kara" rengiyle anıp "İlerü - Yatan KARA - DEN-
GİZ" dediler. Bu tâbir Oğuzlar'dan Gürcüler'e de geçmiş olup, eskiden
(Saka kabilelerinden Saspirler'e göre) "Speris - Zğva" (İspir. Denizi)
denilen bu denize "Savi - Zğva" yarı "Kara - Deniz" demeye başlamışlar-
dır ki zamanımızda da böyle anılır (A. N. Cavakhov, "Gürcülerin An-
tropolojisi" Moskova 1908, rusça, harita; W. E. D. Allen, "A History of
the Georgian People", London 1932, indeks ve haritalar).

53 — KARA - DEĞE AĞZI. (II. ve IV. Boy: Kazan - Han'a savaşta
yardıma gelen Oğuz Beğlerinin İç - Oğuz'da en kıdemli ve başta gelenin

[11] Bak, "Türklerde dört yönün dört renkle idlandırılması", TÜRK AMACI
dergisi, 1942 Eylül, sayı 3, s. 132 - 138.

künyesi anılırken: "**KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren, kara - boğa derisinden beşigünüş yapuğı olan, acığı tutanda kara - taşı kül eyleyen, kara - bıyığın yedi yerde engsesinde düğen, erenler avıanı, Kazan - Beg'ünüş kartası Kara - Kona(k)". ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde 34 - 36. satır): "Kara - taşı karmadukda kül eyleyen, tağa daşa bususından duman çöken, **KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren Kara - Yer'i kertüp beşik kılan, ... Kara - Kona(k) Beg'").

Burası, Gökçeöl (Kökçe - Dengiz) den gelip Revan şehrine uğrayarak soldan Aras'a karışan "Zengi - Su" yun, Katolikosluk merkezi Üç - Kilise (= Eçmiyazın/Valarsâbâd) kasabasına yaklaştığı yerdir. "**KARA - DERE**", eski ermenice metinlerde "**Hraztan/Hirazdan**" ve sonraları "**Zangu - Ked**" (= Kara - Su/ırmak) adı ile anılırdı (V. Langlois, I. 22). Bugün Türk (Müslüman) ve Ermeni (Hristiyan) yerli halkın kullandığı "**Zengi** (farsça: kara) - **Su**" adı, eski oğuzcasının sonradan İranlılarca tercümesinden ibarettir. II. Boy'da: "**KARA - DERE AĞZI**'nda", IV. Boy'da: "**KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren"; ve "Vatikan Oğuznâmesi" nde (90 a. 98 b. yaprakları) iki defa: "**KARA - DERE AĞZI**'nda Kadir - Veren" diye geçen bu künye vasfında bir eksiklik görülüyor. Doğrusu, "Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde olduğu gibi, "**KARA - DERE AĞZI**'nda **KADIR - VEREN KARA - YER**'i kertüp beşik kılan" biçiminde olsa gerektir. Böyle olunca mâna açıkça belirliyor, öteki türüsünde eksik kalıyor. Bu son vasıftaki "**Kadir - Veren Kara - Yer**", **KARA-DE-RE**" (= Zengi - su) nin "**Ağzi**" yâni "yakını, sınırı" üzerinde bulunan yerin adı, **Valarsâbâd** (ermenice: Valarsâpat/Vağarsâpat) adlı eski Arsaklı merkezine hristiyanlığı kabulünden sonra "Eçmiyazın/Açmiyazın" diye ermenice verilen adın oğuzcasından ibarettir. Küçük - Arsaklılar ülkesinde resmen hristiyanlığı yayan ve ilk devlet kilisesini kuran "Nurlandırıcı - Greguvar" (ermenice: Kirkor - Lusavoriç denilen Horsanlı Anık'ın oğlu Aziz - Grigor) a, an'aneye göre, Hazreti İsa (Tanrı - Tanrınını) Valarsabad'da gözüklüp nurunu tecelli ettirmiş; bu yüzden burada kurulan ilk ana - kiliseye de "Eçmiya - zın" (Kadir/Tanrı - oğlunun indiği yer) adı verilmiştir. (Saint - Martin, "Mémoires", I. 115 - 116; V. Langlois, I. 190 - 191; Esat Uras, "Tarihte Ermeniler", s. 122, 127).

54 — **KARA - DERVEND/DERBEND**. (III. Boy: "Avnik - Kal'ası" adında "Pasin'unğ **KARA - DERVEND AĞZI**" ve "**KARA - DERVEND**"e âit metin nakledilmişti. "Vatikan Oğuznâmesi" nde (68 b, 69 a, 74 b. yaprakları) iki defa: "**Pasin'unğ KARA - DERBEND AĞZI**" ve bir defa da "**Pasin'unğ KARA - DERBENDİ**" diye geçiyor).

Burası, Yukarı - Pasın'da Avnik - Deresi'nden gelen suyun sağdan Aras'a (Pasin - suyuna) karışmadan önce uğradığı Emre - Kom köyü yukarısındaki "**Kara - Derbend**" den ibarettir. Meşhur, "Çoban - Köprüsü" nün güneydoğusuna düşer. Birinci - Cihan Savaşına âit askerî kitap-

lardaki haritaların çoğunda bu geçit yeri/boğaz gösterilmiştir (meselâ: M. Şerif, "Sarıkamış", İstanbul 1338 = 1922).

55 — **KARA - KAYA**. ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (52 ve 56. satır), Taş - Oğuz Beg'lerinden "**Alp - Rustan**"'ın künyesi anılırken: "**Kara - Dağ**'unğ kurdı, **KARA - KAYA** kapları, kara - şahin yavrusu, karan-ğu dümlü atın oynadan **Alp - Rustan**"; Kazan - Han'ın yaptıkları kendi ağzından söylenirken: "**Kara - KAYA**'da uğrar kaplan - idüm" (metnin asıl satırında: "arslan-idüm"; çıkmasında: "kaplan-idüm", diye düzeltilmiştir).

"Kara - Tağ" adında da işaret edildiği gibi, Alp-Rustan (Erestuni) sülâlesi için söylenen "**KARA - KAYA**" nın Van gölü doğusundaki dağlarda bulunması gerektir. Kazan - Han'ın ağzından söylenenin ise, Alburz (Kafkas) dağları güneyinde ve Dar - Yal geçidi önlerinde bulunması gerekiyor.

56 — **KARS**. ("Bahr ül-Ensâb" daki kayıt "Aur" başında nakledilmişti).

Şimdiki Kars ilinin merkezi olan sarı ve çok gösterişli bir kayalık üzerindeki kalesiyle meşhur Kars'tır. Küçük-Arsaklı = Arsaklı sülâlesini kuran Val - Arsak'ın (m. 8. 149 - 127) son yıllarında Kafkaslar ülkesinden getirttiği "**Volentur** (Balangar)-**Bulgar**" oymaklarının yerleşip kendi adlarıyla "**Vanand**" (Balang) diye adlandırdıkları sancağın (V. Langlois I. 45-46) en tanınmış müstahkem şehriydi. Adını, bu Bulgar Türklerinin "**Karsak**" (sonraları "**Varsak/Farsak**" denilen ve Toroslardaki "**Bulgar Dağı**" na da adlarını veren) boyundan almıştır. İlk defa Levond (Ghevoid) tarihinde 772 yılı vak'aları arasında "**Karus - Kalak**" (Karus - Şehri), Katolikos VI. Hovhannes'in eserinde, 896 da Emir Afşın tarafından kuşatılması dolayısıyla "**Karus**" Kalesi ve K. Porfirogenet'in 950 de bitirdiği "İmparatorluk İdaresi" kitabında da "**Kars**" diye anılmıştır. Evliya Çelebi (II. 329), Silifke'nin "Karataşlık - Kars'ı" ile Maraş'ın "Kars-ı Zulkadriye" sinden ayırdedilmek üzere buraya "**Kars-ı Dödmün**" (Hanedan = Hükümdarlar merkezi - Kars) denildiğini hatırlatıyor. Bu haber çok dikkate değer: Arsaklılar'ın merkez eyaleti "Ararat" ülkesinden ve "Vanand" sancağından olan bu Kars, Toroslar güneyindeki "Kars" ın anası ve Varsakların yurdu, bilhassa 772 den itibaren Bağcıntıların ülkesi ve 928 - 1064 yılları arasında "**Kars - Bagratlıları**" nın merkezi olmasından böyle tanınmıştır. Bugün bile yerli halk arasında ve çevrelerinde, doğuda Yalınlar'dan batıda Soğanlı dağlarına değin uzayan ve bütün suları Kars çayına karışıp Kars kalesi boğazında birleşen bol otlaklı Kara - Ovasına "**Tukht - Düzü**, **Tukht'ın - Düzü**" denilmektedir. Resmî kuyitlerle de geçen bu anımseli bahriyeyle "Tanzimat çağındaki ırsatı "**Sâlnâme**" lerimizde, Kars merkez sancak ve mühîyesine "**TAKIIT**" adı veriliyordu. Halk hikâye ve türkülerinde de bu âda çok rastlanır (meselâ,

Aşık - Kerem'in bir deyişinde, bol otlaklı ovaya örnek olarak, büyük hayvan sürüleri için: "**Buna Kars'm TAKHT'** gibi düz gerek", deniliyor).

Eski - Oğuzlar'ın (Arşagunik) merkezi Ağaca - Kala ile Sürmeli bölge lerinin çoğu bugün de Kars vilâyeti toprakları içerisinde.

57 — KARŞU - YATAN KARA - TAĞ/TAGLAR. (I, II. Boy: "Karşu - Yatan KARA - TAĞ/TAGLAR", III. Boy: "Karşu - Yatan KARA - karlı Tağlar", yaylak olan "Karşu - Yatan KARA - TAĞ/TAGLAR", tarifi çok geçer. IV. Boy: Oğlu genç Oravaz'la Kazan - Han, "Kâfir - Serhaddi" ne doğru yola çıkarak, "Cızıglar, Ağlayan, Kökçe - Tağ" bölgesinden sonra "**KARA - TAGLAR** üzerine ava çıktı". Burası Ak - Sıka Kal'ası'na yakındı. Öteki boyların hepsinde de bu adla yaylak dağlar anılıyor. Yalnız, IX. Boy'da Berde ve Gence bölgesindeki Bağlı - Beğ ağzından anlatılan: "**KARA - TAGLAR** öngine ava bindüm' Kara - tonlu Kâfirler'e öğramadum", "**KARA - KARA TAGLAR**'dan haber aşmış' Kanlu - Kanlu Sular'dan haber geçmiş' Demür - Kapı Dervend'inden haber varmış' Alaca - Atlu Şavkalı - Melik katı pusmuş' Pusduğundan **KARA - TAGLAR**'a tuman düşmüş" ile XI. Boy'da, yaptıklarını anan Kazan'ın: "Yüksek - Yüksek **KARA - TAĞ**'dan taş yuvarlansa' Kuba - ökçem, oyluğum karşı tutan Kazan er-idüm", anlatmaları mühimdir. ("Topkapusarayı Oğuznâmesi" nde (3, 9, 29, 52, 58. satırlar), Oğuzlar için: "Göklişine **KARA - TAGLAR**'ı yaylılu Oğuz"; "Karn - bulut örgünü, **KARA - TAĞ**'unğ kaplamı"; "Karşu - Yatan kalbı sanğı **KARA - TAGLAR**'ı usup gelen Ozmı olanı"; "**KARA - DAG**'unğ hırdı, Karn - Kaya kaplamı, kara - şahin yavrusu, karanğu dün - ile atın oynadan **Alp - Rustan**"; "Kalbı sanğı **KARA - DAG**'unğ Sah'ında Kapılı nâşi Kara - Dervend'e gür (Küre?) düşman gelse yine kayıdup ol düşmana öngden deşüp giden ben **Kazan** - idüm").

Kuzeydeki dağlara Oğuzlar "**Karşu - Yatan KARA - TAĞ/TAG-LAR**" adını veriyorlar. "Şecere-i Terâkime" de: "Kise - Yatan Kara - Tağ'a uğrab keldüm" mısraı geçiyor. Türkistanda bugün bile "Kise - Yatan Kara - Tav" (O. Ş. Gökyay, Zeki V. Togan Beğ'den naklen, "Başlangıç", s. XVI, XXIII, not) denilmektedir. Oğuznâmelerde geçen yukarıdaki "**Kara - Tağ**" lar'dan şunların yerlerini tesbit edebiliriz:

a) Ahılkelek doğusundaki "Pervane gölü" (Gürcüce Tve-Pıravan) nün kuzey ve doğusunu çeviren ve 3000 m. yi bulan tepeleriyle yaylakları meşhur "**Deve - Kıran dağları**" (üzerinde "Koroğlu - dağı" ve "Sansar - tepesi" gibi yerler de vardır), IV. Boy'da Kazan ile oğlunun avlandığı "**Kara - Tağlar**" olmalı. Bunun kuzeybatısında ve Ahıska'nın doğusunda da en yüksek dağlara "**Kara - Kaya dağı**" deniyor (Lynch'in haritasına bak.).

b) IX. Boy'da geçen ve "Şavkalı - Melik" yurdu sınıırı üzerinde bulunuluğu belirtilen "**Kara - Kara - Tağlar**", Kafkaslar'ın Daryal'dan son-

raki doğu bölümleridir. Bugün bile Gence'nin kuzeydoğusuna ve Berde ile Şeki (Nuha) şehirlerinin tam kuzeyine düşen Kafkasların en yüksek yerlerine "**Kara Kaya dağı**" denilmektedir.

c) Kazan - Han'ın ağzından anlatılan "**Yüksek - Yüksek Kara-Tağ**", bu sülâlenin koyunlarının yayladığı "Kanlu/Kapılı Kara - Dervend Ağzı" (Dar - Yal geçidi önü) semtindeki Orta - Kafkaslar'dır. Bunların Tiflis kuzeyine düşen güzel yaylalı bölümlerine bugün bile koymucu Terekeme ve Tuş - Gürcüler yaylağa çıkmaktadır, ki bunlara "**Kara - Kalkın dağları**" deniliyor. Fakat, halk arasında çok kullanılan ve Türkçelerimizde de geçen bu son adı Ruslar haritalarına geçirmemişlerdir (Yukarıda "Kanlu Kara - Dervend" adı sonunda Temür çağında burayı "**Karn - Kalgını**" ve "**Kara - Kalkınlık**" denildiğini görmüştük).

ç) Van-göllü doğusunda (eski "Vasburakan" eyâletinde) yurt kurmuş olan Taş - Oğuz'dan "**Alp - Rustan**" (Ereşduni/Rştuni) sülâlesi künyesinde geçen "**Kara - Tağ**'un kaplamı" tarifindeki dağ, Van ile Kotur arasında ve Kotur - çayının iki yanında bulunan "**Kara - Taş**, ve "**Karavul**" dağları veya Çölemerik'in kuzey yanındaki "**Karadağ**" (3450 m.) olmalı.

Oğuz - Elleri içerisindeki en büyük "**Kara - Dağ**" yığınları, Arasın güneyinde ve Tebriz'in kuzeyindeki meşhur "**Kara - Dağ**" sıradağlarıdır.

58 — KARUN - ELİ. (XI. Boy: Yaptıklarını anan Kazan - Han, Tomanın - Kal'asında kendisini tutsak etmiş olan "Kâfirler" e diyor ki: "**Ağca - Kala, Sürmeli**'de at oynatdum' At - ile **KARUN - ELİ**'ne çapkun yetdüm").

Burası, şimdiki Erzurum bölgesidir. Arsaklılar çağında "Ararat" eyaletine batıdan komşu olan "Yüksek - Armeni" eyaletinin doğu bölümüne "**Garin/Karin**" deniliyordu; Bizans Kayseri II. Teodosyus'un emriyle (415 - 422 yıllarında) burada yapılan kaleye "**Teodosyopolis**" denildi. İlk İslâm eserlerinde "**Kali - Kala**" diye anılıyordu (Saint - Martin, "Mémoires", I. 67 - 69). IV. Asır tarihçisi Bizanslı Faustus, "**Garin/Karin**" sancağı ve ovasının Mamikonlu başbuğ ("sbarabed") Manuel tarafından korunduğunu; Khagh Znoh, Gireil Beği (Mirian 265 - 312) üzerine yürüten Kuzey - Kralı'nın (Şavkalı - Melik) "**Garin şehri**" ne değin akın edip burulardan 47 bin tutsak götürdüğüünü, naklede (V. Langlois, I. 247, 299, 305, 351). Temür çağına, hattâ ondan sonraki zamana kadar ermenice metinlerde geçen ve m. ö. Yunan müelliflerinin (İstrabon, XII, m. 37) "**Karanitis/Karénitule**" diye yazdıkları bölge adından kalan "**Garin/Karin, Karnoy - Kalak** (Karnoy - Şehri) m. İslâm - Türk eserlerinde aslâ görülmümediği halde "Kitâb-i Dede - Korkud" da "**KARUN ELİ**" biçiminde yazılmış olması, çok mühimdir (bak. «Kars Tarihi», I. 157-158).

59 — KAZILIK - TAĞI. (I. Boy: "Göksi - Gözel Kaba - Tağ'a ava çıkan Dırsa - Han, yalancı nökerlerinin sözlerine kapılarak biricik yiğit oğlu Bogaç'ı öldürmek için okla vurdu. Oğlunun eve dönmediğini gören

anası dayanamıyarak kırk ince - belli kız ile atlanıp onu aramaya çıktı. "Kışda yazda karı buzi erinmeyen **KAZILIK - TAGI**'na geldi". Oğlunu alkanlar içinde yatıyor görünce: "**KAZILIK - TAGI**, akar senüñ sularunğ" Akar iken akmaz olsun", diye başhyarak bu dağın otlarını, geyiklerini, arslanını, kaplanını kargadı. Kendine gelen yaralı oğlu da "**KAZILIK - TAGI**'nunğ" suçu olmadığını söyleyip başından geçeni anlattı. VII. Boy: "Kam - Gan oğlu Hau - Bayındur" sülâlesinin "**Vezir**" i olan "**KAZILIK - Koca**" hanedanından bahsediliyor ve bunların **Karı - Dengiz** kıyısında "**Düz-mürd**" kal'asında tutsak düştüğü ve bu soyun genç oğlu Yaganak'ın gelerek buradan babasını kurtardığı anlatılıyor. III. Boy: İç - Oğuz ile Taş - Oğuz Beğleri sohbetine derilmiş iken Bayındur - Han'ın Divân'ında, Han'ın **Karısı**'nda yay dayayıp duran "**Kara - Kona** oğlu **Kara - Budak**", "**Sağ - yanı**'nda **Kazan** oğlu **Oravaz**", "**Sol - yanı**'nda **KAZILIK - Koca** oğlu **Beg - Yaganak** turmuş-idi." II. ve IV. Boy'larda "**kulağı altın - küpeli**" künye vasfıyla da **KAZILIK - Koca** oğlu **Beg - Yaganak** anılıyor. Ayrıca hemen her boyda "**Yelisi - kara KAZILIK-at**" tan yani en iyi cins atların "**Kazılık**" bölgesinde yetişmekte olduğundan bahsediliyor).

Kırkız - Kazak Türklerinin meşhur "**Manas**" adlı yiğitlik destanlarında da "**Kazılık**" adlı yerden bahsediliyor (O. Ş. Gökyay, "**Başlangıç**", s. XXXVII). Tanrıdağlarla Pamir'in kavıştığı ve en iyi cins ("**birdhevi**"i **Türki**" = Bidevi) at yetiştiren Khuttalan bölgesindeki "**Kara - Teglü**" dağları veya "**Muz (Buz) - Tağ Ata**" (7860 m.) ya X. asırda bile verilen "**Kasak**" adı (A. Zeki V. Togan, "**Bugünkü Türkeli = Türkistan**", İstanbul 1946, s. 10, 11, 52) ile bu Oğuz dağının addaşlığı olsa gerektir. Kış, yaz karı buzu erimiyen dağlardan, Oğuz - Elleri'nde **Elegez** (eskiden "**Ara-Kaz**") dağınını adı bu isme yakındır; buradan çıkıp Revan altında Zengisu'ya karışan Abaran çayının eski adı da "**Kasak**" tır. Gökçe - deniz/göl ile Kars arasında 4094 m. yükseklikteki bu karlı ve çok güzel yaylaklı volkanik dağa en eski ermenice metinlerde hep "**ARA - KAZ**" (Ara-Kadz, son harf, "**Kazılık**" imlâsındaki gibi "**peltek Oğuz-ze'si**" ile) deniliyor: IV. Asır müellifi Bizanslı Faustus "**Büyük ARAKADZ - Dağı**" ndan ilk defa bahsediyor, hattâ bundan öncekilere isnat olunan ve aslı süryanice olan tarihlerde bile bu ad geçiyor (V. Langlois, I. 20, 198, 261). Bu dağı kuzey ve doğudan dolaşarak güneye akan suya, I. Asır Süryani müellifi Urfalı Bardesan'danberi "**KASAKH**" deniliyor (V. Langlois, I. 66). Akkoyunlu soylarını bildiren "**Kitâb-ı Diyârbekriyye**" de (Mükrimin H. Yinanç Beğ'deki yazma), "**ALA - KEZ**", Türkiye - İran hudut komisyonunda bizim murahhashığımızı yapmış olan M. Hürşid Paşa'nın h. 1286 da basılan "**Şeyh-nut - Nâme-i Humûd**"unda (s. 358, 360) hareke ile "**ALA - KEZ**" diye geçen bu dağa bugün bile Ermeniler "**Ara - Kaz**" ve çevresindeki Türkler de ötedenberi "**Ele - Gez**" derler (çok güllünç bazı yerinde

ıştikakçılığı yapan haritacılarımız bunu "**Ala - Göz, Elâ - Göz, Alagöz**" diye yazdıkları gibi, bilhassa 1928 den sonra türkçe "**Gökçe - göl**" ile bunun ermenice ve Rus eserlerinde geçen adı "**Sevanga**" gölü adlarını birleştirip "**Gökçe Çoban gölü**" ıydırmasını bile ortaya çıkarmışlardır). "**Kazı - lık**" adı, "**Kazı-lı**" demek olduğuna göre bunun aslı "**Kas/Kazı**" dır. Her halde, Oğuzlar'ın (Arşagunik) tarih boyunca merkez şehirlerinin karşısında bulunan ve yaylakları olan "**Ara - Kadz/Kaz**" dağı ile buradan doğup Aras'a doğru gelen "**Kasak**" suyu, destanlardaki "**Kazı - lık**" dağı ile alâkalıdır. Khorenli Movses'e isnad olunan Ermeni Coğrafyasına göre, Arsaklıların merkez "**Ararat**" eyaletini teşkil eden 19 sancaktan 9. su "**Ara - Kaz - Odn**" (Ara - Kaz - Eteği) diye anılıyordu (Saint - Martin, "**Mémoires**", II. 367). ("**Sürmelü**" adına da bak.)

60 — **KAZAN - DİVÂNİ** (X. Boy: Uşun - Koca'nın büyük oğlu **Akarak**, deli - dolu hoş bir yiğit idi. "**Bayındur - Han**'unğ **Divânı**'na kaçan istese varur, gelüridi. Beğler - Beği olan **KAZAN - DİVÂNİ**'nda bunğa hiç kapu, baca yoğ - idi (dilediği sırada içeri girerdi); Beğleri basup **Kazan** öngünde oturur-idi, kimseye iltifât eylemezidi." Bir gün yine, "**Beğleri** basup oturacak, Ters - Uzamış derleridi (İç-) Oğuz'da bir yiğit var-idi, ayıdur: Mere, Uşun - Koca oğlu, bu oturan Beğler herbiri oturduğu yeri kılıcı-ile, etmeğile alupdur. Mere sen, baş mı kesdünğ, kan mı tökdünğ, aç mı doyurdunğ, yalincag(m)ı donatdunğ, dedi". Bu sözlerden baş kesip kan dökmenin hüner olduğunu yeni öğrenen deli-dolu yiğit **Akarak**, "**Kazan - Beğ**'den akın diledi", ve aldığı yiğitlerle **Alınca - Kal**'ası'na vardı. XII. Boy: Taş - Oğuz'da **Oravaz - Koca**'nın nâmertlikle bir oyulığına kılıç vurup yaraladığı **Kazan - Han**'ın ınafı (âcdarı) **Bayarak - Beğ**, ölümcül halde evine dönüyor. Öleceğini kestirerek işi efendisine haber verdirmek için adamlarına şöyle söylüyor: "**Arkoylu - Ala-Tağ**'dan dünün aşunğ 'Akındılı - Su'yı dünin geçünğ '**KAZAN'UNG - DİVÂNİ**'na çapup varunğ' Ağ çıkarup kara geyünğ' Sen sağ ol, Bayarak öldi, de-yünğ". Bayarak öldi. "**Kazan** bu haberi işitti; destmâlin eline alup öngür öngür ağladı, **DİVÂN**'da zârlık kıldı. Hep onda olan Beğler ağladı. **Kazan - Beğ** vardı odasına girdi, yedi gün **DİVÂN**'a çıkmadı, ağladı oturdu. Beğler yığıldı **DİVÂN**'a geldi". Kardeşi **Kara - Kona** ile (imrahor veya kullarağası) **Kal - Baş**, "ikisi bile vardılar, **Kazan**'unğ odası'na girdiler", başsağlığı verip, Beğlerin toplandığını söyliyerek, "turn-gel **YU-KARI** dediler").

Bu "**DİVÂN**" (hükûmet merkezi), **Salvur - Kazan** (Küçük - Arsaklı) soyunun merkezi **Ağca - Kala**'da kurulu olmalı. Çünkü, şimdiki **Doğu - Bayazıt** ve **Eleşgeri** (Ağrı ili) bölgesinde oturan **Bayarak** sülâlesinin adamları "**Ala - Tağ**" (Argıdağ) ve "**Görkli - Su**" (Aras) gibi iki engeli aştıktan sonra buraya varacaklardı. Eğer "**Sürmelü**" (kışlak merkez) kasdedilseydi, dağı aşınca suyu geçmeye hacet kalmazdı.

"Bayındır - Hanunğ Divânı" bahsinde de görüldüğü gibi, Eski - Oğuzlardan bu Kazan - Han sülâlesinin hükûmet çağı da yerli halk arasında mühim bir tabirde hâtırasını yaşatmaktadır: Karsta Yerli (Sünnî) ve Türkmen (Alevî) ahali arasında, "hükûmet şerri, devlet ve kanun mesuliyeti" nden bahsedilirken, "Tunğım, hükûmet şerinden, KAZAN şerinden saklasın!" derler. Namaz sonlarındaki dualarda da hâlâ ihtiyarlar, "Allâhü Te'âlâ, sen bizim çocuğumuzu, çocuğumuzu KAZAN şerinden, hükûmet şerinden sakla", diye yalvarırlar. Bununla, "Kazan" sözünün "hükûmet" ile müradif ve aynı mânâyı kullandığı bellidir. Medrese görmüş din âlimleri bile kullandıkları bu "Kazan" tabirinin menşei ve mânasını bilmezler ve farkında olmadıkları dede - nime yâdigâri olarak tekrarlardır dururlar. Bunun, arapça "Kazâ, şeriat hükmü" ile alakası olabileceği hâtıra gelebilirse de, "kaadi/kandî" ile "hâkim/hükûmet" başka başka şeyler olduğu ve bu tabirin Aras boylarının kullandığı düşünülürse, bunun, "Kazan - Han" hükûmeti ve "Divânı" nın hâtırasını taşıdığı anlaşılır (türkçemizde çok yaygın olarak kullanılır: "Yağın Hasan'ın bereği" tabirinin, İç - Oğuz ile Taş - Oğuz Beğleri'ne — "Vatikan Oğuznâmesi" ne göre "üç yılda bir" defa — geleneğe uyarak evini yağmalatan Oğuzlar hükümdarı Kazan - Han sülâlesinden kaldığını sanıyoruz).

61 — KÖKÇE — DENGİZ. (X. Boy: İç - Oğuz'da Uşun-Koea oğlu Akarak Beğ, Kazan - Han'dan "akın diledi", izin alıp arkadaşlarıyla yiyip içtiler, "Andan (sonra), Şırokavan - Uci'ndan KÖKÇE - DENGİZ'e değin el çarpdı; galaba doyum oldu. Yöh, Ahnea - Kal'ası'na uğramış-idi").

Burası, şimdi Ermenistan S. S. Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Gökçeğöl'dür. Arsaklılar'ın merkez eyaleti Ararat'ın doğusunda bulunduğu için, eski Türk dinine ve an'anesine göre "Kökçe/Gökçe" rengiyle adlandırılmıştır. Temür sefernâmelerinden Yezdi Şerefeddin'in eserinde KÖKÇE - TENGİZ" diye (Saint - Martin, "Mémoires", I. 61) anıldığı gibi, Akkoyunluların resmî tarihi "Kitâb-ı Diyarbekriyye" de de bu adla geçer. XVIII. Asırda bu gölün yanından geçen Afşarlı Nâdir'den bahseden İran tarihlerinde bile ("Cihanguşiy-i Nâdir" tercümesi, Sileymaniye: Esadefendi Kütüp., sayı 2179) Gökçe-Dengiz" diye yazılmıştır. A. Kırımî'nin haritasında Gökçe - Deryâ" olarak gösterilmiştir. Bazı İran eserlerinde buraya "Deryâ-yi Şirin" (= Tath-Deniz) denildiği gibi, bir asırdanberi Ermeniler ve onlardan alarak Ruslar'ın neşriyatında, kuzey-batı ucundaki adada bulunan "Sevang/Sef - Vang" (= Kara - Manastır) nisbetle Sevan/Sevang/Sevanga - gölü" de denilmektedir.

Arsaklılar çağında bu gölün bütün çevresi, m. ö. VII. Asırda buralara ve Karabağa yerleşmiş bulunan Saka (İskit) lara göre İstrabon'da "Sakasên" ve İranlılarca "Si - Sakan", Ermenice kaynaklarda "Si - unik" (Si - hanedanı) denilen eyaletten sayılırdı (V. Langlois, I. 21; Joseph Sandaljian, "Histoire de l'Arménie", Rome 1917, I. 23-24, 242, 364). Pto-

lemeus'un soğrafiyasında (V, xn, 8) "Lüsinitis" gölü diye anılıyor. Sakalar'dan kalma bir Ermeni efsanesine göre, Türklerin de milli soy an'anelerinde benimsedikleri uluataları "Yafes" in büyük oğlu "Türk/Türük" ten ibaret olan "Yafes oğlu Gomer oğlu Tiras oğlu Torkom/Torgonu" un oğlu Hayg/Hayk'ın oğullarından Armenag/Armenyuk'ın torunu Amasya'nın Aras'ın kuzeyine geçip yerleşen Keğam (veya: Kelam) adlı bir oğlu olmuştur. Bu zât, Aras kıyısındaki Armavir şehrinin kuzeydoğusunda bir "göl" ün kıyısındaki dağın yanında, şenlendirdiği yere Keğam ve göle de kendisine nisbetle Keğak - un/Keğark - un (=Keğak/Keğark - hanedanı) adını verdi. Burada Keğam'ın küçük oğlu 'asıl, gururlu, azametli, kuvvetli, güzel, belâgatli ve ok atmada mâhir Sisak" yerleşerek Aras'a değin uzayan yerlere hâkim oldu. Sisak'a nisbetle de buralara "Siyonik/Simik" denildi (m. ö. II. Asırda yaşamış olduğu rivayet edilen Süryani Mar Apas Katina'dan naklen Khorenli Movses, V. Langlois, I. 21). Khorenli Movses (I, 12; III, 46; II, 46), "Keğam/Geğam denizi" ne "Murk" adı da verildiğini bildiriyor (mogolcadaki ırmak, deniz mânasına gelen "muran/müren" ile alâkalı olsa gerek, ki Mamikonlu=Karakoyunluların yurdunun ortasından geçen ırmağa "Murat" denilmesi de bundan ileri gelmiş olabilir). Halk arasında büyük ve derin göllere "dengiz/dengiz" denilmesi âdet olduğundan ("Van - dengizi", "Kağızman'da "Çengli-dengizi", "Ürmü - dengizi", gibi), bu büyük dağ gölüne de "Gökçe/Kökçe - Dengiz" adı verilmiştir.

62 — KÖKÇE - TAG. (IV. Boy: "Ağlayan" ile "Cızıklar" adlarında nakledildi).

Burası, Cızıklar - Ağlayan'dan sonra gelen Ahıska yolu üzerinde ve Çıldır - gölünün doğusunda bugün üzerinden devlet hududu geçen ve yerlilerce "Gök - Dağ" denilen dağdır. Gökçe - göl'ün kuzey ve doğusunu çeviren dağlara da Gökçe - dağlar" ve yerlilerce "Göğçe - Mahalı" denilirse de, Kazan'ın oğlu ile kuzeye giderken uğradığı ve "Kâfir - serheddi" ne yakın "Kökçe - Tağ", ancak Çıldır'daki olabilir. Çıldır - gölü doğusundaki güzel yayla "Gök - Dağ", bu göl ile Ahılkelek arasındaki "Bin - Göl dağları" ndan sayılır. Temür, Gürcistan seferlerinde o zaman "Ming - Köi" denilen ve "Cavak - Terékemeleri" nin yaylağı olan bu dağlarda 1394 ve 1400 de ordusuyla yaylayıp avlanmıştı (N. Şami'nin T. T. Kurumu' nca 1949 da Ankara'da neşrolunan "Zafernâme" tercümesinde, s. 259, 331 - 334, bu ad yanlış olarak hep "Menkül" şeklinde yazılmıştır).

63 — MERDİN KAL'ASI. (II. Boy: "Hemid" bahsinde nakledildi).

Zazalar'ın ilbeğleri hanedanı Kara - Budak (ermenice metinlerde "başbuğ Mantag - un) sülâlesinin fethettiği bu kale, şimdiki "Mardin" in kaleli semti olan "Yukarı - Mardin" dir. Arsaklılar çağında "Alcnik/Arzanene" eyaletinden sayılırdı. Eski ermenicede de bugünkü yerlilerin söyleyişi gibi "Merdin" denilen dağ üzerindeki bu kaleye süryanice

yor. Müjde üzerine, "Kalın - Oğuz Beğleri yetdiler; **SALAKHANE-KA-YASI**'na geldiler", onun kesik başını görüp sevindiler).

Burasının, Taş - Oğuz'a güneyinden komşu bulunan Güney Azerbaycan bölgesinde olması gerek. Arapça "selkh" (yüzme, deriyi yüzüp çıkarma) sözü ile farsça "khāne" (ev, yer, mekân) kelimesinden yapılan bu ad, bugün de Anadolu ve Azerbaycan'da "mezbaha, etlik hayvanların kesilip derilerinin yüzüldüğü yer" mânasına ve "Salakhane" biçiminde kullanılmaktadır; böyle yerlere "Kasapkhane" da denir. Bu adın, eski Oğuzcadaki karşılığına göre sonradan islami bir tabirle tercüme edildiği anlaşıyor. Anlaşıldığına göre, Oğuzlar'ın başbelası "Tepegöz" sembolünde belirtilen kanlı düşman Sasanlılar, yakaladıklarını bir kayalıkta öldürdüğü için oraya "Sala(kh)-Khane - Kayası" denilmiştir. Ürmiye gölü yanındaki Salmas'ta Sasanlı I. Ardaşir (226 - 241) ile oğlu I. Şahrpu'r'un (241 - 272), Küçük - Arsaklılara karşı kazandıkları zaferin hâtırası olarak kendi kabartma resimlerini yaptırdıkları (Reymond Furon, "İran", Söylemezoğlu tercümesi, İstanbul 1943, s. 94) kayalık olabilir.

67 — **SANCIDAN**. (XI. Boy: Tomanın - Kal'ası'ndaki tutsaklığı sırasında Kazan - Beğ yaptıklarını, andığı saylamalarının 3. sünde, "Arkuc-Kız (Kır?)'da yaykanur Umuân - Dengizi'nde' Sarp - yerlerde yapılmış Kâfir - Şehri" diye geçen yerlerden sonra: "Altun - aşık oynar **SANCIDAN** (veya: **SANDAL**?) 'unğ Beğleri' Altı kat-ile Oğuz vardı almadı ol Kal'ayı' Altı baş erle men Kazan yadum' Altı güne komadum, anı al-dum", diyor).

Okunuşu bile şüpheli olan bu adla neresinin anlatılmak istendiği kestirilemiyor. (II. Boy'da, Taş - Oğuz Beğlerinden "Döncülmez Dolak-Avran" vasfıyla da anılan Aran = Ağvank ilbeğleri sülâlesi "İlak - Koea oğlu Alp - Aran"ın künyesinde, "Ağ-Melik Çeşme - Kızı'na nıkâh eden, **SONI - SANDAL** Melik'e kan kUSDuran", deniliyor. "Vatikan Oğuznâmesi" nde (90 b. Yaprak) hareke ile "**SOPI - SANDAL** Melik'e" diye yazılmıştır. Koyunların arka bacaklarından çıkarılan "aşık kemiği" ile çocukların yerde asker dizisini andıran "cıvgı", "kala" ve "alçınalm" gibi oyun ve büyüklerin de tavra zarı gibi çift veya tek atarak kürsüde (tahta üzerinde) kumar gibi oyun oynama âdeti yalnız Türklere mahsus olduğundan, "altundan dökülmüş kumar aşığı" ile oyun oynayan beğlerin bulunduğu böyle bir yerin, **Kıpçak/Kuman** ölkesinde, yani Dağıstan'da bulunması gerektir.

68 — **SARU - SAZ**. ("Topkapusârayı Oğuznâmesi" (53, 56 - 57. satır), yiğidi anılmayan bir tarifte: "**SARI - SAZ**'da ulalan (büyüyen, ululaşan). **Sarı - Arslan** südin emen, **Saz**'da böyümüş **Saz - Delüsi**", deniyor. Belki de "Saz - Delüsi" lâkabiyle bir alp bildiriliyor. Kazan'ın yaptıklarını anmasında: "**SARU - SA**(Z'da) er bunğaldur-idüm, mğradukda **SA-RU - SAZ**'da arslan-idüm(m) er bunğaldur-idüm").

Buranın, Orta - Aras üzerinde arslan yatağı olan saz/kamış bölgelerinden bir yer olduğu anlaşıyor (yukarıdaki "Arslan - Yatağı" na bak. **XI. Boy**'da Tomanın Kal'ası'ndaki Kazan - Beğ soylamasında, oğlu genç Orayaz'a âit olarak düşmanlara: "**AK-SAZ**'unğ arslanında bir köküm var" Kaz - alaca yondunğu turgurmaya", deniliyor).

69 — **SÜRMELE**. (IV. ve XI. Boy: "Ağca - Kala" adında görüldü).

Oğuzların paytahtı olan bu şehir, Kars ilinde Tuzluca (Kulp) ile Iğdır kazalarının bulunduğu pamuk ve piring yetiştiren çok bereketli ovaya "**Sürmeli - Çukuru**" adını verdiren ve şimdi Tuzluca kazasının doğu köyleri ile Iğdır kazası sınırında ve Aras'ın sağ kıyısındaki "Iğdır - Karakalın" adlı çok büyük taşlarla yapılmış kule ve şehir yıkıntılarının bulunduğu yerden ibarettir. Burası "kışlak" merkez olduğu için Oğuzlarca "**KARA-KALA(K)**" (Kara - Şehir) diye de anıldığı anlaşıyor; bunun kuzey batısındaki "yaylak" yani yazın merkez edinilen şehre de "**AGCA - KALA(K)**" (Akça - Şehir) denildiği yukarıda delilleriyle gösterilmiştir. Arsaklılar çağında "**Sürmeli - Çukuru**" bölgesi, 15 klasik eyaletin ortasında bulunan ve hükümdarların mâlikânesi sayılan "**Ararud/Ararat**" eyaletinden ve **Çakatlı/Çagud/Şagat** (= tirkçe ve ermenicede "şakak, alım, başın ör kısmı mânasına gelen bir addan çıkma, K. P. Patkanof'un "Khorenli Movses'e izafe olunan Armenia Coğrafyası", Petersburg 1877, adlı esere yazdığı izah notu, s. 53, not 187) sınıcağından idi.

Bu şehirdeki yerli halkın 550 yıl önceleri tesbit edilen an'anesine göre, Ağrı/Ararat dağının tepesine konan Nuh'un - **Gemi**'nden çıkan Nuh - Nebi oğullarının yeryüzünde ilk defa şenlendirdikleri yer, "**Sürmeli**" şehridir (Klaviyo, Ömer Rıza Doğrul tercümesi, I. 105). Arsaklılar'ın ilk merkezi "**Arnavir**" şehri de bu "**Sürmeli**" den ibarettir. Ptolemeus (Ballamys) un coğrafyasında (V, xiii, 5) burası "**Armanria**" ve "**Armanra**" adıyla geçer. Bu adı, ilk **Urartu** hükümdarı "**Arime**" (m. ö. 880 - 844) ile birleştirmek istiyen Marquart'ın düşüncesi (R. Grousset, s. 75 not), henüz tarafdâr bulamamıştır. Aras yanında ve "Arşaruni (Kağızman - Digor) bölgesine yakın bir tepe üzerinde" kurulu olarak tanınan "**Arnavir**" şehri (Saint - Martin, "Mémoires", I. 123), Aras boyunun en eski beldelerindendir. Saka (İskit) Türklerinden "Kolten (Culfa) destanları" yoluyla ermenice kaynaklara geçen bir efsaneye göre, Nuh-Nebi'nin oğlu Yafes'in torunu Torkom ("Türkman" lara adını veren ulu-ata)oğlu Hayk'tır. Bunun üç oğlundan biri olan **Armenyak/Armenag**, Van gölü çevresiyle Yukarı - Murat boylarını öteki kardeşlerine bırakarak kuzeydoğuda büyük dağlarla çevrili ovayı gelli yerleşiyor. Bu ovanın kuzeyinde şenlendirildiği dağa "**Arakadz**" (Ara - Kaz = Elegez) ve eteğindeki mamurelere de "**Arakadzodn**" (Arakaz - Eteği) adını veriyor. Bunun oğlu **Aramays/Armay**s da buradaki ırmak kıyısında bir tepe üzerinde şenlendirildiği ye-

re kendi adıyla "ARMAVIR" ve bunun torunu Aras'da ırmağa kendi adıyla "Eraskh" (Aras) adını veriyor (m. ö. II. Asırda yaşayan süryani müellifi Mar Apas Katina'ya izafe edilen kayıtlardan, V. Langlois, I. 20). Yine aynı an'aneye göre, Belkh'ten gelen ilk Arsaklı hükümdarı Val - Arsak (m. ö. 149 - 127), Armenya'yı fethedip buralara düzen verdikten sonra, Arnavir'de bir tapınak yaptırarak içerisine Güneş'in Ay'ın ve Atalar'ının tasvirlerini koymuştur (V. Langlois, I. 51 - 52). Küçük - Arsaklı hükümdarlarından Erovant (58 - 78 veya 65 - 85), kendi adıyla "Erovanirad" (Ağca - Kala) denilen şehri kurup merkez edindikten sonra Arpaçayı yanında "Bag - aran" (şimdi Diğor kuzasındaki Pekran) adıyla yaptırıldığı tapınağa, eski merkez Arnavir'deki pitları "asbarez" denilen beşkin atlılarla naklettirdi (V. Langlois, I. 66; II; 101). Arsaklı Valars/Valars (Oğuznâmelerdeki "Olas") han, II. Asır sonlarına doğru, şimdiki Üç-Kilise (Eçmiyazin) yerindeki "Valarsâbâd" ı merkez olarak yaptı. 344 yılına değin Arsaklılar burayı paytaht edindiler, bu tarihte kurulmuş Divin şehri ise, bunların son merkezi oldu (Khorenli Movses, III, 8; Saint - Martin, "Mémoires", I. 115 - 119).

Dini ve idari merkez vasfını devam ettirdiği anlaşılan Arnavir'de, hristiyanlığı kabulünden (305 yıllarından) çok sonraları "Meryem - Ana" adına yapılan bir meşhur kiliseden dolayı şehre ermenice "Surb - Mari/Surp - Maryan" adı verildiği ve "SÜR - MELÜ/SÜR - MELİ" adının da (türkçede bazen "R" lerin "L" ye çevrilmesine uyularak) bundan bozma olduğu, tarihi kayıtların aynı yeri göstermesinden anlaşılıyor. İlk defa bu adı yazıda, 1040 yıllarında "Surb - Maryan" biçiminde görüyoruz. Burayı 1045 yıllarında Anı Bagradlılarından alarak 20 yıl kadar Selçuklulara karşı koruyan Bizanslılar da bu adı rumcaya çevirerek "Hagia - Maria" (Aya - Marya = Aziz - Meryem) adıyla anmışlardır (R. Grousset, s. 570, 584, 612). Alp - Arslan'ın ilk seferinde h. 456 (1064) baharında oğlu Melik - Şah kolu, "SÜRMARİ" denilen kal'aya gitti. Bu kal'ada akır sular ve bostanlar vardı. Bunu fethetti" ("Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye", s. 24; İbnülesir, "Kâmil üd-Tevârih", Mısır basması. X. 131. Aşık - Paşa oğlu Ahmed - Aşık (İstanbul 1332, s. 3 - 4), "Tevârih-i Âl-i Osman" müellifi Oruc (Berlin 1925, s. 6) gibi XV. Asırda yerli Oğuz rivayetlerine göre yazılan Osmanlı tarihlerine ve bunlardan naklen sonraki eserlerimize ("Şahâyik üd-Ahbâr", III. 268; "Fâc üd-Tevârih", I. 14; "Kiluh üd-Ahbâr", III. rûkn-i râbi I. Cüz, s. 20) geçen an'anede; Anadolu'da geçimereyip Horasan'da Mahan - Şehrine dönmek üzere "Paşın - Ovasına, Sürmelü - Çukuru'na gelmiş bulunan ve Osmanlıları çıkaracak olan Kayı Boyu beğleri, ikiye ayrıldı: Sonkur - Tekin ile Gündoğdu kardeşler kolu buradan "Acem vilâyeti" ne gittiler; Ertoğrul Beğ kolu burada kalıp yıllarca "Paşın - Ovası" nda yaylayıp "Sürmelü - Çukuru" nda kışladılar. Bunun Osman - Gazi'den büyük olan: Gündüz, Saru - Yatı ve

Saveri adlı üç oğlu da yanında idi veya buralarda dünyaya gelmişti (bur rivayette Osman - Gazi de Sürmelü'de doğmuştur). O zaman bu ovada "Sürmari Emiri Hüsâmüddin" (bak, Nesevi, "Siyer-i Sultân Celâlüddin", N. Asım tercümesi, İstanbul 1934, s. 71 - 77, 114 - 115) hâkimdi. Erzurum'daki, "Muğışüddin Toğrul - Şah'a tâbi bulunduğu anlaşılan bu "Sürmelü - Emiri", 1225 ten itibaren Harezmşâh Mengüberdi'nin emrine girdi ve bu şehir de, Harezmşahların Gürcistan ile Anadolu seferlerinin hareket üssü oldu.

Bayatlı Mahmut Hasan "Câm-i Cem-Âyın" ı yazarken Hacı yolunda istifade ettiği "Oğuznâme" de geçen ve Ertoğrul - Gazi'nin kışladığı "Sürmelü - Çukuru" nu (s. 43), istinsah yanlış veya kendi okuyuşu ve belki de zannı olarak "Anı kurbünde" yerine "Adana kurbünde Sürmelü-Çukuru" diye göstermesi doğru değildir. "Kars", "Bulgar - Dağı" gibi yer adlarıyla birlikte Eski - Oğuzlar Fırat batısına da bu adı götürmüşlerdir. "Câm-i Cem - Âyın" de "Adana kurbünde" gösterilen "Sürmelü" yâ h. 1058 (1648) de gören Evliya Çelebi (III. 44 - 45), Halep'in iskelesi Payas - Kal'ası çevresinde 200 bin Türkmen ve Arap, asıl şehirde de "Oğuz Tâlefeleri"nin bulunduğu işaretten sonra, Payas dağlarında 7 yaylakdan başta gelinde, "Evvelâ, SÜRMELE - Yayla'da aslâ tâ'ün olmaz" diyor.

Temür'ün h. 788 (1386) de "Tıman - Tırkman" adlı bir beğden zorla aldığı müstahkem "Sürmeli - Hisârı", az sonra Altın - Ordalı Toktamış Han ordusu tarafından alınarak yıkılmış olmasına rağmen, 1404 te burada yine "çok güzel ve eski mebanîye sık sık tesadüf" ediliyordu (Klaviyo, I. 105 - 106). 1920 de anavatana kavuşan "Sürmeli - Sancığı" ın bir "İğdir" ve "Kulp" adıyla iki kazaya ayırarak Yerliler bugünü de Aras-Arpaç dağları arasındaki ovaya "Sürmeli - Çukuru" denmektedirler.

70 — ŞAM - KAZAN. ("Bahri üd - Ensâb" da: "Tebri'z'de ŞAM-KAZAN ki derler, Kazan - Han'unğ oğlu Khudâ - Bende'ninğ Mezârı'dır").

Yukarıda "Şirvan ve Demirkapu - Derbeud yerlilerinin an'anesi" bahsinde (s. 52-53) gördüğümüz, Adam Olcariyus'un tesbit ettiği: "Tebri'z yakınında Acıçay kıyısında «KAZAN - MEZÂRI» nun bulunduğu an'anesine nyan bu Oğuz rivayeti, doğru olsa gerektir. "Şam-Kazan/Gazan" adı o bahiste kısmen belirtilmişti. Oğuznâmelerdeki "Kazan - Han" tâbi-riyle (Evliya Çelebi'de bilhassa II. Ciltte "Akça - Koyunlu padişâhi Uzun - Hasan" diye Akkoyunlu Uzun - Hasan ile karıştırılarak yazılan ve bir çok "Bagum", "Kağızman" gibi yeradlarının menşei kendisine izafe olunan), Arsaklılar'dan Bilyik - Husrev'in ve bundan sonra gelen Kiliçik - Arsaklı hanları sülâlesinin anıldığına işaret etmiştik. Bilyik - Husrev/Khosrov'un oğlu, tarihlerde "Tir-Dâd/Tiri - Dât" (akıl ve zekâ tanrısı "Tir" tarafından "Verilmiş" veya "Tir Tanrı - Verdi" demektir) adıyla anılmaktadır. Babasından sonra 26 yıllık bir aravermeyi müttakip Romalıların yardımıyla Küçük - Arsaklı tahtına geçen ve "Çelâh" veya

"Büyük" lakaplarıyla da anılan bu Tiridat/Dertad (287 - 323) çağında Hristiyanlık resmen Oğuzelleri'nde yayılmıştır. Bunun, "Tanrı - Verdi" mânasına gelen İran dilindeki adının, destanımızda yeni farsçaya göre "Khuda - Bende" ye çevrildiği anlaşıyor. Sasanlılar'dan çok çekmiş bulunan Büyük - Tiridat'ın mezarının "ŞAM - KAZAN" da bulunması mümkündür.

Bu adın başındaki "Şam" sözünün aslının "Şamb/Şampi" olduğu ve "türbe, kümbet" mânalarına geldiği anlaşıyor. Arsaklıların ilk yurdu sayılan Aral - Hazar denizi arasındaki "Üst - Yurd'un tam ortasında Şam (bugünkü Kasak - Kırgız ağızıyla "Sam") mevkii", Yakut Hamevi gibi eski Arap engrafyacılarınca bir çöl kalesi olarak anılmıştır (A. Zeki V. Togan, "Bugünkü Türkili/Türkistan ve Yakın Tarihi", İstanbul 1942 - 1947, I. 15, 182). "Dere - Şam" adında görüldüğü gibi, Aras'ın sağında Akçay kavuşağı bölgesinde 972 yılında bozulup yıkılan Khuram kasabası yerinde sonradan "Şampi" veya "Tara - Şampi" adlı yeni bir kasaba kurulmuştu (Saint - Martin, "Mémoires", I. 135; II. 423). İlk defa İlhanlı Argun Han (1284 - 1291) tarafından temelleri atılan Tebriz'in kuzeybatı yanında ve Acıçay üzerindeki "ŞENB-I GAZAN" (= Gazan-Kümbedi) kasabası, tahta geçmezden az önce müslüman olan ve ölümünde buraya gömülen İlhanlı Gazan Han'dan (1295 - 1304) adını almayıp, Eski - Oğuzlu'nun "Kazan - Han" sülâlesine izafetle böyle anılmış olsa gerektir (İlhanlı Gazan'ın oğluna da "Kharbanda/Khudâ-Bende" denirdi).

71 — **ŞİROKAVAN - UCL** (X. Boy: "Alınca" ve "Kökçe - Dengiz" adlarındaki).

Burası, Kars'ın doğusunda ve Yahınlı'dan Elegez'e, kuzey'de Akbaba dağından güneyde Alaca - dağ'a değin uzayan ve suları Arpaçay'ında toplanan çok bereketli Şüregel (eski Şırak) ovasının merkezi olan "Baş - Şüregel" (eski "Şırak - avın") kalesinden ibarettir. Karşılar bu ovaya ötedenberi "Şüreg-El, Şöreg - El" ve Erineniler de "Şırak" derler. Bu kale, 1828 - 1878 arasında ve sonra da 1918 - 1932 yılları boyunca ıssız iken son 20 yıl içerisinde, çevredeki köylerden gelen halk tarafından yine "Baş - Şüregel" adıyla şenlendirilmiş ve Kızılçakçak nahiyesine bağlanmıştır. Akbaba - dağından gelen ve Karahan ile Tiknis köylerinden geçen "Şüregel - çayı" ile Arpaçayı kavuşağı önünde ve hududumuz üzerinde bulunan bu kale, Yavuz'un Çaldıran dönüşünden (1514) itibaren "Şüreg - El" veya "Şurag - El" (Feridun Beğ, "Münşeat İs-Selâtin", I. 393 - 394, 405 - 406) diye tanınan bölgenin merkez kasabası ve 1829 Edirne Muhadesine değin de "Şüregel Sancağı" merkezi olmuştur.

Batlamyus'ta (V, XIII, 9) "Şırakêne" diye geçen Şüregel bölgesi, Kafkaslar kuzeyinde oturan "Alanlar" ın SİRAK adlı kollarının 74 yıllarında Aras boylarına akın ve yağma ettikten sonra, Arsaklı hanı I. Tiridat tarafından taat altına alınıp "Akhnryou" suyu (Arpaçayı) boyları-

na yerleştirilmiş olan oymağına göre adlanmıştır; Arsaklılar çağında buraya Şırak ve başşehrine de **ŞİRAKAVAN** (Şırak - Kasabası) denilmiştir (J. Sandaljian, "Histoire de l'Arménie", Rome 1917, I. 253 - 254; II. 427). IV. Asır başlarından itibaren Arsaklıların "Karen - Bahlav" kolundan Kumsarakan hanedanının mâlikânesi olan bütün Şırak ile buradaki Şırakavan, Anı ve Arazkavor (şimdi tam tercümesiyle "Araz - oğlu" denilen) kaleler 772 yılında Bagratlılar'a geçti, 591 - 604 yılları arasında Bizanslılar idaresinde kalan Şırakavan şehrine, Kayserin adıyla, "Mavrikopolis" denildi. Abbâsiler çağında (850 yıllarında) Gregoryen Katolikliği merkezi olan "Şırakavan", 862 de İstanbul Rum Patriki Photios'un teşebbüsü ile, İstanbul (Bizans) Kilisesiyle Gregoryenliği birleştirmek için yapılan ve neticesiz kalan "konsil" in toplandığı yerdir (R. Grousset, s. 252, 382 - 383). İç - Oğuz'dan Uşun - Koca oğlu Akurak'ın, bu kalenin "Uc" (havalisi) undan başlayarak doğuya doğru akın ettiği anlaşıyor. Eskiden Şırlığ'ın - Ucu, Şürök'ün - İleri gibi okuduğumuz bu adın doğrusu, "Şırok - avan - Uci" dir (Harita'daki imlâya bak.).

72 — **TALI - SAZ**. (IV. Boy: Babası Kazan ile ilk defa ava çıkıp Kara - Tağlar üzerinde Şavkalı - Melik çerisiyle kopan savaşta yaralanıp eve dönmeyen oğlu genç Oravaz'ın ne olduğunu ağhyarak soran Boyu - Uzun Borla - Hatun, kocasına "soylama" ile sorarken diyor ki: "Asılan - Asılan kayalardan Kazan, oğlan uçurdunğ mu? TALI - SAZ'ung - arslanına yedürdünğ mi?").

Burasının, Kür'e sağdan karışan derin dereler boyunda bir yer olması gerek.

73 — **TANA - SAZI**. (III. Boy: İç - Oğuz'da Bay - Bura Beğ'in oğlu Banısı Bayarak, 16 yıl tutsak kaldığı Bayburt Hisârından silâsına dönüyor. Burada, nişanlısı olan kızı bir yalanla almak üzere düğün yaptıran rakibi Yalancug'un yalan söylemiş olduğunu ortaya koyuyor. Bu herif, "Bayarak'ung korkusundan kaçdı, özünü TANA - SAZI'na saldı. Bayarak ardına düşdi, kova kova SAZ'a düşürdi. Bayarak ayıdur: Mere, oıl getürüng! Getürdiler, SAZ'ı oda urdılar. Yalancuk gördi kim yanar, SAZ'dan çıkıdı: Bayarak'ung ayağına düşdi, kılıcı altından geçdi; Bayarak dakhtı suçundan geçdi").

Burası, "Ararat" eyaletinin, 772 yılına değin Bagratlılar'ın "Ostan" (Merkez-shehir)ı sayılan Duryouk (Doğu-Bayazıt)un merkez olduğu Kogovit sancağı (R. Grousset, s. 292, 307, 330) ortasından geçen Şırşu boyundaki bir kamışlıktır. Yavuz Sultan Selim ordusuyla 1514 yazında Çaldıran seferine giderken: "Elesgerd nâm Toprak - Hisâr, Tuzla - Suyu, Gayıp - Aşağı, Sakalın, (Mırrat - Suyu suğında Aziz Greguvarın Havariden Jan=Ohan adına kurduğı Bagavan ve ermenice "Surb - Ohan" diye anılan) Uç - Kilise menzillerinde konakladı. Buradan da doğuya yürüyerek "Bâzir-gâr - Suyu" (Bahkî - göl'den gelen ve Bayazıt - Ovasından geçerek aşağı-

da Maku'dan gelen çay ile birleşip "Zengi - Mar" adıyla Aras'a karışan bugünkü Sarı - Su'yun o zamanki adı) üzerinde konaklandı. Sonra ordu, "TANA - SAZI"na geldi. Andan Kara - Pungar'a. andan Ovaciğ'a vardı" ve ertesi gün de Çaldıran'da cenge girdi (Keşfi, "Selim - Nâme", Süleymâniye: Esadefendi Küt. sayı 2146, yaprak 14 - 15).

Doğu - Bayazıt kalesi batısında şimdiki Uç - Kilise yerinde bulunan "Bagıvan/Pukavan" (İlah - Yeri=Puthane), Arsaklılar çağında II. Ardeşer'in başbuğu olan Bagratlı Sembad (Sempad Pakratuni=Bamsı - Bayanık) tarafından I. Asım sonlarına doğru yaptırılmış ve Pakaran (Kurs/Digor'daki Pekran) şehrinden getirilen kimseler buraya yerleştirilmişti (Saint - Martin, "Mémoires", I. 124). "Kitâb-ı Dede - Korkud" daki "Bayarak" hanedanı yurdundan "Tana - Sazi" mı ile Bagratlılar bölgesinde tesbit edilmesi, çok mühimdir.

74 — TAŞ-OĞUZ. ("İç-Oğuz" adında nakledildi). ("Bahr ül-Ensâb" da: "TAŞ-OĞUZ Beğleri'ne Dondar - Beğ (Demürkapu - Derbend, Şirvan), Amn - Beğ (Mogk = Bokhtan - suyu boyları ile Kordzayk = Hakâri, Cızre, Büyük - Zap boyundaki Kürtler), Avsar-Beğ (Gence, Cevat), Dokar - Beğ (Ürmiye, Salmas?) Rustam - Beğ (Vasburakan = Van gölü ile Karabağ ve Tebriz arası) derlerdi", deniyor; altıyı dolduracak olan ve başta gelmesi gereken "Oravaz/Aravaz - Koca" (Siunik = Gökçe göl çevresiyle Nalçıvan - Karabağ) sülâlesi sonradan yazılmış bulunuyor). ("Kitâb-ı Dede - Korkud" da ise bu ilbeğleri sülâleleri: 1) Han - Aravaz, 2) Delil - Tondar, 3) Bögdüz - Amn, 4) Alp - Aran (ötekisindeki "Avsar" yerine), 5) Alp - Rustam ve 6) Dokar'dan bahsediliyor; "Avsar" adı geçmiyor).

"İç - Oğuz" adında yerlerine işaret edilen çizginin doğusunda kalan bugünkü iki (Kuzey ve Güney) Azerbaycan ile Anadolu'dan: Van, Hakâri, Siirt ve Musul bölgelerinin "TAŞ - OĞUZ" dan sayıldığı anlaşıyor. Küçük - Arsaklıların klâsik 15 eyaleti (satrap âilelerinin idaresindeki yerler) içerisinden: Simnik/Siyunik, Arçaklı ile Udi (sonradan: "Ağıvan" = Aran/Arran), Paydugaran (Mugan, Şirvan, Baku), Vasburagan/Vasporakan, Mag/Mogk ile Kordzayk ve Barska - Hayk/Pers - Armeni (Salmas, Ürmiye)" gibi 8 ayalet buraya diler. Sakalar'ın hükümdar âilesinden İnci ve "Afrasyâb - oğlu Aravaz/Arayaz/Arız - Koca" künyesiyle de anılan "Si-uni/unik" (= Si/S: adıyla da anılan Si-Sakan = Si-Sakaları hanedanı) bütün "Taş - Oğuz" bölgeleriyle ilbeğlerinin başı sayıldı.

75 — TATYAN. (IV. Boy: "Aksika" adında nakledildi).

Burası, F. Rossi'nin de (s. 37) tesbit ettiği gibi, Batı - Gürcistan'da Kutayis şehrinin kuzeyinde ve batısında bulunan bir ölkedir. Ingur/Engür - Suyu ile Paça (Riyon) ırmağı arasındaki Megrel/Mingrel ile bunun yukarındaki dağlık bir yer olan Suvan/Svanet bölgesinden ibarettir.

Ovalık ve Abaza/Abkaz sınırında, Karadeniz kıyısında bulunan güney bölümündeki ahaliye "Megrel" (gürcüce: "Megreli", Avrupalılarca: "Mingrel"), kuzeydeki dağlık yerin halkına da "Suvan" ve yerlerine "Dadyan - Suvaneti" denilir (S. Anisimof, "Kafkas Kılavuzu" türkçe tercümesi İstanbul Askerî - Matbaa 1926, s. 10). Bu "kavm-i Dadyan, Eklâsire'den (İran şâhları Sasanlılar soyundan) olmak iddiasını iderler... Hâlâ Gürcistan'da Dadyan ve Açık - Baş (İmeret) Beğlerine cümle Gürcüler baş - papasları gibi riâyet iderler. Kıralları hîn-i cülûsda kılıcı bu Dadyan, Açık - Baş Beğlerinin ellerinden kuşanurlar" (Evliya Çelebi, IV. 394; II. 320, 324). "Tiflis hâkimine HAN, Açık - Baş ve Güril (Gurya) ve Megrel hâkimlerine dahi DADYAN denilir" ("Târîh-i Cevdet", 1303 basımı, III. 144). Gürcüler "Mingrel" beğlerine "Dadyan" derler; bu adın aslı "Dadi" dir. Ötedenberi Mingrel'in Svanet bölgesi beğlerine "DADYAN'ı Svaneti" derler (W. E. D. Allen, "A. History of The Georgian People", London 1932, s. 104, 107, 403). Aslında bu ad, gürcücede "ağabeğ, büyük - kardeş, dadaş/efe" mânalarına gelen ve türkçeden geçmiş olan "Dadi/Dade" nin cemidir ve "Dadyanlık/Tatyanlık" tâbiri, "beğlik, ilbeğliği, ilbüyüklüğü" yerine de kullanılır (bunun aslı, bizim: Dede, Dadaş, Çoruk - Ahıska ağzındaki Dadalı/Dadali sözleriyle aynı kökten geliyor).

Azerbaycan ve Doğu - Anadolu'da "Tatyan/Tatyanı" adı ile ağır ve ağırlatıcı bir saz (halk şairlerinin çaldığı bağlama = kopuz) havası vardır (A. Adnan Saygun, "Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü, Saz ve Oyunları", İstanbul 1937, s. 57). Belki de Oğuz akınları sırasında Tatyan ölkesinde şehid olan erler üzerine yakılan ağıtlardan bu halk makamının adı yâdigâr kalmıştır (1804 te Gence'nin Moskoflar eline düşüşüne söylenen çok yaygın "Gence - Ağıtı" da Kars - Erzurum - Ahıska çevrelerinde "Tatyanı/Tatyanı" ile söylenmektedir).

76 — TEBRİZ. ("Bahr ül-Ensâb" da nasıl geçtiği "Şam-Kazan" adında görüldü).

Burası, Güney - Azerbaycanın merkezi olan meşhur Tebriz şehridir. Arsaklılar çağında Tebriz bölgesi, en geniş eyalet olan (Taş - Oğuz'da) "Vasburagan/Vasporagan" dan sayılırdı. Bu eyaletin 37 sancağından 14. sı "Aderbaduni" den olduğu anlaşıyor. Ötedenberi Türk halkı arasında "Tevrüz/Tevriz", ermenice kaynaklarda "Tavrej" diye anılmaktadır.

Ptolemeus'un Coğrafyasında (VI. 2 bâb) "Tabris" adıyla anılan bu şehri ilk defa geliştiren Arsaklı (Eski - Oğuz). an'anesine göre "Bircel" lâkabıyla ve "Bilyük" unvanıyla anılan Hüsrev/Khosrov Han (= Kazan - Han) dr. Küçük - Arsaklı I. Khosrov (217 - 252), saltanatının ilk yıllarında burayı İrana karşı şenlendirip tahkim ederken "Kancak - Şahasdan" (= Şah-yurdu Gence) adı verildi (Saint - Martin, "Mémoires", I. 130 - 131, 423) ve böylece Kür boyundaki "Gence/Gancak" şehrinden ayırt edilmiş oldu. Çok kahraman olan bu Oğuz hükümdarı, Sasanlı Ardeşir

(226 - 241) ile oğlu I. Şahpur'un sürekli saldırılarına karşı kendi ölkeini Azerbaycan cephesinde ve en çok bu Tebriz bölgesinde savaşılarak koruyabilmiştir. 344 - 392 yılları arasındaki Küçük - Arsaklılar vak'alarını yazan Bizanslı Faustus, burayı "Pers cephesi" nde ve "hudut - boyu" nda "Aterbadagan Kancag'ı" adıyla anmaktadır (V: Langlois, I. 215, 259, 279, 282, 283).

77 — **TIFLİS**. ("Bahr ül-Ensâb" da: Hazreti İsa'dan önceleri, Horasan'dan Bayındır - Han idaresinde Anı'ya, Kars'a gelen Oğuzlar için, "Gürcistân - Keferesile ceng idüp **TIFLİS**'aldılar. Andan Demür-Kapu'ya varup", orayı da fethettikleri bildiriliyor).

Burası, şimdiki Gürcistan'ın merkezi ve Kür'ün iki yakası üzerine kurulu bulunan meşhur Tiflis şehridir. "Bahr ül Ensâb" da, bu eserin yazıya geçirildiği zamandaki yer adları, bunların bulunduğu yerlerin eski adlarıyla değiştirilmiş olarak anılıyor. Gürcüce "Tbilis - Kalaki" (Tbil-is /isi = sıcaksu, kaplıca; Kalaki = Oğuzcadaki "Kalak" ve ermenice "Kağak/ Kalğak" ın aynı ve "Şehir" demektir), an'aneye göre Gürcü kralı I. Vaktang Gurg - Aslani (Farsça: Gurg/Gürg= Kurt, türkçe Aslan/Arslan da gürcücede "Aslani" olmuştur. Tolgasında kurt, bayrağında/armasında arslan şekli bulunduğundan böyle anılmıştır) tarafından şenlendirilip merkez yapılmıştır. Yeni Gürcü tarihçileri bunun zamanını 450 - 503 yılları arasında gösterip, Tiflis'i şenlendirmesini de 469 yılında olmuş sayıyor ve "Gurg - Aslani" lakabını da "Kurt - Arslan" değil, "Gurgi - Aslani = Gürcü - Arslanı" diye izah ediyorlar (W. E. D. Allen, "A History of The Georgian People", London 1932, s. 77, 376). Bundan önce Kartli (Gürcistan) ölkesinin merkezi, Tiflis'in kuzeybatısında ve Kür ile Kafkaslardan gelen Aravgi çayının kavuşağındaki "Mtskheth/Mitiskheta" şehri idi. Çok gür kaynaklıkaplıcalarıyla meşhur olan Tiflis, Kür boyu Terekemelerine göre "Terekeme - Gürcistanı" da denilen Doğu - Gürcistanın ötedenberi merkezi sayılır.

78 — **TOKUZ - TÜMEN GÜRCİSTAN**. (IX. Boy: "Gürcistân" adında nakledildi). ("Bahr ül-Ensâb" da: Horasan'dan çıkarak Anı'ya, Kars'a gelip Tiflis'i Demirkapu'yu fetheden ve "Cümle doksan-bin asker" olan Oğuzlar'ın "Dede-Korkud şeyhleri idi... Oğuz kavlince bunlar bir tâife idi; Bayındır - Han'ın askeri idi. Bizün - Peygamberimiz dünyaya gelmezden mukaddem bunlar kırk yıl Gürcistân - Keferesile ceng(ii) cidâl idüp, **DOKUZ - TÜMEN GÜRCİSTAN** Beğleri'nden harâc aldılar").

1578 yılında Çıldır Savaşı ve Tiflis fethini görerek Şirvan'a geçen giden ve ertesi yıl da Kars'ın devlet eliyle şenlenmesi sırasında bu şehirde bulunan, daha sonraları 8 yıl Erzurum ve Gürcistân bölgelerinde ordumuzla vazife görmüş olan tarihçi Gelibolulu M. Ali Çelebi, buralardaki yerli Oğuz an'anelerine göre "Kühn ül-Ahbâr" ında şöyle diyor (İstanbul - Üniversite Kütüp.: Yıldız, sayı 2292, yaprak 308, 362): "Sâir me-

mâlike nisbetle Gürcistân, **DOKUZ - TÜMEN**'dür. Umûmen Gürcistân **DOKUZ - OCAK** yerdür. Bâis budur ki **DOKUZ TÜMEN** deyü mu'teberdür." Şamlı Ebûbekir de ("Coğrafyâ-yı Kebîr Tercümesi", Nuriysmaniye Kütüp., sayı 2996, yaprak 171), "Ve bu Gürcistân, **DOKUZ - TÜMEN** add olunmuşdur", diyor [13]. Gerçek destanlardaki haberlerden, gerekse tarihi kayıtlardan, "ocaklık" yoluyla Gürcistân'ın başlıca 9 ilbeğliği ile idare edildiğini anlıyoruz.

Vaktiyle "Gürcistân" da, hâkimiyetleri altında kaldıkları Hazarlar'ın yüksek tabakasının mensup bulunduğu Musa dinî pek yaygın olduğundan, "Kühn ül-Ahbâr" ile Kâtip Çelebi'nin "Cihânnümâ" ında Gürcüler için, "kendi zu'mlarınınca nesepleri Dâvûd - Peygamber'e müntehidür", denilmektedir. Evliya Çelebi de (II. 320), "Bunlar hep Yahudilerden Dâvûd aleyhisselâm ümmetinden iken Mesihlik taslayup İncil ile amel iderler. Hepsî birden on iki İsan ile mütekellimdir", diyor. Bugün bile Ahıska'da ve buranın batısındaki eskiden "Altun - Kal'a" denilen Koblyan sancağında türkçe konuşan, türkçe ibadet eden ve geçen asırda aralarında "Ahtarî" adlı kuvvetlice bir saz gâiri de yetişmiş bulunan çiftçilik ve bağcılıkla geçinen köylü Müsevî Türkler vardır (bak. "Ahıska'da Müsevî Türkler", Çınaraltı dergisi, 1942 yıl, sayı 26). "Gürcistân" adında da anlatıldığı gibi, eski "Kolkhl/Kukhl" den gelen "Gurcu/Gürcü" adı, Oğuzların mezhebinde (Gregoryen) olmayan "Ortodoks - Hristiyan" mânasına Çoruk, Faşa (Rion) ve Kür boyları yerlilerine verilen bir ad olmuştur. 1118 yılından itibaren Daryal geçidi yoluyla Kafkaslar ötesinden aşip gelen çok kuvvetli savaşçı ve kalabalık Kuman/Kıpçak Türkleri'nin mezheb-dashık dolayısıyla ve bilhassa dinî reis tanıyarak Gürcü - Bagratlıları hizmetine girip 1124 ten itibaren Selçukluları Kür ve Çoruk boylarından çıkarak bu hudut boylarına yerleşip "Atabek", ordu başbuğu ve bütün askerî, ticarî hayata hâkim olmalarıyla, tarihte ilk defa olarak "Abkaz

[13] XVI. Asır boyunca Eski - Oğuz an'anelerinin çok canlı olarak yaşadığını gu iki Osmanlı tarihçisinin kayıtlarından öğreniyoruz: a) Kanunî'nin Nişancısı Topyalı Celâlzâde Mustafa Çelebi ("Tabakat-i Memâlik" Fâtih Küt., sayı 442, yaprak 326), "Memâlik-i Gürcistân ki bilâd-i ves'â-i ma'mûre, kilâ-i menî'n-i meşhûre ile âbâd memleket olup; OĞUZ ser-efrâzlarının gazâları meşhûr, OZANLAR dilinde hikâyet ve kıssaları mezkûrdur... Melikleri sâkinân-i memâlik-i tuğyûn, itznavorları sâlikân-i meşâlik-i isyân olup", diyor. b) Kemâl - Paşa - zâde ("Tevârîh-i Ali Os. mân", Millet: Ali Emîrî - Tarih sayı 29, yaprak 5), Trabzonda vâli bulunan şehzâde Yavuz'u "Gürcü Seferi" ne teşvik edenler arasında şöyle naklediyor: "O! Dîyârın Kiffârları nige'de'n lîs itizah idildi, dâirülmülh Tebrî'li'n meşhûr olan, dîğrî salmâlı, İnnâ-itz itizah idildi. Edilikleri el ve boyn nâr-i gâret yakmış-idi, girdikleri şehre ve kbyde nehr-i gâret akmış-idi. KARA - KOYUNLU'nun ve AK - KOYUNLU'nun Reğleri el yunân kurdurışla dâim mülkârla iderler idi. Kemâl ordularını kuruyup, ali mülklerin kurtarmasına kusûd olup, "aşun sırde, lüzûm blâde", derler idi."

Bu son an'ane haberlerinde "Gürcelârü Kâfleri" adı sürükli okun ve bakılabilir. İki Kara - Koyunlu ve Ak - Koyunlu'ları yitirmişler, XV. Asırda ordu oluşturmış bulunduklarından, bu iki Türkmen boyunun ıslahatı olmazdan önceki zamanlarına aittir.

ve Gürcü" adı da parlasmış ve 90 yıllık bir "Büyük - Gürcistân" çağı yaşamıştır. Fakat, asıl Kartvel (Gürcü) lerle Oğuzlar anlaşmamıştır: **XI. Boy'da Kazan - Han'ın** ağzından "Tomanın" da, Gürcü aznavorları için: "İt gibi gav gav eden Çerkez khırsalı" Küçük tönğüz şöleni" Bir torba saman döşekli" Yarım kerpiç yasduklı" Yonma - Ağaç Tanğrılı" Köpegüm Kâfir", deniliyor. Bugün bile çok yaygın ve radyolara geçen bir halk türkümüzde: "Kalanın burcumıyam" Dil - bilmez Gürcü müyem", denilmesi, bu eski an'aneye uymaktadır.

Tokuz - Tümen Gürcistân'ın hepâlni Kafkas dağları güneyinde aramak gerekirse: 1) **Kakhet** (Alazan = Kamksuyu - Yura = Kabursuyu arası); 2) **Pşav - Tşet** (Aragvi yukarılarında ve Dağıstan'ın İnguş hududunda); 3) **Kartli** (Tiflis vilâyeti); 4) **Güney - Oset** (Goru = Güri şehri kuzeyinde), 5) **Başı - Açuk** (İmeret de denilen Kutayıs bölgesi); 6) **Megrel/Mingreli** (Kutayıs'ın batısında sağdan Faşa/Faş suyuyla karışan At - Suyu/Çkhenis-Çkhali ile İngur/Engür suyu arasında); 7) **Tatyan/Dadyan** (Svanet/Suvanet); 8) **Abkaz/Abaza** (yukarıda anlatıldı); 9) **Raql** (Faş suyu = Riyan yukarılarında ve Kafkasların Diktav = Dik-Tağ ile Kostantav eteklerinde), bölgeleri tesbit edilebilir. Arsaklıların eski **Gogaren** (Ahılkelek, Borçalı, Tiryalet) ve **Tayk** (Ahıska, Acara) bölgelerinden başka yukarıdaki 9 bölgenin hepsi bugünkü S. S. Gürcistân Cumhuriyeti hudutları içerisinde ve ötedenberi gelen an'ane ile ayrı birer idarî bölge sayılmaktadır.

79 — TOMANIN - KAL'ASI (XI. Boy: "Ağca - Kala" adında nakledildi).

Burası, Kür'ün sağ kollarından Khıram - Suyu'na sağdan karışan **Maşaver/Maşaveri** çayı boyunda çok güçlükle geçilebilen bir boğaz (derbent) ağzında kurulmuş bulunan **Tomanis** kalesi ve kasabasıdır. Lynch'in haritasında "Maşavera - Çay" üzerinde "**Dumani**" diye gösterilmiştir. Burada "**İski Tomanis**" veya "**Virane - Tomanis**" denilen yıkık kaleli yer, destanımızda geçen "**TOMANIN - KAL'ASI**"dır. Şimdiki "**Yeni - Tomanis/Tumanis**" kalesini Osmanlılar h. 992 (1584) yılında yeniden yapmışlardır. Âli'nin "Kühn ül - Ahbâr" ında hem "**Tomanlıç**", hem de "**Tomanis**" diye geçerse de, öteki Osmanlı kaynaklarında hep "**Tomanis**" yazıldığı (Selânikî Tarihi, s. 226). Kalenin yeniden şimdiki yerinde yapılışı sırasında orduda bulunduğu anlaşılan **Ta'liki-zâde Subbi** ("Târih-i Gazavât-i Özdemir - zâde Osmân Paşa", Topkapusaray: Revanköşkü Kütüp., sayı 1300, yaprak 8a), **Loru** kalesinin onarılmasından sonra ordu ile "ol derbend-i mahûf âfât-i şedîdet ül-mebâfât ile mehûf olan **TOMANUS**'i vahşet me'nûsa gelin" diğini; "muzâfât-i Tiflis'den" olan bu kalenin, "Hulâgü zamânında harâp olmuş - iken (Akkoyunlu) **Sultân Ya'kuub'un** atabegisi **Sofi - Halil** mescid ve minâre yapup tamâm ma'mûr itmiş" olduğunu, vakfiyesinden naklen bildiriyor. III. Murat çağında

Azerbaycan'ı görmüş olan İtalyalı **Minadol** da eserinde "**Tomanis**" olarak yazıyor (E. Rossi, s. 39). Buralarda ötedenberi Borçalı (Kazar/Hazar hakanlarının akrabalık kurduğu "**Barsula-Barsel**" adlı boya mensup) Terekemeler oturmaktadır.

Eskiden **Arsaklıların Gogaren/Kukark** (Gürcülerce "**Somkhet**" = Güney - yurdu denilen) eyaletin başlıca şehirlerinden olarak ermenice kaynaklarda "**Tmanis/Tumanis**" diye geçer (Saint - Martin, "Mémoires", I. 85). Eserini 1005 tarihinde bitiren Taronlu Asolik'te "**Dmanik**" (F. Macler tercüme ve neşri, Paris 1917, II. 139) ve Müverrih Vardan'da (LVIII, LXXI,), "**Dmanik, Dmanis**" diye geçer. Sessizle biten adların sonuna bir sesli eklemeye hususiyeti bulunan gürcücede ise, "**Diminisi**" ve "**Dhanisi**" biçiminde yazılıyor (W. E. D. Allen, "A History of The Georgian People", s. 102). E. Rossi (s. 39), doğru olarak bunun yerini Armenya ile Gürcistân arasında göstermiştir. E. **Dulaurier** ("Türkiyat Mecmuası", II. 163), buraya "**Temanensi**" de denildiğine işaret eder ki, bizim destandaki şekille bu sonki arasında çok yakınlık vardır. Yâkut Hamevi, Tiflis yakınındaki **Domanis** kasabasının ipeğiyle tanındığını nakleder ("Kaamûs ül-Alâm", III. 2156).

80 — TURABOZAN. (VI. Boy: Oğlu Kan - Turalı'yı evlendirmek için yiğit bir kız arayan **Kanlı - Koca, İç - Oğuz** ile **Taş - Oğuz'u** dolaştıktan sonra, "tolandı **TURABOZAN'a** geldi. Meger **TURABOZAN - Takavoru'nun** bir azim görklü mahbûb kıza var-idi; sağına soluna iki koşa yay çekeridi, atduğu ok yere düşmezidi. Ol kızın üç canavar kalınlığı kaftanlığı var - idi." Kağan - arslan, kara - boğa ve kara - boğra'dan ibaret olan bu canavarları sıra ile herkim tepelerse, "**Sarı - Tonlu Salcun - Khatun**" diye tanınan bu kıza o yiğit alabilecekti. Bu kıza almaya gelen **Kan - Turalı**, 40 yiğidini yanına salarak yola girdi. Oğuz'dan çıkıp "**Kâfir'lünğ ser - haddi**" ne erdiler. "Yedi - ağaç yer" den kendilerini kurtuldular, saygı ile konuk ettiler. Sonunda bu canavarları hârikülâde kuvvetiyle tepeleyip kıza alan **Kan - Turalı**, "**Oğuz - Eli**" ndeki babası evine döndü. **XI. Boy: "TURABOZAN - Takavoru, Boğler - Beği** olan **Han - Kazan'a** bir şahin (kuşu) göndermişdi").

Burası, Doğu - Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki tarihi iskelesi olan şimdiki **Tirabuzan/Tirabuzon'dur**. Yeni harflerin kabulünden sonra, türkçemizin hususiyeti unutulmuş ve tarihi - edebî eserlerimizle halk dilindeki telâffuzu hiçe sayılarak pek yanlış bir şekilde yazıda "**Trabzon**" diye yazdığımız bu şehir, m. ö. VII. Asırdanberi eski Yunan kolonilerince "**Trapezus**" ve "**Trebizonde**" adlarıyla tanıtılmıştır. **Şükir Şevket'in** "**Tirabuzon Tarihi**" nde (İstanbul h. 1294/1877, I. 12 - 15), Yafes evlâdından birisinin "sofra şeklinde kale" yaptırmış olmasından veya "şehirde sofralar şeklinde birçok taşlar bulunması" ndan yunanca "masa" demek olan "**Trabze**" den bu adın çıktığı rivayeti ile üçüncü rivayet de şöyle nakle-

diliyor: Halk ağzında başka bir rivâyet de vardır. "Güya Tırabuzon'a evâ-ilde Khursid - Âbâd (= Güneş - şehri) denilmekte olduğu halde muahha-ren meşhur Koroğlu gibi bir kahraman (Kan - Turalı) gelerek, şecâatinin derecesini halka bildirmek için silkenin tuğrasını parmağıyla mahvetmiş idiğinden kendüsüne TUĞRA - BOZAN denildiği cihetle memleketin adı öyle kaldı. Ve gitgide Tırabuzon denildi... Şununla beraber, Tırabuzon Tarab - Efzû (teğence/safa - gök, zevki - safası bol) dan muhaffefdür de denilir." Evliya Çelebi de (II. 82, 92), münevverlerin "Tarab - Efzû" iştikakının yanında "avâm, TURA - BOZAN derler", diyor ve yerliler ağzından: "TURA - BOZAN yerimiz" mısraıyla başlayan bir mâni de naklediyor. Bugün de yaşayan yaygın halk efsanesine göre, "Yukarı" dan (Erzurum, Erzincan bölgelerine Tırabuzonlularca verilen addır) gelen çok güçlü kuvvetli bir yiğit, yerlilerin bu şehirde kendisine verdiği "korku akçası" (bir nevi haraç veya vergi) paralarını baş ve şahadet parmakları arasında sıkıp "tura" (tuğra) sını silerek belirsiz edip birer birer ortaya fırlatarak: "Sizin akçanız geçmez, hepsinin turası - bozuk", demiş. Paraların gerçekten turasının silinip bozulduğunu gören halk da bu yiğide "TURA - BOZAN" lakabını vermiş ve şehir de bunun hükmüne geçtiğinden böyle anılmıştır!.

"Turabozan" şehriyle Oğuzların münasebetinin, transit ticareti dolayısıyla, hep dostça olduğu, Oğuz hanlarına buradan "şahin" armağan edildiği ve ikinci derecedeki bir Oğuz beğinin buradan kız alarak akrabalık kurduğu anlaşıyor. Destanlardaki "Turabozan - Takavoru" nu Bizanslı/Rum Komnenler (1204 - 1461) den birisi saymak veya "Kanğı - Koca oğlu Kan - Turalı" yı, Bayındur - Akkoyunlu Tur - Ali'nin 1351 de III. Aleksi Komnenin kızı "Despina" veya "Küra" (= prenses) Mariya ile evlenen oğlu Kutlu - Beğ ile birleştirmek (F. Rossi, s. 32 - 33), çok yanlış olsa gerektir.

81 — TÜRKİSTÂN. (III. Boy: Salvur - Kazan Han soyunun künyesi anılırken, "TÜRKİSTÂN'unğ - direği", deniliyor. Bunu, "Delü - Ozan" kılığındaki Bamsı - Bayarak söylüyor. VII. Boy: Bayındur - Han'ın eski veziri Kazılık - Koca tutsak iken akın dileyen oğlu Yaganak, "Bayındur - Han" ın künyesini sayarken, "TÜRKİSTÂNunğ - direği", diyor). ("Topkapusaray Oğuznâmesi"nde (11. satır), "Otman - oğlu" vasfında ve (31. satır) "Kazan - Han" künyesinde "TÜRKİSTÂN'unğ - direği, tulu - kuşunğ yavrısı", deniliyor).

Bu ölkenin adı, hem Bayındur'ın (Büyük - Arsaklı), hem de Salvur - Kazan (Küçük - Arsaklı) sülâlelerinin hâkim oldukları yerler için kullanılmıştır. "Otman - oğlu" (Osmanlı) hânedarı ölkesi için de "TÜRKİSTÂN" tâbirinin kullanılmış olması, bu adın, Oğuzlar'ın yaşayıp hâkim bulunduğu yerler için ötedenberi söylendiği an'anesini bildirmektedir. Ermenice kaynaklarda ilk defa VII. Asırdan kalma "Khoros" Moyses'e izafe olunan

Coğrafya" da, Sasanlıların son asrındaki vaziyete göre eski Yunanlıların kullandığı "Skythia" (Saka - Ölkesi) yerine "TURKASTANAK" (=Türkistanlar) tâbirinin geçtiği görülmektedir (Marquart, "Erânşahr", Berlin 1901, s. 140).

82 — UMMAN - DENGİZİ. (XI. Boy: Tomanın - Kal'asında tutsak iken yaptıklarını anan Kazan - Han, üçlincü soylamasında: "Arkic - Kız/Kır'da yaykanur UMMAN - DENGİZİ'nde" Sarp yerlerde yapılmış Kâfir - Şehri" Sağa sola çırpındı urur yüzgeçleri" Su - dibinde döner bahrileri" Tangrı menem, deyi su - dibinde çığırur âsileri" Altun - aşık oynar Saneidan'unğ - Beğleri", deniliyor).

"Saneidan" adında da söylendiği gibi, bu "Beğler" in yeri bilinmiyor. Hindin batısında ve Arsaklıların hâkim olduğu İran ile Sind'in güneyindeki denize "UMMAN" denildiği malumdur. Destanımızda bu adla Hind - Okyanus'unun bir ucu olan bu deniz mi; yoksa bugün halk arasında "muhit, okyanus, uçsuz bucaksız deniz" mânasına kullanılan "Ummân, Ummân - Dengiz, Bahr-i - Ummân" yerine umumî bir tâbir mi anlatılmak istendiği kestirilemiyor.

83 — UZUN - BUNGAR. (VIII. Boy: Oğuzlar'ın yaylağında Oravaz - Han'ın çobanı "Konğur - Koca Sarı - Çoban" ın peri - kız'ını yakaladığı uğursuz yer; "Sala - Khane Kayan" adında görüldü).

Burası, "Taş - Oğuz" daki büyük yaylak dağlardan birisi, belki de Aras güneyindeki "Kara - dağ/Karaca - dağ" lar üzerinde olmalı. Yeri bulunamadı.

84 — YÜGBÜK - SU. (I. Boy: Oğlu Bogaç ile ava çıkmış iken yalnız dönen kocası Dırse/Dırsa - Han'a hatunu soruyor: "Kamın - akan YÜGBÜK - SU'dan bir oğul akitdunğsa, de-gil manğa." IV. Boy: Oğlu genç Oravaz ile birlikte ava çıkmış iken düşman baskımına uğrayıp savaştıktan sonra eve yalnız dönen kocası Kazan-Han'a Borla - Hatun soruyor: "Kamın - akan YÜGBÜK - Su'dan bir oğul akitdunğsa, de-gil manğa" Tamarların soğuldaym").

Her ikisi de İç - Oğuz'da geçen hâdiseler dolayısıyla söylenen bu "soylama" lardaki "Kamın (çabuk, süratli) - akan Yügrük - Su", kuzeyde bulunan ve çok defa düşman akınlarının uğrağı olan keskin akışlı ve derin yataklı "Kür" suyu/ırmağı olsa gerektir. Bilindiği gibi, dilimizde bugün de kullanılan "Yügrük" sözü: "veğin, çabuk, süratli mânasına gelir: "Yögrük" ve "Yörük/Yürük" diye de söylenir.

★

Yukarıda sıraladığımız yeradlarından başka, dinî duygu ve inanışlar dolayısıyla kutlu İslâmî yerlerden: "Arafât, Kerbelâ - Yazısı, Medine, Mekke" gibi malûmlar da anılmaktadır. "Rum (Orta ve Batı - Anadolu), Rûm - El (Roma, Bizans ölkesi), Şam (Suriye), İstanbul" gibi Oğuz - El-leri dışında bulunan ve belli olan yerleri burada tanıtmayı gerekli görme-

dik. Bunlardan "Urum" ile "Şam", halk hikâyelerimizde ve atasözlerinde çok geçer ("Yüzün güzelliği evden hamama" Özün (ad ve gerçek şöretin) güzelliği Urum'dan Şam'a" kadar söylenir, gibi). Bunlardan başka: "Altı - yolunğ ayırdı, Arı - göl, 'Arş - yizü, Genk - yazı (geniş ova), Genk-yır, Kub(?) - kayıdar buş, Kâfir - Eller, Kalın - sıız (sık - kamışlık), Kanlu - Kâfir Ell, Kara - yer, Kırang - yer, Koşa (çifte) - burc, Kuytuluca Tağ - Sulları (kışlak olan rüzgâra kapalı yer), Sam (Sam - yelleri), Yedi - dere, Yedi - yol ayırdı, Yedi - yol ayrıcı, Yedi - yollar ayırdı", gibi mevki - yer bildiren adlar umumî olarak geçmekte ve belli bir yeri göstermemektedir. Bunlardan çoğu bugün de halkımız arasında bu mânada kullanılmaktadır. Bu yüzden bunları ayrı ayrı göstermedik. VI. Boy'da geçen, Oğuz'dan gelen Kan - Turah'yı istikbal için "Turabozan - Takavoru" nı gönderdiği adamlardan ibaret "Kâfirler, yedi - ağaç yer karşı geldiler" cümlesindeki tâbiri yanlış anlayan E. Rossi (s. 40), "Yedi Ağaç" adıyla bir yer adı aramışsa da, doğru değildir. Buradaki "yedi - ağaç", halk arasında yaşayan ve hikâyelerde çok geçen "güneş üç-mızrak boyu iken" tâbirindekine benzer bir zaman ve dolayısıyla, yolculukta kullanılan bir mesafe ölçüsüdür. Eskiden anayol boylarına mesafeyi göstermek için "mil" (2500 arşın = 1875 m. kadar) başına bir "ağaç" (direk seya sırık) dikilirdi ve "3 ağaç" yer "1 fersah" sayılırdı. Bu bakımdan "yeni - ağaç yer", 13125 m. kadar mesafe demektir. (Şimdi halk arasında buna benzer: "bir-çubuk (lüle, pipo) içini" yahut "iki-cigara içimi" tâbirleri de kullanılmaktadır.) Yine E. Rossi'nin (s. 40), "Altı - yol", "Yedi - yol" ve "Yedi - deri" adlarını birer belli yeri bildiriyormuş gibi araştırması da lüzumsuzdur.

Bu kitabımızda gösterilen yeradlarından "Oğuz - Eller Haritası" nda birçokları asıl imlaları ile yazılmıştır. Bu haritamızı tamamlamak için "Dede-Korkut Oğuznameleri"nde geçen ilbeğleri ile beğlerin bölgelerini de belirtecek geniş haritamız, II. Kitabımıza eklenecektir (★).

— I. Kitap burada bitti —

(★) Bu kitabın ilk iki forması 6 Eylül 1952 de, 3-5. formları da 1953 yılından önce basıldı. Ekte olmayan teknik sebeplerden 81. sayfadan sonrası mekteplerin tâtilinde yer alırsa İstanbul'da gelişimde, 1953 Temmuzunda basılarak bitmiş oldu. 29.VII.1953

BİBLİYOGRAFYA

1. AĞAR, Ömer Kemal; *Tuncell-Dersim Coğrafyası*, İstanbul 1940.
2. ÂLİ, Mustafa Çelebi; *Künh ul-Ahbâr*, neşredilmemiş bulunan IV. Cilt (Osmanlı tarihi), Nuruosmanlıye Küt. sayı 3409 ve Üniversite Küt. Yıldız, sayı 2292.
3. Aynı müellif; «Nüsret-nâme» (h. 986-987 seferi tarihi), Nuruosmanlıye Küt. sayı 4350.
4. ALLEN, W. E. D.; «A History of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century», London 1932.
5. ANİSİMOF, Sergey; «Kafkas Kılavuzu», rusçadan çeviren: Mehmet Sadık, İstanbul Askeri-Matbaa 1926.
6. ASOLİK, Taronlu İstefan (Acoğh'ig de Daron/Asolik de Taron); «Histoire Uniceruelle», ermeniceden fr. ya çeviren: I. Cilt, Edouard DULAURIER, Paris 1883 ve II. Cilt, Frédéric MACLER, Paris 1917.
7. BAHADUR-HAN, Ebû'l-Guzl; «Şecere-i Terâkime», T. D. Kurumu Yayını İstanbul 1937 (faksimile); «Gümüştepesi ve «Nur-i İşân» yazmalarındaki farklar: O. Ş. GÖKYAY, «Dede Korkut» «Başlangıç», s. XXIV-XXVII.
8. Anonim; «Bühâr ul-Fenâ» (III. Mucal çağında Bayburul Osman Elendî'nin yazdığı «Tevârîh-i Cedid-i Mir'ât-i Cihân»dan ÇİFTÇİOĞLU N. Atsız'ın islin-sah ettiği çok mühim bir «Oğuznâme» parçası: O. Ş. GÖKYAY'ın «Dede Korkut» «Başlangıç»ında Is. XXXIII - XXXIV) neşredilmiştir.
9. BALA, Mirza; «Gürelân», Is. Ans. IV. 837-838 («Orbelyanlar'ın Türklüğüne işaret edilmiştir).
10. BARATOF, Prens Sulhan; «Gürelân Tarihi», 1865 te Petersburg'da neşredilen rusçasından fr. ya çeviren: J. MOURIER, «Histoire de Géorgie», Tiflis 1886.
11. BARTHOLD, W.; «Berz'a», Is. Ans. II. 565; «Düştân», Is. Ans. III. 454; «Derbend», Is. Ans. III. 532-537.
12. BAYATİ, Hasan b. Mahmut; «Câm-i Cem-Ayın» (Osmanlı-Kayı soyu silsilesi-nesi), İstanbul 1331 (1915).
13. BEYGU, A. Şerif; «Erzurum I.», İstanbul 1936.
14. BİZANSLI FAUSTUS; «Armeni Tarihi» (344-388 veya 392 yılları vak'aları), kaybolan yunanca aslından ermeniceye çevrilmiş nüshasından fr. ya çeviren: Victor LANGLOIS, «Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie», Paris 1867, I. 209-310.
15. BOSCH, M. E.; «Helenizm Tarihinin Anahatları, II. Kısım: Helenizm Doğu-leris, İstanbul 1943.
16. BROSSET, M. F.; «Atlas du Voyage Archéologique dans la Transcaucasie», Petersburg, 1849.
17. Aynı müellif; «Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIX. e siècle» (gürcüceden fr. çevrilmiş ve izahlarla mukayeseleri yapılmıştır). I. Cilt, Petersburg 1849.
18. Aynı müellif; «Collection d'Historiens Arméniens», I. Cilt Petersburg 1874, II. Cilt, Petersburg 1876.
19. ÇAMİÇYAN, Mikail; «Armeni Tarihi», (ermenice), Venedik 1784-1786 da basılan 3 ciltten 639-1808 yılları arasındaki 1809mleri Türkçeye çeviren: Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Küt. nde daktilolu nüsha.
20. ÇELİK [KIRZIOĞLU], M. Fahrettin, «Ardahan'da Uğuz dağı efsanesi», ULKÜ dergisi, Şubat 1941, sayı 96.

21. Aynı müellif; «Dede Korkut Kitabındaki Coğrafi İsimler», ÜLKÜ dergisi, Temmuz 1941, sayı 101.
22. Aynı müellif; «Kızıl-Alma'nın Yerleri», CİNARALTI dergisi, Şubat 1942, sayı 30, 31, 33.
23. Aynı müellif; «Türklerde dört yönlü dört renkle adlandırılması», TÜRK A-MACI dergisi, 1942-1943, sayı 1, 2, 3, 4, 6, 8.
24. CENGİ, Buharalı Derviş Ali; «Tuhfet üs-Sûrûr» («Ozan/Kopuz An'anesi ve Okçu-Kozan Destanının farsça tercümesi bu musiki risalesine alınmıştır). XVII. Asırda yazılan bu eserden «Oğuznâme» parçası, Abdurrauf FİTRAT'ın 1927'de Taşkent'te hasılan «Özbek Musikiat Tarihine» (s. 43-49) dercedilmiştir.
25. DANIŞMEND, İsmail Hani; «Türk Kahramanlarına Ermenilik İsmi münasebetiyle: Tarih Kurumuna AÇIK MEKTUP», İstanbul 1945.
26. Anonim; «Derbent-Nâme» (Selçuklu Melikşâh çağında: «Tarih il-Bab ve'l-Ebval» adı ile atıfçı yazılan aslından Şirvanlı birisi tarafından Türkçeye çevrilip Derbentli Mirzâ Kâzım Beg adlı hristiyanlığa dönen profesörün 1848'de Kazan Üniversitesinde neşrettiği inşasımasından bir parça).
27. ERÜ-HEKR ü'l-Hükmü Bil-Dımışkî; «Cengüfıyâ-i Kahr Turellan», (altıncı aslından tercümesi h. 1085-1172 yılında bilhikilerek Osmanlı İkesine alt çok mühlüm ilâveler yapılmıştır), Nurnosmaniye Küt., sayı 2996.
28. ENVERİ; «Düstûr-Nâme-i Enveri» («Buğduz-Nâme-i Enveri» («Bağduz-Nâme-i Enveri» adı ile andık), Paris'teki tek yazmasından istinsahla neşreden: Mükrimin Halil [YINANÇ], İstanbul 1928.
29. EVLİYA-ÇELEBİ; «Seyâhut-Nâme», II. ve IV. Ciltler, İstanbul 1314 (1896); daha tam olan yazma; Millet-Perievpaşa Küt., sayı 710.
30. FERİDUN-BEĞ; «Münegât is-Selâtin», I. Cilt, İstanbul 1265 (1849) ve 1277 (1860).
31. GEVOND, Hekim (Léon de Prêter); «Histoire des guerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie» (661-788 yıllarına ait Armenya tarihi); ermenice aslından fr. ya çeviren: V. CHAHNAZARIAN, Paris 1856.
32. GLÜCK, Heinrich; «Türk San'atının Dünyadaki Mekili» (tercümesi), TÜRKİYAT MECMUASI, İstanbul 1935, III. Cilt.
33. GÖKALP, Ziya; «Türk Medeniyeti Tarihi», I. Cilt, İstanbul 1925.
34. GÖKYAY, Orhan Şaik; «Dede Korkut», İstanbul 1938 (bu kitap hakkında o zamana kadarki araştırmalarla neşriyatın hulâsası: «Başlangıç», s. I-LXXVII).
35. GROUSSET, René; «Histoire de l'Arménie des Origines à 1071», Paris 1947.
36. GÜNALTAAY, M. Şemseddin; «Tarih I.» (Lischer için), İstanbul 1939.
37. Aynı müellif; «YAKIN ŞARK IV. I. Bölüm: Perslerden Romalılara kadar», Ankara 1951.
38. HERODOTOS; «Herodot Tarih», ingilizceye çevrilmişinden Ömer Rıza Doğrul tercümesi, İstanbul I. Cilt, 1941 ve II. Cilt 1943.
39. Anonim; «İlküfıyâ-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Güyri» (Kısaca: «Vatikan Oğuznâmesi» dedik), Elorre ROSSI'nin 1952'de Vatikan'da basılan «İl Kitab-ı Dede Qorqut»un III. Bölümünde (s. 230-325) faksimilesi neşredilmiştir; «Kitab-ı Dede-Korkut»daki 12 boydan 6 sı ufak değişikliklerle bunda vardır.
40. HİNZ, Walther; «Uzun Hasan ve Seyh Çineyib», Ankara 1948.
41. HOVHANNES VI., Katolikos; «Ermeni Tarihi» (925 yılında ölen müellifin eserinin Türkçe tercümesinin bir hulâsası: MÜNECCİMBÂŞI'nın, «Sahâyir il-Ahbâr»ıyla (I. 7, 652-110); ermeniceden fr. ya çeviren: M. J. SAINT-MARTIN, «Patriarche Jean VI.-Histoire d'Arménie», Paris 1841.

42. HURŞİD, Mehmet Paşa; «Seyâhut-Nâme-i Hudûd», İstanbul 1286 (1860).
43. HÜSNÜ, Süleyman Paşa; «Tarih-i Alem», İstanbul 1293 (1876).
44. İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin; «Et-tarih il-Kamil», Mısır tah'ı, X. Cilt.
45. İNAN, Abdulkadir; «Birinci İmî Seyûhate Dair RAPOR», İstanbul 1930.
46. Hey'et; «İbnü Ansiklopedisi», I. 347.
47. Hey'et; «İslâm Ansiklopedisi», I. - V. Ciltler.
48. KALANKATUYİU Movses; «Ağvanlır (Aran/Gence-Karabağ) Tarihi» (VII. Asırda yazılmış, X. asra kadarki hölümü anonimdir), ermenice aslından rusçaya çeviren: P. K. PATKANYAN, Petersburg 1861; ermeniceden Türkçeye çeviren: Hrand U. ANDREASYAN, T. T. Kurumu Kitaplığında dakikolu yazma.
49. KARSAKLI (Kırzioğlu M. Fahrettin); «İçoğuz yahut Kars Eili», DOĞUŞ (Kars Halkevi) dergisi, I. Teşrin 1939, sayı 6/47.
50. KAŞGARLI Mahmut; «Divânü Lügat il-Türk», B. ATALAY tercümesi, T. D. K. Yayını.
51. KÂTİP-ÇELEBİ; «Cihân-Nümâ», İstanbul 1145 (1732), «A. Kırmı'nın haritası» ile.
52. KEMALPAŞA - ZADE, A. Şemsüddin; «Tevârih-i Al-i Osman», Millel: Ali Emrîl-Tarih, sayı 29.
53. KEŞFİ; «Sulhu-Nâme», Silivriyaniye: Esadefendi Küt., sayı 2146.
54. KHORENLİ Movses; «Ermeni Tarihi», ermenice metnilye fr. tercümesi: P. F. Le VAILLANT de Floriac, Venise 1841, 2 cilt; fr. tercüme ve izahları: V. LANGLOIS, «Collection» I. de, MAR APAS KATİNA ve BARDESAN'ından alınan bölümler, II. ciltte, asıl müellifin eseri, Paris 1867-1868.
55. Aynı müellif; «Armenya Cengüfıyâsı» (VII. Asırda yazılmıştır), ermenice metnilye fr. tercümesi ve izahları: M. J. SAINT-MARTIN, «Mémoires» II. ile, Paris 1819; ermenice metnilye rusça tercüme ve izahları: K. P. PATKANOF (Patkanyan), Petersburg 1877.
56. KIRZIOĞLU M. Fahrettin; «Ağrı Dağı», COĞRAFYA DÜNYASI dergisi, 15 Mart 1951, I. 299-302, 366.
57. Aynı müellif; «Çıldırda Uç-Uğuz Kurdeşler Elsanesi», TÜRK FOLKLOR A-RAŞTIRMALARI Dergisi, Nisan 1951, I. 332-334.
58. Aynı müellif; «İçoğuz'dan olan Arpaçayı Boyu», TÜRK YURDU dergisi, 1-15 Sonkânun 1943, XXVII. cilt, 1-2, sayı.
59. Aynı müellif; «Gürol Profesörlerine Cevap», HÜRSES (İstanbul) gazetesi, 17-21 Ocak 1946 (üstünde 6 yazı).
60. Aynı müellif; «Kars il Tarihinin En Kısa Bir Özü», TANİN (İstanbul) gazetesi, 30 Haziran ve 3 Temmuz 1945.
61. Aynı müellif; «Kars Tarihi» I. Cilt, İstanbul 1953.
62. Aynı müellif; «Kars Yayını», İstanbul 1946 (Şubat).
63. Aynı müellif; «Kurmanç Kürtlerinin Aslı», TAŞVİR (İstanbul) gazetesi, 1 ve 22 Mayıs, 14 Haziran 1946.
64. Aynı müellif; «Eski-Oğuz (Part)lar Çağında Amul Bölgesi», DİCCE (Diyarbakır) dergisi, Nisan 1952, sayı 1, s. 26-28.
65. KİSELEV, S. V.; «Güney Sibir'in Eski Tarihi» (rusça), Moskova 1951 III. basım).
66. Anonim; «Kitab-ı Dede-Korkut'ın İslâm-ı ta'ife-i Oğuzana», Kilisli Muallim Rifat Beğ neşri, İstanbul 1332 (1916); ayrıca, Dresden: Kral Küt. Fleischer Kütüphanesi Nr. 86'daki asıl metnin Türkîyat Enstitüsü'ndeki tam fotografları.
67. KLAVİYO; «Kadı'ten Semerkant'a», İngilizce tercümesinden Ömer Rıza

- DOĞRUL'un çevirdiği, İstanbul (1940), 2 Kısım; G. STRANG'ın 1928'de Londra'da neşrettiği «Clavin Embassy to Tamerlan» adlı İngilizce nüshasıyla benzerlikler kurgulanmıştır.
68. LANGLOIS, Victor; «Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie», 2 cilt, Paris 1867-1869.
69. LÜTFİ PAŞA; «Tevârih-i Ali Osmanî», İstanbul 1341 (1925).
70. LYNCH, H. B. F.; «Armenia», 2 cilt, London 1901 («Lynch'in haritası» diye meşhurlarla anılan, bu esere ekli 1:100.000 lik «Armenia» haritasıdır).
71. MACLER, Frédéric; «Contes, Légendes et Epopees Populaires d'Arménie», I, Paris 1928.
72. MARQUART, M. J.; «Erânşahr», Berlin 1901.
73. MÜNRECCİMBÂŞI, Ahmed-Dede Efendi, «Sahâyif ül-Ahbâr» (arapça) aslından şair Nedim'in idaresindeki hey'etin tercümesi, 3 Cilt, İstanbul 1285 (1868).
74. NİŞANCI Mehmed; «Mir'ât-ı Kâimî», Nuruosmaniye Küt., sayı 3417.
75. NİŞANCI Mehmed Paşa; «Tevârih is-Selâtinü'l-Osmanîyye» (1480'de yazılmıştır), arapça aslından çeviren: KONYALI İbrahim Hakkı, «Osmanlı Tarihleri», I, Cilt (Türkiye Yayınevi Yayınlarından), İstanbul 1947, 4. eser.
76. NİZAMÜDDİN Şâmî; «Zafername» (Temür Tarihi), farsça aslından çeviren Necati LUGAL, (T. T. Kurumu Yayınlarından), Ankara 1949.
77. NUR, Dr. Rıza; «Resimli Türk Tarihi», V., İstanbul 1925.
78. OLEARIUS, Adam (1638'de Şirvan-Demirkapı-Dağıstan'dan geçen Alman elçi hey'eti müsteşar-katibi); 1647'de Schleswig'de basılan almanca aslından fr. ya tercümesi: «Relation du Voyage d'Adam Olerius, en Moscovie, Tartarie et Persie», Paris 1659, II, Cilt.
79. RÜBBELIAN, İstefun; «Orhyanlar Tarihi» (Siuni - Karabağ piskoposu olan müellif 1290'da hindirdiği bu eserini), V. Asr'da toplanan «Kutlis Çkhovreba» adı altında Gürcü tarihinden de faydalanarak yazmıştır, ermenice metin ve fr. tercüme ve izahlarıyla: M. J. SAINT-MARTIN, «Mémoires» II., Paris 1819 (s. 56-175) te çıkarılır.
80. ÇORKUN, Hüseyin Namık; «Eski Türk Yazıtları», I. ve III, Cilt, İstanbul 1936, II.
81. A. Z. ZADEH; «Oğuznâme», YENİ MECMUA, İstanbul, IV. 460-461.
82. RAHİMİ-ZÂDE, İbrahim Harimi Çavuş; «Günce-i Bağ-ı Murâd» (Güney - Azerbaycan'ın Osmanlılarca fethi tarihi), Üniversite Küt. - Yılız, sayı 2372.
83. Aynı müellif; «Kitâb-ı Genece-i Feth-i Günce» (Osmanlılarca Kuzey-Azerbaycan fethinin tamamlanması tarihi), yukarıdakiyle birliktedir.
84. (Osmanlıların) «Revân Eyâleti Tahrir Defteri» (h. Muharrem 999 = 1590), Başvekkâlet Arşivi: Tapu, sayı 633.
85. (Osmanlıların) «Revân Eyâleti Tahrir Defteri» (h. 1140 = 1727/28), Başvekkâlet Arşivi: Tapu, sayı 901.
86. ROSSI, Elorre; «İl Kitâb-ı Dede Qurqut», Vatican 1952 II. Bölüm: Eser hakkındaki teklifler ve mukayeseler s. 1-95).
87. SADRÜDDİN Elvî-Hasan Ali; «Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye», Necati LUGAL'ın arapça aslından tercümesi (T. T. Yayınlarından), Ankara 1943.
88. SAFFET, Reşit Kara Şemsi [ATABİNEN]; «Hazar Türkleri», İstanbul 1934.
89. SANDALGIAN, Joseph; «Histoire Documentaire de l'Arménie des Ages du Paganisme» (m. s. 305 yılına kadar), 2 cilt, Rome 1917.
90. SAINT-MARTIN, M. J.; «Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie», Paris, I, Cilt 1818, II, Cilt 1819.

91. SEBEOS, Piskopos; «İmparator Heraklîyus Tarihi» (457-661 yıllarına ait Armenya tarihi), ermenice aslından rusça tercüme ve izahları: K. P. PATKAN-YAN, Petersburg 1862 (başında, «Mamikonyanların Çenâsıdan = Türkistan'dan gelişlerine ait anonim bir tarihçe vardır); Frédéric MACLER'in 1904'te Paris'te neşrettiği fr. tercümesinde «Mamikonyan-lar bölümü yoktur.
92. SRVGEN, Nazmi; «Anadolu'da Koyun ve At Motifi Mezarlıkları», TARİH DÜNYASI dergisi, 1 Ağustos 1951, I, Cilt sayı 8.
93. SİLİHDÂR, Mehmed; «Sühulâr Tarihi» I., İstanbul 1928.
94. STRECKT; «Ağrı dağı», İs. Ans. I. 152-153; «Hamadân», İs. Ans. V. 420.
95. STRZYGOWSKI, Josef; «Türkler ve Orta-Asya San'ati Mes'alesi» (Türkçe tercümesi), TÜRKLİYAT MECMUASI, 1935, III, Cilt.
96. SUBHÎ, Abdullatif Paşa; «Tekmilât ü'l-İbr» II. (Arsaklılar tarihi ve paralarının resimleriyle yazıları), İstanbul 1278 (1862).
97. SAVŞAT Öğretmenlerinden Bir Hey'et; «Çurnih-Suvşul», İstanbul 1915.
98. ŞEREF-HAN (Bitlis sancağlığı); «Şeref-Nâme» (Kürtler ile Osmanlı-Iran tarihi), farsça mukayeseli metin: VKLYAMINOF-ZERNOF, Petersburg I, Cilt 1860, II, Cilt 1862; müellifin torunlarından Mehmed b. Ahmed-Beg MİR-ZÂ'nın h. 1078-1080 (1667-1669) da türkçeye çevirdiği I. Cilt nüshaları: Millel Ali Emiri-Tarih, sayı 364 ve Belediye Küt. Muallim Cevdet Elyazmaları, sayı 0, 29.
99. SEVKET, Sakir; «Tirabuzon Tarihi» I., İstanbul 1294 (1877).
100. ŞİLİER; «Muvavver Türidistan Tarih ve Seyâhatnâmesi», İngilizceden çeviren: Kolağası AHMED, İstanbul 1294 (1877) (Dede-Korkut'un Aral gölü doğusundaki türbesi anlatılmaktadır).
101. ŞÜKRULLÂH; «Behçet ü'l-Tevârih», Osmanlılar bölümünü farsçadan türkçeye çeviren: ÇİFTÇİOĞLU N. Atsız, «Osmanlı Tarihleri», I, Cilt (Türkiye Yayınevi Yayınlarından), İstanbul 1949, 2. eser.
102. TAHRÂNÎ, Ebûbekr; «Kitâb-ı Diyârbekrîyye» (h. 875 = 1470 yılında Uzun-Hasan adına kaadi ve münsisi tarafından farsça yazılan resmi Akkoyunlu tarihidir), Prof. Mükrim'in H. YINANÇ Beğ'deki yazma.
103. TA'LİKİ-ZÂDE Subhî; «Tarih-i Gazavat-ı Özdemir-zâde Osman Paşa», Topkapusaray: Revanköşk Küt., sayı 1300.
104. Anonim; «Tarih-i Oğuz ü Türikân ve Hikâyet-i Cihângirî ü», (eski bir «Oğuznâme»den farsça ve arapça çevirilerle İranlı vezir REŞİDÜDDİN'in «Câmi' ü'l-Tevârih» ine dercedilmiştir), Topkapusaray: Üçüncü Ahmed Küt., sayı 2935; ve Prof. A. Zeki V. TOGAN Beğ'in İstanbul ve Paris kütüphanelerindeki farsça ve arapça «Câmi' ü'l-Tevârih» vazmalarından karşılaştırarak elde ettiği tam nüsha.
105. TOGAN, A. Zeki Veli; «Azerbaycan Tarihi-Çağrılıması», AZERBAIJAN YURT BİLGİSİ dergisi, İstanbul 1932, I, Cilt.
106. Aynı müellif; «Bugünkü Türkölü (Türkistan) ve Yukarı Tarihi», I, Cilt, İstanbul 1942-1947.
107. Aynı müellif; «Türk Efsanelerinde Mithi Alâmetleri», TÜRK YURDU dergisi, Ankara 1925, III, Cilt.
108. Aynı müellif; «Umumi Türk Tarihine Giriş», I, Cilt, İstanbul 1946.
109. Aynı müellif; «Umumi Türk Tarihine Methale», İstanbul 1942 İktisadi Fakültesiince 112 sahifeye kadar basılmıştır).
110. Anonim; «Topkapusaray Oğuznâmesi» (II. Murat çağında Yazıcıoğlu'nun yazdığı «Süleyknâme»nin «sancak'dan» gelip Topkapusaray: Revanköşk Küt.

- sayı 1390 da bulunan yazmasının başına sonradan eklenen bir «Oğuznâme»den kalan 65 satırlık kısım; eksik ve yanlışça bir transkripsiyonla fotoğrafisi: (***) [Rıdvan Nâfiz Edgüder], «Oğuz Destanından Bir Parça», TÜRK TARİH, ARKEOLOJYA ve ETNOGRAFYA DERGİSİ, Temmuz 1934, II, 243-249; biraz daha iyice transkripsiyonu: O. Ş. GÖKYAY, «Dede Korkut», s. 121-124.
111. TOSYALI Celalzâde Mustafa; «Tabakat ül-Memâlik», Fâtih Küt., sayı 442.
112. TURAN, Osman; «Bayburt», İs. Ans. II, 367.
113. URAS, Amasyalı Esat; «Ermeniler», «Türk Tarihinin Anahatları», Eserinin Müsveddeleri No, 6, İstanbul 1932.
114. Aynı müellif; «Tarihte Ermeniler», Ankara 1950.
115. VAKILUŞTİ (XVIII. Asırda yaşamıştır), «Güreltan Coğrafyası», güreler metni izahlarıyla nesreden: G. CANAŞVİLİ, Tiflis 1904.
116. VAKIDİ, Muhammed; «Fihristü'l-Şâim», II, Cilt İstanbul 1364 (1887); urupçadan muhtasır tercümesi: Yüzhayı Azimzâde Sâdık el-MÜKYYED, İstanbul 1302 (1884/5).
117. Van Ulucânî'î Halîl; «Van Tarih» (h. 1130 - 1718 de yazılmıştır), Millet: Ali Emiri-Tarih, sayı 630.
118. VARDAN, Müverrih; «Cihun Tarih» (1269 da bitmiştir), 889-1269 yılları arasındaki bölümü «Türk Fütuhâtı Tarih» adıyla türkçeye çeviren: Hrand D. ANDREASYAN, Edebiyat Fakültesi TARİH SEMİNERİ Dergisi, 1937, sayı 1/24.
119. Tiflis Osmanlı Vâlisi Recob Paşanın kütibi; «Vakayı'lı Nefis Ender-i Tiflis» (h. 1136 - 1724 te yazılmıştır), Süleymaniye: Esadefendi Küt., sayı 2434.
120. YAZICIOĞLU Ali Efendi; «Sırlık-Nüma» veya «Tarih-i Âl-i Selçuk», İbn - Bibi'den tercüme ve başına bir «Oğuznâme» ilâvesiyle II, Mırat (1421-1451) çağında yazılmıştır; Topkapusaray: Revanköşkü Küt., sayı 1390.
121. YINANÇ, Mükrimin Halil; «Akkoyunlular» (Akkoyunlularla Karakoyunluların İhanîlîlardan çok önceleri Anadolu'ya geldiklerini gösteren kayıtlar toplanmıştır), İs. Ans. I, 251-252.
122. «Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obşçestva» (rusça), «Türk adlı Ermeni İlanı» hakkında Nikolas G. ADONTZ'un raporu ve PATKANOF, KHALATYAN gibi Ermeni âlimleriyle SMİRNOF'un bu husustaki mütealeaları bu (Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyetinin Doğu Kolü Tahrirleri) yıllık dergide çıkmıştır, 1912 yılı, cilt XXI, s. XXXVI - XXXVII.

Okuyuculardan bir dilek:

Bu kitapta «bibliyografya», bazan ikinci, üçüncü el eserlerden gösterilip, kaynak veya birinci ellerden istifade edilememiştir. Bunun başlıca sebebi, 1948 denberi hep Anadolu'da Lise hocası edip, ancak bazı yaz tatillerinde İstanbul'a gelerek bu kısa zamanlarda umumî kütüphanelerle arşivden istifade imkânını bulabilmemdir. Büyük kütüphane yerlerde çıkmak mecburiyetinde bulunanların bu gibi eserleri hazırlamada çektikleri güçlükleri takdir buyurarak, az önce arzeden husustan dolayı bağışlanmamı dilerim.

Kırzoğlu M. Fahrettin

İÇİNDEKİLER

	Sahife
BAŞLANGIÇ	3-14
Bu mevzu üzerinde uğraşmamızla neşriyatımızın özü	3-6
1) «Kitab-ı Dede Korkut 'alâ lîşân-i Tâife-i Oğuzh»	6-7
2) «Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayri» = «Vatikan Oğuznâmesi»	7-8
3) «Bahr ül-Esnâh»	8-9
4) «Topkapusaray Oğuznâmesi»	9
5) «Boğdüz-Aman Destanının Enveri Rivâyeti» ("Düsturnâme-i Enveri"den)	9
6) «Boğdüz-Aman Handedanı Üzerine Kürtlerin An'anesi» ("Şeref-nâme"den)	10
7) «Araz Oğlu Basut Destanı ("Dürrer ül-Ticân"dan)	10
8) «Ozan/Kopuz An'anesi ve Oken-Kozan Destanı» ("Tuhtet üs-Sürûr"dan)	10-11
9) «Sicere-i Terâkime»	11
10) «Hâzîhi r-Risâlet-i min Kelimât-i Oğuznâme el-Meşhûr bi-Atalar-Sözi»	11
11) «Tarih-i Oğuz ü Türkân ve lîkâyet-i Cihângîrî ü» ("Câmi ü T-evârîh"ten)	11
12) «Demirkapu-Derbend'de Kazan ve Dede-Korkut An'anesi» ("A. Olearius"tan)	11
13) «Leningrad Oğuznâmesi» (Dede-Korkut'un XIII. Boyu)	12
"Dede-Korkut Oğuznâmeleri"ndeki destanî haberlerin Arsaklı (Türkmen=Oğuz)lardan kaldığının ilim âleminde benimsenmesiyle belirecek görüş ve anlayışlar	12-13
Bundan sonra çıkacak II., III. ve IV. Kitapların mevzuu ve kitap adı kısaltmaları	13-14

I. BÖLÜM (GİRİŞ)

Büyük "Part" imparatorluğunu kuran Arsaklıların Türklüğü 15-57

I. TAKIM

90 yıllık türkçe neşriyatın hulâsası 15-25

Müceccimbâşi ("Sahâyif ül-Ahbâr") ile Ebûbekir'in ("Coğrafyâ-yi Ke-şir") kaydı 16

1 — Abdullâzîz Subhî Paşa'nın ("Tekmillet ül-İber") eseri 15-16

2 — Süleyman Hüsnî Paşa'nın ("Tarih-i Âlem") eseri 16

3 — Dr. Rıza NUR BEĞ'in ("Reâimî Türk Tarihî") eseri 16-17

4 — Amasyalı Esad URAS BEĞ'in ("Ermeniler" ve "Tarihte Ermeniler") eserleri 17-18

5 — Kara Şemsi (oğlu) Reşit Saffet (ATABİNE) BEĞ'in ("Hazar Türkleri") eseri 18

6 — Prof. M. Semsettin GÜNALTA Y BEĞ'in ("Tarih I." ve "Yakın Şark IV, I.") eserleri 18-19

7 — Prof. M. E. (min) BOSCH'un ("Helenizm Devletleri") eseri 19

8 — İsmail Hanî DANİŞMEND BEĞ'in ("Tarih Kurumuna Açık Mektup") eseri 19-21

9 — Prof. Dr. A. Zeki Velîdi TOĞAN BEĞ'in ("Umumî Türk Tarihine Giriş, I.") eseri 21-22

Arsaklı (Part)ların Türklüğünü belirtecek başka hususlar: a) Savaş/zafer

taktiği; b) Çadır üslubunda kubbe; c) Heinrich GLÜCK'ün tesbit ettiği mik'abi-matematik heykelleri; ç) Koç/Koyun heykelli mezar taşları; d) Ar-saklı paralırlarında yay-ok ve arslun-güneş resmi 24—25

II. TAKIM

Oğuznâmeler ile başkaca yazılı hâtıralarda Oğuzlar'ın Doğu-Anadolu ile Azerbaycan ve Gürcistan'da eskiliği 26—67

- 1 — Süsünlü I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) çağında türkçeden farsçaya çev-
rilen ve Horasanlı Ebü-Müslim'in hazinesinde bulunan "Ulu-Han Ata Bi-
tigi" mîli mîlî Türk destanının 826 da arapçaya tercüme edilen nüshası
ile Ebüfeker b. Abdullah'ın 1309 da biten "Dürer üt-Ticân" ında geçen
"Oğuznâme" kitabı 26—27
- 2 — Eski bir İranlı müellif ile en eski Arap tarihçisi İbn Hişâm'a göre 27
- 3 — V. Asırda tesbit edilen Gürcü an'anesi ve "Kartlis Ckhovreba"ya göre Ma-
kedoniyah İkenöer'den önceleri Kır boylarına gelen "Cenasdanlı Orbel-
yanlar" (Üç-Oklu Şor-Şamsoldin hanedanı ve Üç-Oklu boyu) ile Bun-Tur-
ki ve Kıpçaklar; Alp-Arslan'ın 1068 fethinde Ardahan bölgesinde rastla-
dığı "Nemrud" gibi Eski-Oğuzlar ve bunların göndi yaşıyan an'aneleri 27—30
- 4 — Ahlat bölgesi olan Eski-Oğuz yurdu oluğu hakkındaki kayıtlar: M. Vakıdî-
nin "Fütüh ü Şam"ında 638-639 yıllarında müslüman olduğu anlatılan
yigit Melik-Taron'un kız, Turuç (Taron-çî=Taronlu)-Hatun diye gösterildiği;
Ahlat'ın eskiden Kayı ve Oğuz yurdu olduğunu bildiren an'ane haberleri 30—40
- 5 — Resideddin'in 1305 te "Cami'üt-Tevârih"ine aldığı "Târih-i Oğuz ü Tür-
kân" kitabını göre Oğuzlar'ın çok eskiden Azerbaycan ve Doğu-Anado-
liya yerleşmiş oldukları 35
- 6 — Ermeni rivayetleri ve tarihi katıyları: Khorenli Movses (VII. Asır) ile Ta-
ronlu Asolik'e (X. Asır) göre "Sopen" (Tunceli-Elâziz) bölgesinde hâriku-
lâde kuvvetli bir "Tark/Durk" hanedanının yaşadığı; Ermeni (Gregoryen)
mezhebinden önce Bizans kumandanı Vardan'a "Türk Bardan" (803) de-
mildiği; İspanyol elçisi Klaviyo'nun tesbitine (1405) göre, Selçukluların
gelişinde Erzurum'un eski yerli Türkmen halkının Ermenilere hiyanetle
Türkler'in fethini kolaylaştırması 35—37
- 7 — Karakoyunlu Türkmenleri'nin menşeiine ait destanî ve an'anevî haberleri:
Bunların İlhanlı "Argun-Han" zamanında değil destanî "Oğuz-Han" ça-
ğında Sırdıya kuzeyindeki Kazi-gurt bölgesinden Azerbaycan ve Bitlis
çevrelerine göçtüğü; Karakoyunluların mensup olduğu "Baran-lu" boyu-
nun, Ahlat-Erciş ve Malazgirt çevresinde eski eyalet adı "Turu-Beran"
(=Baran-Yurdu) ile alâkalı bulunduğu; Khorenli Movses ile Sebeos'un
(661 de biten) eserinde, "Cen ölkesi" veya "Cenasdan"daki isyanlarında
murfuk olunan Mamgun/Mamkun veya Mamık ile Konak adlı iki kar-
deş ilbegleri Mervanduk'ın ordu ve ahlinin III. Asırda İran yoluyla "Da-
ran" (Mus-Ahlat) bölgesine gelip yerleşmeleri, (Arşakuniler'in "Mhara-
bel" (orlu başbuğu) vazifesini gören "Mamikonyan" mîli kahramanlar lu-
cunlarının bunların göndiği; bu iki kardeş Türkmen beylerinin Ma-
mık'ın göre etmenine kaynaklarda unluu "Mamikonyan" anırtıp Ailesinin,
Oğuznâmelerde öteki kardeş Konak'a göre hep "Konak-Beg" ve "Kara-
Konak(k)" hanedanı diye gösterildiği ve bunların Kara-Koyunlular'dan
ibaret oldukları 38—46
- 8 — Akkoyunlular'ın menşeiine ait haberler: İran, Hint, Arap ve Mısır fethel-
lerinin Akkoyunluları, İlhanlılardan çok önceleri Diyarbakır bölgesine ya-

- leşmiş güstermeleri; Akkoyunlu Uzun-Hasan' ın 1470 te yazılan "Ki-
tâb-ı Diyarbakıriyye"de Oğuz-Han oğlu Gök-Han'ın oğlu Bayındır-Han'ın
(ki Akkoyunlular bunın boyundandı) Karnabağ'da kışlayıp Kükceşenlik'de
(Gükceşenlik) çayı sınırlı yayılmış, "İsa diyd"inde (Hristiyan) olan Bayındır
H-Kan'ın üçüncü gülekten torunu İdris-Beg'in Nuşirvan'la çağlaş olan oğlu
Berli-Beg'den sonra gelen Soukur'un İzzet-i Muhammed çağında müslü-
man olup Türkistan'dan gelip Ala-Krz (Klegez dağı) ve Küker-Dengiz çev-
relerine yerleşerek burarlarda göçlül üstüğü, Bayındır İdris'in Alâddin
Keykubad (1219-1237) çağında Diyarbakır'ın bazı kalerine hakim olduğu,
Molagu'nun öncüsü Corningon'u (1238-1241 arasında) Bayındır İdris'in
kaleleri'nin Alâddin Kal'ası önünde huzurluğuna dair destanî rivayetler ve u-
talar hâtırasının bulunduğ, Ermeni kaynaklarında, Horasan'dan gelip
(682-686) Kükceşenlik-Revan bölgesine yerleşerek gregoryenliği kabul eden
"hükümdar soyundan Sar-Han" ailesiyle 981 de Kars-Arpaçayı sınırlı
"Marmasen" (Meryem-Nişin) kilisesini yaptıran, 1046 yılına değin An-
Bağralıların ordu başbuğluğunu yapan, sonra da Klegez-Gükceşenlik arası-
daki utalarla hâlma malikânelerini bırakarak Bizans hizmetine girip
"Dük" ve "Magistros" unvanıyla Diyarbakır sınırlı Mus-Sason-Yun-
cepleli kumandanlığına geçen ve "Arsaklılar soyundan gelen Bablayuni"
adlı ilbegleri hanedanının Bayındır/Akkoyunlu beğleri soyundan ibaret
olduğu 45—48
- 9 — "Bahr ü-Esnâb" kitabındaki Oğuz an'anesi: Oğuz-Han oğlu Gök-Alp
Han ölünce bunın oğullarından Bayındır-Han, orlu ve oynaklarıyla
Horasan'dan kalkıp Kars ve Anı bölgelerine gelerek İsa Peygamber'den
önceleri Tiflis ile Demirkapu'ya fethettiler; din ve mezhep bilmeyip un-
cak Tanrıyı tanıyan bu Oğuz tâifesinin sonradan İzzet-i Muhammed
çağında n'balüman oldukları 48—50
 - 10 — Kürtler'e hakim Oğuzlar an'anesi: 1597 de bitirilen "Şerif-nâme"de, Oğuz-
Han'ın beğlerinden İzzet-i Muhammed'e elçi giden "Büğdüz-Amun"ın
Kürtlerin n'yân'ından olduğu; ermenice kaynaklarda bu "Büğdüz-Amun"
ilbeglerine "Mogk-Amaduni" denilmiş olduğu 50-51
 - 11 — Şirvan ve Demirkapu-Derbent yerlileri an'anesi: Alman elçisi Adam
Olearius'un 1638 de Dağıstan-Demirkapusu'nda yerlilerden tesbit ettiği
Oğuzlar, Kazan-Han, Borla-Hatun ve Dede-Korkut hakkındaki an'aneler
ile Evliya Çelebi'nin Şirvanlılardan "Dede-Korkut türbesi"ne ait duyduğu
haberler; bu haberlerin, ermenice kaynaklarda ve Arşakuni tarihlerinde
geçen "Kuzeyli Karimler" (Şavkal=Şamkal ölkesi abalisi) le Demirkapu-
da yaşayan Arşakuni (Kükük-Arsaklı) sülâlesine ait oldukları 51—56
 - 12 — Dede-Korkut'un çağı hakkındaki an'aneler: a) "Kitâb-ı Dede Korkut"lu;
b) "Câm-ı Cem-Ayn"de; c) "Târih-i Oğuz ü Türkân"da; ç) "Şecere-i Te-
rkime"lerde; d) "Bahr ü-Esnâb"da; e) "Târih-i Dost Sultân" ında bul-
nan haberler 56—57

II. BÖLÜM

"Dede-Korkut Oğuznâmeleri"nde geçen Y E R A D L A R I . . . 58—120

- 1 — AGÇA-KALA (Erovant-a-Şat/Erovant-a-Gert=Sebidh-Schr=Akça-Ka-
la (k) = Marmet = Merin = Mireni-Karabağ 58—61
- 2 — AĞLAGAN (2998 m. yüksekliğinde dağ) 61—62
- 3 — AĞ-MEYDAN (Hemedan'da ve başka yerde) 62
- 4 — AK-HİSAR veya AKÇA-HİSAR KAL'ASI (Horasan'da ve Erzurum ba-
tısında?) 62

	Sahife
6 — AK-KAVAK, AK-ORMAN (Armavir=Sürmeli şehrinde "Sos" denilen "Gümüş-Kavak"lık)	63
7 — AK-KAYA ("Erovan-a Kar"/Ağca-Kala'nın bulunduğu kayalık?)	64
8 — AK-SAZ (Arpaçayı aşağısındaki "Ağ-Kamışlık")	4
9 — AK-SİKA KAL'ASI (Kars ili kuzeyindeki Ahıska/Akhaltalkhe)	64—65
10 — ALBIRIZ (Kafkas sıradağları ve Dağıstan)	65—66
11 — ALINCA-KAL'ASI (Aras üzerindeki Culfa kuzeyinde Erneak/Erneak/A-İnceak)	66—67
12 — ALTUN-KÖPRÜ (Kerkük'ün kuzeybatısındaki "Altun-Köprü"?)	67
13 — ALTUN-TAKHT (Kara ili doğu yarısındaki Ağca-Kala veya Sürmeli)	67—68
14 — AMAT-SUYU (Büyük-Arsaklıların merkezi Hamatan/Amatlan/Hemec-dan-Supa)	68—69
15 — ANI (Kars'ın 40 Km. doğugüneyinde ve Arpaçayı sağındaki büyük harap şehir)	69—70
16 — ARKIC-KIZ/KIR (yeri bilinemedi)	70
17 — ARKURI-YATAN ALA-TAĞ (Ark (arı)-dağı/Arguri/Argı/Ağrı-Dağ, Kire/Kıra)	70—72
18 — AR-KOYUL ALA-TAĞ (Tirabuzon güneyinde Bulgar-dağı; Azerbaycanda Sab-Alan? ve Murahbasındaki Ala-Dağ veya Argıdağ gibi üç yerde)	72—73
19 — ASLAN-YATAĞI (Karabağ güneyinde ve Karasu-Aras kavuşağındaki "Aslan-Düzü"?)	73
20 — AVNIK/AVNUR-KAL'ASI (Erzurum batısında Yukarı-Pasın'ın merkezi Abnik Avukı)	73—74
21 — AYA-SİDEYİ (Tomanın kalesi güneyinde hisarlı bir kilise)	74—75
22 — AYĞIR-GÖZLER-SUYU (Kür ile Aras'ın kavuştuktan sonraki kolları?)	75—76
23 — BAHİBAM-DEFE-BASI (Şimdiki Doğu-Bayazıt bölgesinde)	76
24 — BAN-HISARI (Erzurum'un Oltu kazası kuzeyinde Panâk/Penek/Bana kidesi)	76—77
24 — BAŞ-ALIN ("Açık-Baş" da denilen Batı-Gürcistan/İmeret/Kutayis bölgesi)	77
26 — BAYBURT-HISARI (Çoruk dirseği üzerindeki Bayburt/Payburt/Baeber-don/Payper)	77—78
27 — BAYINDUR-HAN'UNG DİVANI (Büyük-Arsaklı=Part merkezi Hemecdan)	78—79
28 — BAYINDUR-HAN'UNG TAVLASI (Ürmiye gölü çevresinde?)	79
29 — BERDE (Genec'nin doğugüneyinde Barda/Partav/Bardav/Berze'u/Ber-ze'u Berde)	79—80
30 — CALBAN-TAĞI (Daryal geçidi güneyinde ve Tiflis kuzeyinde?)	80
31 — CIZGLAR (Arpaçayı yukarısının solunda köy ve bölge)	80
32 — ÇEŞME (Kuzey-Azerbaycanda Şamakı-Derbent yolu üzerinde Çeşmeden kasabası)	80—81
33 — DEMIR-KAPU-DERVENDI/DERBENDİ (Dağıstanda Kafkasların doğu geçidi üzerindeki müslahkem şehir, Çur/Cor/Çol/Çola/Sül-Kapusu/El-Bâb/Bâb ül-Ebyâb/Derbend-i Khazarân/Darubandi/Derbend)	81—82
34 — DERE-SAM-ICI ile DERE-SAM-SUYU (Kotur'dan gelen Akçay'ın Aras'a kavuştuğu yerde Şampi/Tara-Şampi/Dara-Şamb/Dere-Şam kasabası ve Akçay'ın aşağısı)	84
35 — DÜZ-MÜRD KAL'ASI (Harşit ile Yeşilirmak ağzları arasındaki kıyıda)	82
36 — GENÇE (Kuzey-Azerbaycanın büyük şehri, Gançak/Elizabetpol/Kirov-âbâd)	83—84
38 — GÖKKÜL-CİMEN (Ağca-Kala veya Sürmeli'de han otaklarının dikildiği yer)	84
37 — GÖKSİ-GÜZEL KABA-TAĞ/TAĞLAR (Ahılkelek doğusunda)	84
39 — GÖKKÜL-SU (Aras ırmağı)	84—85
40 — GÜN-ORTAÇ (Nahçıvan-Karabağ'da)	85

	Sahife
41 — GÜN-TOĞUSU GENK-YER (Arsaklı=Oğuzların ilk yurdu "Horasan" in türkçe adı)	85
42 — GÜRCİSTAN (Kolki/Kolki/Kolçadından bozma "Gurcu/Gürcü" tabiri ile)	85—87
43 — GÜRE-KAFIR ELLERİ (Dağıstanın Şirvan sınırındaki Küre-Lezgileri yurdu)	87
44 — HANCOR KID/KED HISARI (Tomanın ile Tiflis arasında Khan-Cor-Ked)	87—88
45 — HAMID/HEMİD (Amidi/Amida/Amid/İlamit/Kara-Hemid de denilen Diyarbekir şehri)	88—89
46 — KHORASAN (Arsaklıların ilk yurdu ve Bahl-Şahasdan/Palhasdan denilen Horasan)	89
47 — İC-ÖĞÜZ (Yukarı-Kür ve Aras boylarıyla Çoruk, Yukarı-Fırat ve Batı-Dicle boyları; haritaya bak)	89—90
48 — KAN-ABKAZ/KAN-ABKAZA ELİ/KAN-ABKAZA KAFIR ELİ (Abaza/Abkhazet)	90—91
49 — KANLU-KARA-DERVENDE/KAPULI KARA-DERBEND (Kara-Kalkan/Kalkanlık/Tar-Yal/Bâb ül-Lân/Alanlar Kapusu/Daryal/Arayıl-Kapusu)	91—93
50 — KANLI-SU/KANLU KANLU SULAR (belli bir su olduğu bilinemedi)	93
51 — KARACUK/KARACIK (İlk Oğuz yurdu Horasan kuzeyindeki Cebel-i Karacuk/Kara-Tav/Karacuk)	93—94
52 — KARA-DENGİZ (Anadolu kuzeyindeki Karadeniz/Pont denizi/Speris-Zğva/Şavlı-Zğva)	94—95
53 — KARA-DERE AĞZI (Hirazdan/Zangu-Ked/Zengi-Su'ya yakın Eğmiyazin/Üçkilise)	95—96
54 — KARA-DERVENDE/DERBEND (Pasın'ung Kara-Dervendi/Pasın Kara-Derbendi)	96—97
55 — KARA-KAYA (Van gölü doğusunda ve Daryal geçidi güneyinde iki yerde?)	97
56 — KARS (Karus-Kalak/Kars/Kars-i Dûmân)	97—98
57 — KARŞU-YATAN KARA-TAĞ/TAĞLAR (a) Ahılkelek doğusundaki "De-ve-Kıran dağları" veya Ahıska doğusunda "Kara-Kaya dağı"; b) Herde ve Şekli kuzeyine düşen Kafkas sıradağlarında "Kara-Kaya dağı"; c) Daryal güneyinde "Kara-Kalkan dağları"; d) Van gölü-Kotur arasında "Kara-Tağ" ve "Karanvul" dağları	98—99
58 — KARUN-ELİ (Karanitla/Karantide/Garin şehri/Karoy-Kalak/Teodoa-yopolis/Kali-Kala da denilen Erzurum)	99
59 — KAZILIK-TAĞI (Kasak/Ara-Kaz/Ara-Kadz/Ala-Kez/Ele-Gez Dağı)	91—101
60 — KAZAN-DİVANI (Ağca-Kala şehrinde)	101—102
61 — KÖKÇE-DENGİZ (Lüsnitis/Keğakuni/Keğarkuni/Keğam-denizi/Gökçe-Deryâ/Deryâ-i Şirin/Sevang-gözü/Kökçe-göl)	102—103
62 — KÖKÇE-TAĞ (Çıldır gölü doğusunda Ming-Köl/Bingöl/Gökdağ)	103
63 — MERDİN KAL'ASI (Yukarı-Mardin/Marde/Marda/Merdin)	103—104
64 — OĞUZ/ÖĞÜZ - ELLERİ (Armenya/Ermeniyeye, Aran ve Azerbaycan)	104
65 — PASIN (Phasianlar/Pasean/Pasen/Pasınlar)	104—105
66 — SALA-KHANE-KAYASI (Güney-Azerbaycan'da Ürmiye gölü yanında Salmas'ta?)	105—106
67 — SANCIDAN (Soni-Sofi-Sanda Melik yurdu/Dağıstanda bir yer?)	106
68 — SARU-SAZ (Orta-Aras boyunda bir yer)	106—107
69 — SÜRMELÜ (Armaurila/Armaurra/Armavir=Surb-Mari/Surb-Mar-yam/Hagia-Maria/Sürmarl/Sürmeli=İğdir-Korn-Kalası/Sürmalu-Hisarı)	107—109
70 — ŞAM-KAZAN (Tebriş'in kuzeybatısında Şen-i Gazan=Gazan-Künbedi)	109—110
71 — ŞİROKAVAN-UCI (Kars/Arpaçayı boyunda Şirakene/Şirak/Şiraka-van/Mavrikopolis/Şüregel/Baş-Şüregel)	110—111
72 — TALI-SAZ (Kür ırmağı sağındaki dereboylarında bir yer)	111
73 — TANA-SAZI (Doğu-Bayazıtta Balıklıgöl'den gelen Sarısu üzerindeki)	

	Sahife
74 — TAS-ÖGÜZ (Sirvan, Aran ve iki Azerbaycan ile Van, Hakâri, Musul bölgesi)	111—112
75 — TATYAN (Buti-Gürcistan'da Megrel=Mingrol ve Suvanet=Dadyan bölgesi)	112
76 — TEHRİZ (Tabris/Tavrej/Kancak-Şahasdan/Aterbadagın Kancag'ı/Tevrüz/Tevriz)	112—113
77 — TIFLİS (Gürcistanın merkezi Tbilis-Kalkki/Tiflis)	113—114
78 — TOKUZ-TÜMEN GÜRCİSTAN (Dokuz-Ocak Gürcistan/Sirvan-Karadeniz arasında).	114
79 — TOMANIN KALASI (Tmanis/Tumanis/Dmanik/Dmanisi/Dbanisi/Eski-Tomanis)	115—117
80 — TURABOZAN (Trapezus/Trebizonde/Tirabuzan/Tirabuzon/Tuğra-Bozan)	776—117
81 — TÜRKİSTAN (Eski Arşuklı=Part imparatorluğu yurdu, Küçük-Arşuklı bölgesi).	117—118
82 — UMMAN-DENGİZİ (Umman-Denizi?)	118—119
83 — UZUN-BUNGAR (Aras güneyindeki Karadağ/Kuracendağlar üzerindeki?)	119
84 — YÜGRÜK-SU (Kür suyu/ırmağı?)	119
"Dede-Korkut Oğuznameleri"nde geçen yeradlarına göre	
İbniyogruya	121—126
İçindekiler	127—132
O G U Z . İ S L L E R i Haritası	40—41

pyg

B-

B-9053